

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.

Coll. No. 99

Title MANUSMRTI

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 99 Subject: Dharmaśāstra

Title: Mamres me. ti.

Author: Mamre Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. 1697

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10. " by 4.3 " Extent: 166 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Foll. 11-23, 159, 162 missing.

नमो गणपतये ॥ स्वयं जुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे ॥ मित तेजसे ॥ मनु प्रणीतान्
 ननु धर्मान् वक्ष्यामि शश्वतान् ॥ १ ॥ मनु मे काग्रमासी नमनि गम्य मदर्षय ॥
 तत् पूजयेथा न्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ २ ॥ जगवन् सर्ववर्णानां यथा वदतु सर्व
 रागा ॥ अंतर प्रजवानां च धर्मानो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ जरायुजां उजां च तथा संश्रित
 जोहिजां ॥ नूतना मस्य सर्वस्य उत्पत्तिं प्रलयं तथा ॥ ४ ॥ आचाराणां च सर्वेषां का
 यानां च विनित्यं ॥ यथा कालं यथा योगं वक्तुमर्हस्य रोषतः ॥ ५ ॥ त्वमेको ह्यस्य सर्व
 स्य विधानस्य स्वयं जुवा ॥ अवि तस्या प्रमेयस्य कार्यतवार्थं वित्प्रजो ॥ ६ ॥ सतिः पुष्ट
 स्तथा सम्यगामिति जामदात्मजो ॥ प्रत्यवाचार्यतां सर्वां महर्षीन् श्रूयतामि
 ति ॥ ७ ॥ आसीदिदं तमो नूतनमप्रज्ञातमलक्षणं ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव स

स्व ४

र्वतः ॥ ८ ॥ ततः स्वयं नूतनैर्गवानयक्तो वां जयनिदं ॥ मदा नूतादि वृत्तैः प्रादु
 रासीन्मो नुदः ॥ ९ ॥ योऽसावती प्रियोऽग्राह्यः सुहृदोऽयक्तः सनातनः ॥ सर्वज्ञ
 मयोऽपित्यः स एव स्वयं सुधनो ॥ १० ॥ सोऽनिधाय शरीरात्वात्सिद्धिं हविर्विधाय प्र
 जाः ॥ अप एव स सज्जी दोता सुबीजमवाप्तुं जता ॥ ११ ॥ तदं उ मजवाक्षे मंसद
 सांशु समप्रजं ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ १२ ॥ आपो नारा इति
 प्रोक्ता आपो विनर स्तनवा ॥ अयनं तस्य तां सर्वं तन नारायण स्मृतः ॥ १३ ॥ यत्त का
 न्ता मयक्तं निचं सद सदात्मकं ॥ तद्विष्टुष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति काव्येति ॥ १४ ॥
 तस्मिन् नडे स जगवानुषिचापरिवत्सरा ॥ स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदं उ मकरो दि
 धा ॥ १५ ॥ तां च संकलान्यां उदिवं नृमिच निर्ममे ॥ मध्ये यो मदिरा स्यौष्टावपां छा

नंचराश्वतं॥१३॥ उद्धवर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं॥ मनसश्चाप्यदंकारम
 निमंतारमीश्वरं॥१४॥ महंतमेव वात्मनं सर्वाणि त्रिगुणानि च॥ विषयाणां प्र
 दीदृष्टिग्राहिण्ये पंचेन्द्रियाणि च॥१५॥ तेषां च वयवान् स्वरूपान् षण्णामथ मिते ज्ञेयं॥
 सन्निवेशात्मा मात्रा सुसर्वतूतानि निर्ममे॥१६॥ यन्मूर्त्येव यवाः स्वरूपास्तस्येमान्या
 श्रयंति षट्॥ तस्मात्तरारीरमिथा ऊक्तस्य मूर्तिमनीषिणा॥१७॥ यदा विरांति तूता
 नि महंति सैह कर्मणि॥ मनश्चावयवेः स्वरूपेः सर्वतूतसंदवयं॥१८॥ तेषां मिदं
 उक्तानां पुरुषाणां महोजसां॥ स्वरूपान् मूर्तिमात्रात्तः संनवयययाद्ययं॥
 १९॥ आद्याद्यस्य गुणं तैवेष्टमवाप्नोति परंपरः॥ यो यो यावतिथिश्चोषांसस
 तावज्गुणः स्मृतः॥२०॥ सर्वेषां स उनामानि कर्माणि च दृश्य कृदृथ कृ वेदराश्व

प्रा०
 ज्य एवाद्दोष्टय कसंस्थाश्च निर्ममे॥२१॥ कर्मात्मनां च वेदानां सोऽस्तजस्रौणिनां प्रभुः॥
 साध्यानां च गणेश्वरं यज्ञं विवसनातनं॥२२॥ अग्निवायुरविश्चक्षत्रयं ब्रह्म सनातनं॥
 उदोहयसमिधार्थं मृग्यजुः साम लक्ष्मणं॥२३॥ कालं कालं विनक्तिश्च नक्षत्राणि ग्रहास्त
 याः सरिताः सागरान् प्रोक्तान् सुमानि विषमाणि च॥२४॥ तपो वाक् रतिं चैव कामं च क्रो
 धं मेव च॥ मृष्टिं ससर्जं चैव मांश्चैष्टुमिष्टं निमाः प्रजाः॥२५॥ कर्मणां च विवेकाय धर्मा
 धामे चैव च यतः॥ द्वांद्विरयोजय ज्ञेयाः सुखदुःखादिनिः प्रजाः॥२६॥ अण्वो मा
 त्रा विनाशिनो दशाक्षिनां च याः स्मृताः॥ तानि सार्धं मिदं सर्वं संनवययनुद्वे
 राः॥२७॥ चैव कर्मणि यस्मिन् स न्ययुंक्तं प्रथमं प्रभुः॥ स तदेव स्वयं ते जे सृज्यमा
 नः पुनः पुनः॥२८॥ अज्ञो जं उरनीशो यमात्मनः सुखदुःखयोः॥ ईश्वर प्रेरि

तोगच्छेत्तश्च न वा स्वर्गमेव वा ॥ ३२ ॥ हिंसा हिंसे मुहुः कुरे धर्मा धर्मा इता नृते ॥ यद्यस्य
 सोऽदधात्सर्गेति तस्वयमा विरात् ॥ ३३ ॥ यथर्त्तु लिङ्गान्युत वा स्वयमेव नृपर्यये ॥ स्वा
 निस्वान्यनिपद्यंते तथा कर्माणि देहिना ॥ ३४ ॥ लोकानां तु विदुश्चाथ मुखवाक्कुर्याद
 त ॥ ब्राह्मणं हन्त्रियं वैश्यं शूद्रं चाने रवेत्तीयता ॥ ३५ ॥ विधाय वात्मनो देहमर्धेन पुरुषो
 जवत् ॥ अर्धेन नारी तस्यां स विराज मस्तजत्पुत्रं ॥ ३६ ॥ तपस्तप्त्वा सृज्यं तु स्वयं स
 पुरुषो विराट् ॥ तं मां विना स्य सर्वस्य सृष्टारं किं सत्तम ॥ ३७ ॥ अहं प्रजाः सिसृक्षुः
 तपस्तप्त्वा मुदुस्तरं ॥ पतीन् प्रजानामस्तजं महर्षीनां दितो दृष्टा ॥ ३८ ॥ मरीचिमत्र्यं
 गिरसं पुलस्त्यं पुलहं लोभं ॥ प्राचेतसं वसिष्ठं च तृणं नारदमेव च ॥ ३९ ॥ एते मनूय
 सत्रा न्या नस्तज्जसूरि तेजसा ॥ देवान् देव निकायांश्च महर्षींश्चामितो जसः ॥ ४० ॥

यक्षरक्षः पिशाचांश्च गंधर्वीशरसोऽसुरान् ॥ नागान् सर्पान् सुपत्नींश्च पित्राणां
 च पृथग्गणान् ॥ ४१ ॥ विदुः तोशानि मेघांश्च रोहितं व्रधं तु पित्रा ॥ उत्क्रान्तिं चित्केतुं
 श्च ज्योतींश्च श्चोक्ता निच ॥ ४२ ॥ किं नरा नानरा मस्यान् रविविभंश्च विदुं गमान् ॥ पशून्
 नृपुणान् मनुष्यांश्च बालांश्चोत्तयतो दत्त ॥ ४३ ॥ लभिकीटपतंगंश्च यूकामादिकं
 मकुण्ठं ॥ सर्वं च दत्ता मत्रा कं स्थावरं च पृथग्विधा ॥ ४४ ॥ एवमेते रिदं सर्वं मनियोगान्
 हात्मनि ॥ यथा कर्म तपो योगाश्च सृष्टं स्थावरजंगमां ॥ ४५ ॥ पृथक् च यद्दत्तं कर्म नृतानां
 मिदं काचित् ॥ तत्तथा बोधिभस्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४६ ॥ परावश्यं मृगाश्चैव
 बालांश्चोत्तयतो दत्त ॥ रक्षांश्च पिशाचांश्च मनुष्यांश्च जराशुजा ॥ ४७ ॥ अंशजाः
 पक्षिणः सपत्निकामस्याः सकलपा ॥ यानि चिद्वं प्रकाराणि स्थलजान्यो दका

निवा॥४॥स्वेदजंदंशमराकंशुकामहिकमकुणं। जषणथोपजायेतयच्चायकिं
 विदीदं॥४॥उजिजास्तरवः सर्वबीजकांडप्ररोहिणः॥४॥मृषधः फलपाकांता
 जऊष्यफलोपगा॥४॥अपुष्पाफलवंतोर्जतेवनस्यतयः स्मृतः॥४॥उषिणः
 फलिनाश्चेतृहास्तृजयतः स्मृताः॥४॥गुग्गुलुमंचविविधतथैवटणजातयः॥बी
 जकांडरुहाण्येवप्रतानावक्ष्यएवच॥४॥तमसावज्जरूपेणवेष्टिताः कर्महेतुना॥
 अंतःसंज्ञाजवंचैतेसुखदुःखसमंविताः॥४॥एतदंतस्तुगतयोअनाद्याःपरि
 कीर्तिताः॥घोरेःस्मिन्नृतसंसारेनिश्चेसततयाधिनि॥४॥एवंसर्वसंस्तुदंमंसाचि
 त्पराक्रमः॥आत्मयंतर्दधेःकालकालेनपीडयन्॥४॥यदासदेवोजागर्तित
 दृष्टं चेष्टतेजगत्प्रायस्यपितिशोतामातदासर्वनिमीयति॥४॥तस्मिन्नुत्पतिस्व
 त्छकमीत्मानःशरीरेण॥स्वकर्मचोनिवर्त्ततमनश्चानिमृच्छति॥४॥युगपत्तुप्रली

४

हातेजाविवस्वसुतएवच॥४॥स्वायंनुवाद्याःसहोतेमनवोत्तरितेजसास्वेस्वे
 अंतरेसर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरं॥४॥निमेषादत्राचष्टैचकाष्टात्रिंशत्तुताः
 कला॥त्रिंशक्लोमुक्तर्गःस्यादहोरात्रचतावतः॥४॥अहोरात्रेविजजतेसूर्यो
 मातुषादेविको॥रात्रिःस्वप्नायत्ततानांचेष्टायेकर्मणामहः॥४॥पिच्छेरात्र्य
 हनीमासःप्रवितागस्तुपक्षयोः॥कर्मचेष्टास्वहः॥४॥अहः॥अहस्तत्रोदगयनंरात्रिःस्याद
 हिणायनं॥४॥ब्राह्मस्यउरुपादस्ययत्प्रमाणं समासतः॥एकिकशोयुगानांच
 क्रमशस्तनिबोधतः॥४॥चत्वार्योक्तःसहस्राणिवर्षाणांतत्तुतंयुगं॥तस्यतावध
 तीसंध्यासंध्यांशयतथाविधः॥४॥इतरेषुसंध्येषुसंध्यांशोष्वत्रिषु॥एकापा

यं ते यदा तस्मिन् महात्मनि ॥ तदा यं सर्वं कृतात्मा सुखं स्वपिति निर्हृतं ॥ १५ ॥ तमो यं तु स
 माश्रित्य चिरं तिष्ठति सेंद्रियः ॥ न च स्वयं जसं ते कर्म तदोक्ता मति मूर्ति ॥ १६ ॥ यदा एमा
 त्रिको ज्ञा वा वा जं स्थास्तु चरिस्तु च ॥ समाविशति संस्पृष्टस्तदा मूर्ति विभुवति ॥ १७ ॥
 एवं स जाग्रदवस्थान्नामिदं सर्वं चराचरं ॥ संजीवयति वा जसं प्रमापयति वा च यः ॥ १८ ॥
 इदं शास्त्रं उक्तं वा सो मा मेव स्वयमाहितः ॥ विधिवद्वा द्या मा समरीच्या दी स्वहं सु
 नीना ॥ १९ ॥ ततस्तथा स ते नोक्तो महर्षिर्भुना चतुर्गुणानां त्रयी विदुषीन् सर्वान् प्रीतात्मा
 श्रूयतामिति ॥ २० ॥ स्वायं तु कस्य भ्य मनोः षड्विंश्या मनवोऽपरे ॥ सृष्टवंतः प्रजाः स्वाः स्वा
 म्हात्मानो महोजसः ॥ २१ ॥ स्वारोऽपि विषाद्योत्तमिथ्यतामसो रिव तस्तथा ॥ चाक्षुषश्च म
 न एतद्वेद्यं चतुर्गुणं शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ॥ एतन्निमतोऽधिजगो सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ २२ ॥ ॐ

येन वत्ते ते सहस्राणि शतानि च ॥ २३ ॥ यदेतत्परि संख्या तमादावेव चतुर्गुणं एत
 त्वा दसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ २४ ॥ देविकानां युगानां तु सहस्रपरि संख्या या ॥ ब्रा
 ह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥ २५ ॥ तद्वै युग सहस्रांतं ब्राह्मं तु एव महर्विदुः ॥ रा
 त्रिं च तावती मेव ते होरात्र विदो जनाः ॥ २६ ॥ तस्य सोऽहर्निशस्यांते प्रसुप्तः प्रति ॥ २७ ॥
 त्रिबुध्न्युज्जति मनः संदसरात्मकं ॥ २८ ॥ मनः सृष्टिं विजृम्भते चोद्यमानं सिंष्ट हया
 आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ २९ ॥ आकाशोऽनुविज्वलीणा सर्वगंध
 वहः शुविः ॥ बलवान् जायते वायुः सावेस्परी गुणो मतः ॥ ३० ॥ वायोरपि विज्वली
 णा द्विरो विष्णु तमोऽनुदं ॥ ज्योतिरुत्पद्यते ज्ञास्व तद्रूपं गुणमुच्यते ॥ ३१ ॥ ज्योति
 र्ब्रह्म विज्वलीणा दापोरस गुण तिका ॥ ३२ ॥ अज्यो गंध गुणान्तरि त्येषा सृष्टि

रादितः॥ अथ यत्प्राक्वा दशासाहस्रमुदितं दिविकं युगं॥ तदेकसप्ततिगुणं म
 न्वंतरमिदोच्यते॥ ८२ मन्वंतराण्यसंख्या निसर्गं संहरमेव च॥ त्रीडनिवितञ्ज
 रुतेपरमेष्ठी पुनः पुनः॥ ८४ चतुष्पासकलो धर्मः सृष्टं चैव तत्तुगे॥ नाधर्मेणाग
 मः कश्चिन्मनुष्यानुपवर्त्तते॥ ८५ इतरेष्वागमो धर्मः पादशस्त्रवरोपितः॥ चोदिका
 नृत्तमायानिर्धर्मश्चापि ति पादशः॥ ८६ अरोगाः सर्वे सिद्धाश्च उर्वर्षराता सुखा
 लते त्रेतादिषु चैषां वयोऽस्य ति पादशः॥ ८७ वेदोक्तमायुर्मन्यानि नामा विषये
 व कर्मणां॥ फलं च युगं लोके प्रजावश्ररारिणां॥ ८८ अन्ये सत युगे धर्मस्त्रि
 तायां द्वापरेऽपरे॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगद्वासा नुरूपतः॥ ८९ तपः परं सत
 युगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दनिमेकं कलौ युगे॥ ९० सर्वस्यास्य

नुसर्गस्य युग्यर्थं समदाधतिः॥ मुखवाक्तरुपजानां पृथक् कर्माण्य कल्पयत्
 ९१ अथापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानाम क
 ल्पयत्॥ ९२ प्रजानां रक्षणे दानमिदं ध्याध्ययनमेव च॥ विषयेष्वप्रसक्तिं च हस्त्रिय
 स्य समादिशत्॥ ९३ पशूनां पालनं दानमिदं ध्याध्ययनमेव च॥ वणिक्पथं जप्तीदं च
 विषयैश्च तपि मेव च॥ ९४ एकमेव उक्षुप्रस्य प्रजुः कर्म समादिशत्॥ एतेषामेव
 विष्णोर्नां श्रुश्रूषामनस्य यया॥ ९५ उद्धृता जने मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः॥ तस्मा
 न्मेध्यतमं वस्य मुखमुक्तं स्वयं लुवा॥ ९६ उत्तमां गो ज्ञवात्तज्यैश्चा त्रब्रह्मणश्चै
 व धरणात्॥ सर्वस्यैवाय्य सर्वस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रजुः॥ ९७ तं हि स्वयं नृः स्वा
 दास्या तपस्तप्त्वा दितोऽस्तजत्॥ हव्यकव्यानि ब्राह्मणाय सर्वस्यास्य च उच्यते॥ ९८

स्मृतिः

यस्यास्येन सदाश्रंति इत्यानि विद्वेदोक्तम् ॥ कथानि त्वेव पितरः किं नूतनमधिकं
ततः ॥ एतानां प्राणिनां श्रेष्ठः प्राणिनां बुद्धिर्जीवनम् ॥ बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठान्
रेषु ब्राह्मणेण स्मृताः ॥ ब्राह्मणे पुत्रविद्वान्मोविद्वत्सु सततबुद्धिः ॥ सतबुद्धिः
पुत्रविरः कर्तुं पुत्रं ह्यवोदिनः ॥ उत्पत्तिरेषा विप्रस्य हर्तिर्द्विर्भूतस्य श्रवती ॥
सहिधर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मो ह्ययं कल्पते ॥ ब्राह्मणे जायमानो हि बुद्धिर्भूया
निजायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुणयः ॥ सर्वस्य ब्राह्मणस्य दयः किं
जगती गतां श्रेष्ठेना निजनेने दं सर्वं विब्राह्मणो हतिः ॥ स्वमेव ब्राह्मणो लुके
स्ववस्ते स्वददाति च ॥ आनृशं स्याद्ब्राह्मणस्य लुं जेहीतरे जनाः ॥ तस्य कर्म वि
वेकार्यं प्राणाणां वातु पूर्वशः ॥ स्वायं लुवो मलुदीमानि दंशास्त्रमकल्पयत् ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमथे तमां प्रयत्नतः ॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं समग्रान्येन केन चित् ॥
इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ॥ मनोवाग्देहजिर्निश्चयं कर्मादावेर्न लिप्य
ति ॥ पुनाति पंक्तिं वंश्यांश्च सत्तपरावरान् ॥ पृथिवीमपि त्वेव मां हन्ता मे को
पि सो हतिः ॥ यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्व
ग्रामिष्ठता ॥ इदं स्वस्वयनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिर्विवर्धनं ॥ इदं यशस्यं सततमिदं निःश्रेयसं
परं ॥ अस्मिन् धर्मो विहितो कोऽप्युपादोषो च कर्मणां ॥ चतुष्पदमपि वस्त्राणि मा
चारश्चैव शास्त्रतः ॥ आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ॥ तस्मादस्मिन् सदा
युक्तो निश्चयं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ आचारादिक्तो विप्रो न वेद फलमश्नुते ॥ आ
चारणं तु संयुक्तं संश्रुत् फलनाग्नवेदा ॥ एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य पुनर्योगतिं

स्मृतेः

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगुः परं ॥ १५ ॥ जगन्मनुष्यसमुत्पत्तिं संस्कारविधिमे
व ॥ ब्रह्मचर्ये पित्राचारं च स्नानस्य च परं विधिं ॥ १६ ॥ दाराधिगमनं चैव विवाहानां च
लक्षणं ॥ मेहायज्ञविधेयं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतं ॥ १७ ॥ वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नानक
स्य व्रतानि च ॥ नृपान्तद्वयं च शौचं च दद्याणां श्रद्धिमेव च ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं
मोक्षं संन्यासमेव च ॥ राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयं ॥ १९ ॥ साक्षिप्रश्नवि
धानं च धर्मान् स्त्रीपुंसयोरपि ॥ विनाशधर्मं धृतं च कंटकानां च शोधनं ॥ २० ॥ विषयश्च
द्रोपचारं च संकीर्णानां च संज्ञवं ॥ आपधर्मं च वस्त्राणां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ २१ ॥ संसा
रगमनं चैव त्रिविधं कर्म संज्ञवं ॥ निःश्रेयसं कर्मणं च शुभादीषु परीक्षणं ॥ २२ ॥ देश
धर्मान् जातिधर्मान् जलधर्मांश्च शाश्वतान् ॥ पाखंडगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तं

वान्मनुः ॥ २३ ॥ यथेदमुक्तवान् शास्त्रं पुराष्टोममुर्मय ॥ तथेदं मूलमद्यद्यमसकाशा
न्निबोधत ॥ २४ ॥ इति श्रीमानवेधर्मशास्त्रेऽष्टाशुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ श्री ॥
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्निश्चयमधेपराजिनिः ॥ हृदयेनाच्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥
॥ कामात्मा तान् प्रशस्तान् चैव वेदास्त्यकामता ॥ काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वे
दिकः ॥ २ ॥ संकल्पमूलः कामो विद्यज्ञः संकल्पसंज्ञवा ॥ व्रतानि च धर्माश्च सर्वे संकल्प
जाः स्मृताः ॥ ३ ॥ अकामस्य क्रिया काचित् कदापि नैव कर्हि विना ॥ यद्यद्विभक्तं ते किं विज्ञेयं
कामस्य वेदितं ॥ ४ ॥ तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छामरलोकतां ॥ यथा संकल्पितां श्रेहसवी
न् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिश्चाले च तद्विदां ॥ आचारश्चैव साधू
नामात्मनस्तुष्टिरेव ॥ ६ ॥ कश्चिक्कस्य विद्वदो भिन्नान् परिकीर्तितः ॥ स सर्वे प्रतिहितो वेदे

सर्वज्ञानमयोपदेशः॥९॥ सर्वं तु समवेद्येदं निखिलं ज्ञानवद्गुणम्॥ श्रुतिप्रामाण्यतो विष्णु
 न स्वधर्मे निवर्तते शतं वि॥१०॥ श्रुतिस्मृतिरुचिर्दत्तं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः॥ इह कर्तव्यं विना नोति
 प्रयत्नानुत्तमं सुखं॥११॥ श्रुतिस्मृते दोषे विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वे स्मृतिः॥ ते सर्वार्थे श्रीमदीमांस्त्यो
 ता ज्ञां धर्मो हि निर्बलः॥१२॥ यो वमयेत ते तू जेदे उरास्त्राभ्यां द्विजः॥ स साधु निर्वहः॥ का
 यो नास्तिको वेदं निंदकः॥१३॥ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः॥ एतच्च त्रिविधं प्रा
 कृतं साक्षाधर्मस्य लक्षणं॥१४॥ इत्यर्थं कामे प्रसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते॥ धर्मं जिज्ञासमानानां
 प्रमाणं परमं श्रुतिः॥१५॥ श्रुतिरिति धर्मं त्रयं तस्या तत्र धर्मोऽनुत्तमोऽस्मृतौ॥ उतावपि हि तो धर्मो
 सम्यगुक्तोऽपनाशितः॥१६॥ उदितैः उदितैश्चैव समयाध्यक्षिते तथा॥ सर्वथावर्तीति यज्ञश्च
 तीयं वेदिकी श्रुतिः॥१७॥ निषेकादिः श्रमशानां तामंत्रियस्योदितो विधिः॥ तस्य शास्त्रेऽधिका
 रोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्॥१८॥ सरस्वती दृष्टव्यो देव नद्योऽर्थदंतरं॥ तं देवनिमि

५४

२०

तं देशं ब्रह्मावर्ती प्रचक्षते॥१९॥ तस्मिन् देशे चैवाचारः पारंपर्यक्रमगतः॥ वस्तीनां सांत्
 रालानां ससदाचार उच्यते॥२०॥ उरुदेशं च मन्त्र्याश्चर्पयन्ताः स्तरसेनकाः॥ एष ब्रह्मर्षि
 देशो विब्रह्मावर्ती दनंतरं॥२१॥ एतद्देशं प्रकृतस्य सकारादग्रजन्मनः॥ स्वस्वचरित्रं शिरो
 रनुष्ठथियां सर्वमानवः॥२२॥ हिमवद्विध्युर्गोमिधं यत्प्राग्निना दपि प्रयगेव प्रयागा
 त्रमध्यदेशः प्रकथितः॥२३॥ आसमुद्रात्तु विश्वं दासमुद्रात्तु पश्चिमात् तयोरेवांतरं गि
 येरित्यावर्ती विडुर्धुषा॥२४॥ सप्तसागरस्तु चरति मृगो यत्र स्वजावतः॥ स ज्ञेयो यज्ञियो दे
 शो म्लेच्छदेशस्ततः परः॥२५॥ एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः॥ शूद्रस्तु यास्मि
 स्तस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकथितः॥२६॥ एषा धर्मस्य बोधो निसमासेन प्रकथितः॥ संतव
 श्चास्य सर्वस्य वल्लभो निबोधतः॥२७॥ विदिकेः कर्मणिः॥ उ एते निषेकादि द्विजन्माः॥ का

यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेक्षयेद्दृष्ट्वा ॥ २५ ॥ गार्होमेज्जतिकर्मवै ॥ २६ ॥ मिंजा निबंधने ॥ वै
जिकं गार्हिकं चिनो विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥ स्वाध्यायेन ब्रति हो मिच्छे विद्येने ज्ञायामुते ॥
महायज्ञे श्रयज्ञे श्रयज्ञे ब्राह्मीयं क्रियते तन्म ॥ २८ ॥ प्राप्नोति वर्धनात्सु सो ज्ञानकर्म विधीयते ॥
मंत्रवत्प्राशनं वास्य हिरण्यमधुसर्पिषां ॥ २९ ॥ नामधेयं दशम्यां उवाच दशम्यां वास्य कारयेत् ॥
(पुष्पेतिथौ) पुष्पकर्तृवान् दत्तवा गुणान्विते ॥ ३० ॥ मंगल्यं ब्राह्मणस्य स्याद्भूत्रियस्य बला
वितो विश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य च जुगुप्सितं ॥ ३१ ॥ शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राजोरहस्यं
समचित्तं विश्यस्य पुष्टि संयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्टा संयुतं ॥ ३२ ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमकुरं विश्य
श्रयं भिनोदरं ॥ मंगल्यं दीर्घवर्षीतमाशीवीरानि धनवता ॥ ३३ ॥ चतुर्थमासिकर्तृव्ये शि
शोर्निःक्रमणं गृहात् ॥ ३४ ॥ न प्रोशनं मासि यष्टे मंगलं गुले ॥ ३५ ॥ ब्रूयात्कर्म विजाती

३९

यस्यास्तु न प्रवेद्भातान विज्ञायेत वापिता ॥ नोपयच्छे ततो प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशं कया ॥ ३६ ॥
सर्वस्मिन्ने ॥ विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ॥ कामतस्तु प्रहृत्तानामिमाः स्तः क्रमतो वरा ॥ ३७ ॥
शूद्रैव नारायणं शूद्रस्य सा च स्वा च विराः स्मृते ॥ ते च स्वा च विराः शय ताश्च स्वा च प्रजन्म
नः ॥ ३८ ॥ न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हितिष्ठितो ॥ कस्मिंश्चिदपि दृत्तां तेश्च द्वाजायो दीपादि
नयते ॥ ३९ ॥ दानजातिस्त्रियं मोहादुद्धृतो विजातयः ॥ जलान्नैव नयं याति स संतानानि शू
द्रतां ॥ ४० ॥ शूद्रावेदीपतयत्रे रूतथ्यतनयस्य च ॥ शौनकाश्च सुतोत्पत्त्या तदप्यतथा नृगो ॥
१५ ॥ शूद्रांशयनमारोय ब्राह्मणो याचक्षे गतिं ॥ जनयि चासुतं तस्यां ब्राह्मणा वै देवही
यते ॥ ४१ ॥ देवपित्र्यातिथेयानितप्रधानानि यस्याना दंति पिष्टदेवास्तन्न च स्वयं सगच्छ
ति ॥ ४२ ॥ हषलाफेनपीतस्य निःश्वासो पदतस्थ वा तस्यां चिव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीय

यतो ममा॥३॥ दशाष्टवीपराचंरपानात्मानं चिकविंशकां ब्राह्मी पुत्रः सुततलनमोच
यद्येनसः पिदना॥३॥ दिवोडाजः सुतश्चैव सत्तसत्त परावरान् आर्षोडाजः सुतस्त्रि
स्त्रीन् षट् षट् कात्याडजः सुतः॥३॥ ब्राह्मादिषु विवाहेषु च उर्ध्वेवानुत्तरेषां ब्रह्मव
र्जस्त्रिनः पुत्रा जायंते त्रिष्टुभसंमताः॥३॥ इत्थं पसवणुणोपेता धनवंतो यशस्विनः पर्या
प्तो गाधमिष्टिजं वंति चरातं समा॥३॥ इतरेश्वरविष्टेषु नृणां सानृतवादिनः जायं
ते हविर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः॥३॥ अनिंदितः स्त्रीविवाहेरनिंद्या न वति प्रजा निं
दिते निंदितानृणां तस्मान्निंद्या चिवर्जयेत्॥३॥ पालिग्रहणं संस्कारः सवर्णमृपदिष्ट
तोऽसवर्णस्त्रियं ज्ञेयो विधिरुद्राहं कर्मणि॥३॥ शरद्वर्जयेत्तया ग्राह्यः प्रतो दो विष्णुक
थया॥ वसनस्य दशा ग्राह्याश्च द्रयोऽष्ट वेदने॥३॥ रुद्रकाला निगामी स्यात्स्वदरानि

२५

रतः सदा पर्ववर्जं व्रजे स्त्रेनांत द्युतोरतिका मया॥३॥ सत्तुः स्त्रेना विकः स्त्रीणां रा
त्रयः षोडशः सुताः॥ वडुर्निरितारैः सार्धं महोनिः सदिगर्हितः॥३॥ तासामाद्याश्च
तस्मिन्निंदिते कादशी त्रयाः॥ त्रयोदशी त्रयोऽष्टाः स्त्रेणाः स्त्रेणाः प्रशस्ता दशा रात्रयः॥३॥ शु
भमा सुपुत्रा जायंते स्त्रियोऽशुभा सुत्रिषु॥ तस्माद्यग्मा सुपुत्रार्थी संविशेत्त
विस्त्रियं॥३॥ पुमात्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री न वद्याधिके स्त्रिया॥ समे पुमान्पुं स्त्रियो वा
होतुः त्वेव विपर्ययः॥३॥ निंदा स्वष्टा सुवाचा सुस्त्रियो वा त्रिषु वर्जयेत्तं ब्रह्मचार्येव
न वतियत्र तत्राश्रमे वसनः॥३॥ न कन्यायाः पिता विद्वान् शुक्लीयात् शुक्लमण्यपि॥ शुक्ल
नृदिभ्यः कंलोनेन स्थान्वरोऽप्यविक्रयी॥३॥ स्त्रीधनानि उये मोहा दुपजीवंति बांध
वा॥ नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापायां त्यजेजति॥३॥ आर्षे गोमिथुने शुक्लं केविदा

कुर्मृषेव तत् ॥ अथोऽप्येवं महात्मापितावानेव स विप्रः ॥ ५३ ॥ यासां नाददृते शुक्लं
जातयेन स विप्रः ॥ अहं तद्धमारीणामाशुशंखं च केवलं ॥ ५४ ॥ पित्रिर्नृत्ति
श्रेताः पतिर्निर्देवरेस्तथा ॥ अज्याः रूपयितव्याश्च ब्रह्मकल्याणमीश्वरः ॥ ५५ ॥ यत्र
नार्यस्तु ज्येष्ठं ते रमंते तत्र देवताः ॥ यत्रैतास्तु न ज्येष्ठं ते स वस्तित्राफलाः क्रिया ॥ ५६ ॥
शौचं तिस्रामगो यत्र विनश्यत्तु तत्र न शौचं तिस्रामगो यत्रैतावर्धते तद्विषयः ॥ ५७ ॥
जामयो यानि जेडा निशपं यप्रतिष्ठिताः ॥ तानि रुद्राहता नीचविनश्यंति समंततः ॥
५८ ॥ तस्मादेताः समन्तश्च नृपणास्तदनादानिः ॥ इति कामेनीरे निश्चिंसकावेष्टुस
वेष्टुवा ॥ ५९ ॥ संछष्टो नार्यया जत्र नित्रि नार्या तथैव वायस्मिन्नेतद्धले निश्चिंकल्याणत
त्र वैश्रवा ॥ ६० ॥ यदि हि स्त्री नरो चेत्तु मांसं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं

२६

न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥ स्त्रियां ह रोचमानायां सर्वं तद्रोचते जलं ॥ तस्यां च रोचमानायां सर्वं
मेव न रोचते ॥ ६२ ॥ अविवाहेः क्रिया लोपे वेदान् धारयनेन च ॥ जलान्वाशुविनश्यंति
ब्रह्मणा तिक्रमेण च ॥ ६३ ॥ शिल्पेन च वहारेण शूद्रा पश्येय केवलं ॥ गो निरक्षेय
याने च क्षत्रराजोपसेवया ॥ ६४ ॥ अयाज्ययाजनिश्चैव नास्तिकेन च कर्मणा ॥ जला
न्यजलतां यांति यानि हीनानि मंत्रतः ॥ ६५ ॥ मंत्रतस्तु सप्त धानि जलान् च लघुधानान्य
पि ॥ जलसंख्यां च गच्छंति कर्षंति च महद्यवाः ॥ ६६ ॥ विवाहिकेऽग्नौ ज्वेत गाह्विकं यथा
विधिः पंचयज्ञविधानं च पत्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ ६७ ॥ पंचस्तृणा गृहस्तु स्य बुद्धीपेषण
पस्कराः कंडनी वोदं अस्तु अवध्यं ते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥ तस्मां क्रमेण सर्वासां निःशयं
महर्षिः ॥ पंचक्रिया मलायजाः प्रथमं गृहमेधिनां ॥ ६९ ॥ अथापनं ब्रह्म यज्ञं पितृ

यज्ञस्तु तर्पणं होमो देवो बलिर्नौ तो नृप होतिथिः पूजनं ॥ ७१ ॥ पंचैतान्यो महायज्ञा
 न्नहापयति शक्तिः ॥ सगृहेऽपि ब्रह्मसन्निध्यं कृत्वा होषेर्न लिख्यते ॥ ७२ ॥ देवता तिथि च
 त्यानां पिष्टाणामात्मनश्च याननिर्वपति पंचानां तु घृसन्नसज्जीवति ॥ ७३ ॥ अकृतं
 च कृतं चैव तथा प्रकृतमेव वा ब्राह्मणं कृतं प्राशितं च पंचयज्ञान् प्रवक्षते ॥ ७४ ॥ जपोऽ
 कृतो कृतो होमः प्रकृतो नौ तिको बलिः ॥ ब्राह्मणं कृतं द्विजाभ्यां वा प्राशितं पिष्टतर्प
 णं ॥ ७५ ॥ स्वाध्याये नियुक्तः श्यादिवै वै वेह कर्मणि ॥ देवे कर्मणि भुक्तो हि विनर्त्त
 दं चराचरं ॥ ७६ ॥ अग्नौ प्राज्ञा जतिः सम्यगादियमुपतिष्ठते ॥ आदित्या जाता यते वृष्टिर्
 ष्टेरन्तं तत् प्रजा ॥ ७७ ॥ यथा वासुसमाश्रित्य बर्त्तते सर्वजंतवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य व
 र्त्तते वृत्तराश्रमाः ॥ ७८ ॥ यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनानेन चान्वहं ॥ गृहस्थैरेव धर्म्यं

३१

ते तस्माच्छ्रेष्ठाश्रमो गृह ॥ ७९ ॥ स संक्षर्यः प्रयत्नेन स्वर्गं मक्षयमिच्छता ॥ सुखं वेदे च त
 त्तं योऽध्यायैर्दुर्बलैर्द्रियैः ॥ ८० ॥ कृषयः पितरो देवास्तुतान्यतिथयस्तथा ॥ आशासते
 कृतं बिन्यस्तेत्यः कार्यं विजानता ॥ ८१ ॥ स्वाध्यायेनार्चयेत्तृषीं न होमे देवान् यथा वि
 धिः ॥ पिष्टं न्नाश्नान् नृनान्नेर्न तानि बलिकर्मणा ॥ ८२ ॥ दद्यादहरेहः श्राद्धमन्येनो
 दकेन वा ॥ पयो मूलफलैर्वापि पिष्टैः प्रीतिमाह वन ॥ ८३ ॥ एकमप्याश्रये द्विप्रं पितृथं
 पंचयज्ञिकैः ॥ न चैव चाश्रये किंचिद्विश्वदेवं प्रतिक्षिजं ॥ ८४ ॥ विश्वदेवस्य सिद्धस्य शु
 न्नौ विधिः पूर्विकैः ॥ आर्यः अर्यो देवता न्यो ब्राह्मणो होममन्वहं ॥ ८५ ॥ अग्नेः सोमस्य चैवा
 दातयोऽथैव समाश्रयोः ॥ विश्वेषां चैव देवानां धन्वंतर्य एव च ॥ ८६ ॥ जहै चैवानुम
 त्ति च प्रजापतय एव च ॥ सदद्यावापृथिव्योश्च तथा स्थिष्ठं ते ततः ॥ ८७ ॥ एवं सम्यक्

विहीना सर्वदिक्षु प्रदक्षिणां। इन्द्रांतकाप्यतीडन्तुः सानुगेन्यो बलिं हरेत्॥८८॥ महद्वा
इति नृधारि हरेदस्मद्भरतिपि। वनस्य तिष्ठत्येवं मृशलो वृषले हरेत्॥८९॥ उच्छी
षोक्श्रिये जयां कृद्रकाले उपपादतां। ब्रह्मवास्तोपतिन्यां तु वास्तु मध्ये बलिं हरे
त्॥९०॥ उच्छीषोक्श्रिये जयां कृद्रकाले॥९१॥ विष्टेन्यथैव देवेन्यो बलिमाकारानुक्ति
पेत्॥ दिवा चरेन्यो नृतेन्यो नक्तं चारित्येव च॥९२॥ पृष्टे वास्तु निजवीत बलिं सवधि
नृतये। पिष्टन्यो बलिशेषं तु सर्वदिक्षि पातो हरेत्॥९३॥ उच्छीषोक्श्रिये नानां च पचां पा
परांगिणां। वायसानां रुमीणां च शानके निक्षिपेद्भुवि॥९४॥ एवं या सर्वतृता निबाल
णो भनित्यमर्चति। स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्तिः पथर्जुना॥९५॥ इति ब्रह्मविकर्मव
मतिथिं सर्वमाशयेत्॥ निदां च निदां वेदधा द्विधिवत् ब्रह्मचारिणि॥९६॥ यत्पुण्यफलमा

२८

प्रोतिशां दवा विधिवद्भुरौ॥ तत्पुण्यफलमाप्नोति निदां दवा द्विजो गृह॥९७॥ निदां
मप्यदपात्रं वा सक्तं अविधिं सर्वकं। वेदतत्तार्थं विदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्॥९८॥ न शं
तिहव्यकव्यानि भराणामविजानतां॥ तस्मीं नृतेषु विप्रैश्च मोहादज्ञानि दातुमिच्छन्
विद्यां तपः समृद्धेऽप्युक्तं विप्रमुखाभिषु॥ निस्तारयति दुःखं च महता येन किञ्चि
षात्॥९९॥ संप्राप्ताय च यितीये प्रदद्यादासनोदके॥ अन्नं चैव यथा शक्तिस्तदा
अविधिं सर्वकं॥१००॥ शिला नप्यं च तो निचं पंचामी नपि जुह्वता॥ सर्वं शुद्धतमादत्ते ब्रा
ह्मणोऽनर्चिता वसन्ता॥ नृणां निरुमिरुदकं वा कच उथी च स्तुतता॥ एतानि वसतां
जदेनोच्छिद्यंते कदाचन॥१०१॥ एकरात्रं तु निवसन्ति तिथि ब्रह्मिणाः स्मृताः॥ अनित्यं हि
स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥१०२॥ न कयामी एमतिथिं विप्रं सांगविकं तथा॥ उपोस्ति

तंगुहविद्याज्ञायीयत्रा मयोऽपि वा ॥४॥ उपासते ये ग्रहस्थाः परपाकमद्बुद्धया तेन
 ते प्रेयपशुतां व्रजं च नाद्यदायिनां ॥५॥ परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिना ॥ इष्टं दत्तं
 तपोधीतां स्यान्न तस्य तद्वेत् ॥६॥ अग्रणोद्योतिषिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ॥ काले
 प्राप्नस्व कालेवानास्थानं न गृहे वसेत् ॥७॥ न विस्वयं तदस्त्रीयादतिथिं यन्न नो जयेत्
 धनं यशस्य मायुष्यं स्वयं चातिथिं नो जनी ॥८॥ आसना वसथो राग्या मनुव्रज्या मुपा
 सनं ॥ उत्तमं पुनर्मंजया तद्दीने हीने समे समं ॥ विश्वदेवे उ निर्वृते यद्यन्योऽतिथिराव्र
 जेता तस्मै चानं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥९॥ न नो जनाथं स्वे विप्रः ऊलगोत्रे निवे
 दयेत् ॥ नो जनाथं हि तेषां सन्वांता शीत्यं च ते बुधैः ॥१०॥ ब्राह्मणस्य चानतिथिर्गृहे रा
 ज्ञश्च उच्यते ॥ विप्रश्च द्विषो मरवाश्चैव ज्ञातयोऽप्युक्तारवव ॥११॥ यदि चतिथिधर्मेण हनियोऽ

२९

२४
 हमाव्रजेत् ॥ युक्तवसु उ विप्रेषु कामं तमपि नो जयेत् ॥१२॥ विप्रं शूद्रावपि प्राप्नोतुं वे
 तिथिधर्मिणो ॥ नो जयेत् महसृत्तैस्तावान्तरांश्च प्रयोजयन् ॥१३॥ इतरानपि सन्ध्यादानं स
 प्रीत्या गृहमागतान् ॥ प्रकथ्यान् यथाशक्ति नो जयेत् सहचार्यया ॥१४॥ स्ववासिनी ऊमारंश्च
 रोजिणां जतिरास्तया ॥ अतिथिनोर्त्वेयं चितान्न नो जयेदविचारयन् ॥१५॥ अदत्त्वा उच्य
 एतेन्यः पूर्वजं क्वे विप्रक्षणां सन्तुं जानौ न जानाति शृगुप्रेर्जिघ्रसात्मना ॥१६॥ युक्तवसु
 च विप्रेषु स्वेष्टेषु चैव विप्रि ॥ नुं जयातां ततः पश्चादवसिष्टं उदंपती ॥१७॥ देवान् नृषीन् म
 नुष्यांश्च पित्र्यं गृह्याश्च देवतां ॥ पूजयिष्यात् ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषं जुगुप्सेत् ॥१८॥ अयं सकृद
 लं दुर्के यः पश्चाच्च आत्मकारणतः ॥ यज्ञशिष्टाशनं ह्येतस्य तामन्त्रं विधीयते ॥१९॥ राजवि
 क्त्वा तं कुरु प्रियस्त्वं श्रुमां लान् ॥ अहयेन्मधुपक्षेण परिसंवसरात् पुनरा ॥२०॥ राजा

यश्चोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्यपस्थितो॥ मधुपर्केण संसृज्यो न च यज्ञरतिस्त्वितिः॥ रीमा
यं च न स्य सिद्धस्य पत्न्यं मंत्रं बलिं हरेत्॥ विश्वदेवं हि नाम ते सायं प्रातर्विधीयते॥ २३
पितृयज्ञं उन्निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रद्वयेऽग्निमान्॥ पिंडाच्चाहार्यकं श्राद्धं जया न्मासानुमासि
कं॥ २४ पिंडाणामासिकं श्राद्धं नवाहार्यं विडुर्बुधः॥ तदामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेनैव यत्न
तः॥ २५ तत्र ये नोजनीयाः स्फुरेच्चवर्ज्यो द्विजोत्तमाः॥ यावं तद्यैव यैश्चान्निस्तान्प्रवक्ष्या
म्यशेषतः॥ २६ द्रोदिवे पितृहृद्ये त्रेणो किकमुत्तयत्रवा॥ नोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रस
ज्येत विस्तरे॥ २७ स क्रियां दशकालोचनौ चैवं ब्रह्मण संपदं॥ पंचैतान्निस्त्रयोदशं तितस्मा
न्नेहेतविस्तरं॥ २८ प्रथितौ प्रेतहृद्यौ पापि त्र्यं नाम विधुर्द्वये॥ तस्मिन् कालस्येति निश्चयं प्रे
तहृद्यैव लौकिकी॥ २९ श्रोत्रिया ये वदेयानि ह्यकथयानि दातुमिः॥ अर्हन्माय विप्राय त

३०

सौतैर्दत्तं महाफलं॥ ३० एके कर्मणि विद्वांसो देवे पित्र्ये च नोजयेत्॥ सुश्रुतं फलमाप्नो
ति नामंत्रज्ञानं बहून्पि॥ ३१ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारणं॥ तीर्थं तद्वयकथानां
प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः॥ ३२ सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र जुजते॥ एकस्तान्मंत्रविश्री
तः सर्वानर्हति धर्मतः॥ ३३ ज्ञानोक्तं श्राव्यं देयानि कथयानि च हवीं॥ विचानरिहस्ता वस्तुष्टि
ग्धैरुधिरेणैव श्रुयते॥ ३४ यावतो ग्रसते यासान् हव्यकव्ये च मंत्रवित्॥ तावतो ग्रसते प्रे
तान् शूलशृंगोर्गुडान्॥ ३५ ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्पणनिष्ठास्तथापरे॥ तपसा ध्याय
निष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तपि वराः॥ ३६ ज्ञाननिष्ठेषु कथयानि प्रतिष्ठाप्या नियन्तमहव्यानिष्ठय
थान्यायं सर्वेष्टे वचउष्ट्रपि॥ ३७ अश्रोत्रियः पिताय श्य पुत्रः श्याघेदपारण॥ अश्रोत्रियो वा
पुत्रस्यापि तास्याघेदपारणं॥ ३८ ज्ञायां समनयो विद्याद्यस्या ब्राह्मिण्यपिता॥ मंत्रसं

हजनाथं संस्कारमितरोर्हति ॥ ३८ ॥ नश्राद्धेनोजयेन्मित्रं धनेः कार्येऽप्यसंग्रहः । नारिं
नमित्रं यं विद्यात्तेश्राद्धेनोजयेद्विजं ॥ ३९ ॥ ययमित्रप्रधनानिश्राद्धानि च हवोषि चोत्तम्य
प्रयफलं नास्ति श्राद्धेषु च हविष्युच ॥ ४० ॥ संगतानि अकृते मोहात् श्राद्धेन मानवः ॥ सस्व
यीश्रवतो नो काश्चाधमित्रो द्विजाधमः ॥ ४१ ॥ संनोजनीयाति हितापेशात् वीदक्षिणाद्विजेः ॥
इह देवास्तेऽसालोके गौरंधे विक्वेऽमनि ॥ ४२ ॥ यथेवैर्ब्राह्मणं नृपञ्चानवज्ञात्तत्तत्फलं त
थाऽनृचै हविर्द्विजा नृतात्तत्तत्फलं ॥ ४३ ॥ दादन् प्रतिग्रही च दृष्ट्य अकृते फलं तागिनां वि
दुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेद्वा ॥ ४४ ॥ कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नातिरूपमपि चरिं ॥ द्विष
ता हि हविर्दुक्तं न वति प्रेत्य निःफलं ॥ ४५ ॥ यत्नेन नोजयेत् श्राद्धे बद्धं चैव दंपारगं । शास्त्रां
तं वाप्यधुं ब्रह्मं होतुं वा समाहितां ॥ ४६ ॥ एषामन्यतमोऽयस्य जुहोति श्राद्धमर्चितां पिदुणां

३९

तस्य वृत्तिः स्याज्ज्यतीमा न्नपौरुषी ॥ ४७ ॥ एष विप्रथमः कल्पः प्रदाने ह्येकव्ययोः । अनु
कल्पस्त्रयं देयः महासक्तिरनुष्ठितः ॥ ४८ ॥ मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वसुरं गुप्तं ॥ दोहित्रं
विद्यति बंधुमृत्विग्याज्योचनो जयेत् ॥ ४९ ॥ न ब्राह्मणं परीक्षेतादेवेकमणिधर्मवित् ॥ पित्रे
कर्मणि त्रिपरीक्षेत्तत्प्रयत्नतः ॥ ५० ॥ मथान्ये पंक्तिः संप्रदास्तथान्ये पंक्तिपावनाः । अपांक्ते
यान्प्रवक्ष्यामि कथानर्हान् द्विजाधमान् ॥ ५१ ॥ ये स्तेनाः पतिताः कीवाये च नास्तिक इत्ययः ।
तान् ह्येकव्ययोर्विप्रान् नर्हान् नानुरब्धवीत् ॥ ५२ ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । या
जयंति च ये पूगांस्तश्च श्राद्धेन नोजयेत् ॥ ५३ ॥ चिकिष्कान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणान् च जीवंतो वज्याः स्फुट्य ह्येकव्ययोः ॥ ५४ ॥ प्रेषो ग्रामस्य राज्ञश्च अनस्वीकृता वदंतकाः ॥
प्रतिरोधागुरोश्चैव यत्तामिवाहुषिस्तथा ॥ ५५ ॥ यदमी च पशुपालश्च परिवेत्ता निरासतिः ।

ब्रह्मद्विष्टपरिविनिश्चयगणान्यन्तरएवच॥५॥ अशीलवोऽवकीर्णवृषलीपतिरेवच॥
 पौनर्नवश्वकाणश्चयस्यचोपतिर्गृहे॥५॥ नृतकाध्यापकोयश्चनृतकाध्यापितस्तथा॥
 शूद्रम्रीचोयुतश्चैववारुष्टुष्टुअंडगोचको॥५॥ आर्करणत्परिभायक्रामातापित्रो
 गुरोर्यथा॥ ब्राह्मेयोनिश्चसंबाधोऽसंयोगंपतितेर्गतिः॥५॥ आगारदाहीगरदाऽंडा
 शीलोमविक्रयी॥ समुद्रयायीबंदीचतिलिककटकारक॥५॥ पित्राविवादमानश्चकि
 तवोमद्यपस्तथा॥ पापरोप्यतिश्चस्तश्चदंजिकोरसविक्रयी॥५॥ धनुःशराणंकर्तव्य
 आग्नेदिधिपुपतिः॥ मित्रधृक्कथृतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच॥५॥ नामरीगंडमावीच
 शिश्नयोपिश्चनस्तथा॥ नमत्तोऽधश्चवज्जीःस्यवेदनिंदकएवच॥५॥ हस्तिगोऽश्वोश्च
 दमनोनक्षत्रैर्यश्चजीवति॥ पक्षिणांपोषकोयश्चसुखाचार्यस्तथैवच॥५॥ श्रोतसांनेद

३२

कश्चैवतेषांचावरणेरतः॥ यद्वसंवेशकोइतोवृद्धरोपकएवच॥५॥ श्वक्रीडीशेनजीवी
 चकन्याहृषकएवच॥ हिंस्रोवृषलवृत्तिश्चगणानांचैवयाजकः॥५॥ आचारहीनःक्रीव
 श्वनिचंयाचनकस्तथा॥ अषिजीवीश्वीपदीचासकिनिंदितएवच॥५॥ अरत्रिकोमाहि
 षिकःपरपूर्वीपतिस्तथा॥ प्रेतनिर्यातकश्चैववर्जनीयाः॥ प्रयत्नतः॥५॥ एतान्निगर्हिता
 चारानयांक्तेयान्द्विजाधमान्द्विजातिप्रवरोविद्यानुत्तरयन्विवर्जयेत्॥५॥ ब्राह्मणो
 ह्यनधीयानस्तृणान्निर्विश्रायति॥ तस्मैहव्यंनदातव्यंनहिनस्मानिहयते॥५॥ अपां
 क्तेयदानेयोदाउर्नवच्युर्द्विफलोदयः॥ दिवेकमीषिपिचैवातंप्रवक्ष्याम्यशेषतः॥५॥ अब्र
 तिर्यद्विजोर्लुक्तंपरिवेत्तोदिनिस्तथा॥ अपांक्तेयैर्यदाश्वेतद्विरहोसिलुंजते॥५॥ दा
 राभिहोत्रसंयोगंअकृतेयोऽग्रजंस्थिते॥ परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिसुसर्वजः॥५॥

परिविनिःपरिवेत्ताययावपरिविद्यते॥सर्वेतेनरकंयांतिदाष्टयाजकपंचमाः॥७४॥न्रा
 उमृतिस्त्यजार्थायांयोधुंरज्येतकामतः॥धर्मेणापिनिधुक्तायांसंज्ञेयोदिधिष्णुपतिः॥७५॥
 परदारिद्र्यजायितेक्षोसुतोऽङ्गोऽगोऽक्षाके॥पाचोजीवतिज्जंडसुमृतेनर्त्तरिगोलका॥७६॥
 तेजुजाताःपरद्वेत्रेप्राणिनांप्रेत्यवेदचादत्तानिहयकथानिनाशयंतिप्रदायिनां॥७७॥
 अपांक्त्योयावतःपांक्त्यांननुंजानाननुपश्यति॥तावतांनफलंप्रेत्यदाताप्राप्नोतिवा
 लिनाः॥७८॥वीक्ष्यांधेनवतेकांणःषष्ठेःश्चित्रीरातस्यठ।पापरोगीसहस्रस्यदाज्जनीश
 यतेफलं॥७९॥यावतःसंस्पृश्यांगेर्वाह्मणानृश्वयजकः॥तावतांननवेदाङ्गफलं
 दानस्यपोतिर्नैकं॥८०॥वेदविद्यापिविज्ञोऽभ्यलोत्ताह्यचाप्रतिग्रहं॥विनाशंक्रजतिर्हिप्र
 मामपात्रमिवांजसि॥८१॥शोमविक्रयिणेविष्ठातिषजेषुयशोहितं॥अप्रतिष्ठंउवाहु

३३

षोऽनष्टं देवलकेनवेत॥अथहुवाणिजकेदत्तंनेहनामुत्रतश्चवेत॥नस्मनीवज्जतंरुयं
 तथापोनर्त्तविद्विजे॥८२॥इतरेषुचपांक्त्येषुयथोदिष्टेषुसाधुषु।मेदोऽमृगमांसमज्जा
 स्त्रिवदंश्चन्नंमनीषिणः॥८४॥अपांक्त्योपदतापंक्तिःपाद्यतेयेद्विजोत्तामे॥तान्निबोध
 तकाक्षेर्नद्विजाग्र्यान्पंक्तिपावनान्॥८५॥अग्न्याःसर्वेषुवेदेषुसर्वप्रक्यनेषुचा॥श्रो
 त्रियान्चयजाश्चिवविज्ञेयाःपंक्तिपावनान्॥८६॥तृणाचिकेतःपंचामिस्त्रिसुपर्णाःषडंगवित्
 ब्रह्मदेयानुसंतानोऽज्येष्टसामगाएवच॥८७॥वेदार्थवित्प्रवक्ताचब्रह्मवारीसहस्रदा॥व्रा
 तानुष्येवविज्ञेयाब्राह्मणाःपंक्तिपावनान्॥८८॥पूर्वेद्वरपरदेहवर्वाश्चकर्मण्यपस्थिते।नि
 मंत्रायतश्चवरानुसम्यग्निप्रान्यथोदितान्॥८९॥निमंत्रितोद्विजःपित्र्येनियतात्मात्तवेसदा।
 नचछंदोऽस्यधीयीतयस्यश्चाद्यंनवेत॥९०॥निमंत्रिषुसुयथान्यायंदयकथोद्विजोऽप्य

तान् हि पितरु उपतिष्ठंति तान् द्विजान् वायुवश्चानुगच्छंति तथा सीनानुपासते ॥ १७८ ॥
 तितस्तु यथा न्यायं हव्यकचो द्विजोत्तमः ॥ कथं विदधति क्रामन्यापः श्वकरतां ब्रजेत ॥ १७९ ॥
 निमंत्रितस्तु यः श्राद्धे दृष्टव्या सह मोदते दातुं यदुःसतं किंचित्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १८० ॥
 क्रोधनाः शोचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ अस्त्रास्त्रामृतानागाः पितरः पूर्वदेवता ॥ १८१ ॥
 यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामथ शेषता ॥ ये चायेरुपचर्याः सन्निधौ स्तान्निबोधत ॥ १८२ ॥
 मने हि रण्यगर्जस्य ये मरीच्यादयः सुताः ॥ तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पित्राणां स्मृताः ॥ १८३ ॥
 विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥ अग्निश्चात्ताश्च देवानां मरीच्या लोका ॥ १८४ ॥
 विश्वतोः ॥ १८५ ॥ दिव्यदानवयक्षाणि गंधर्वे रिगरक्षसाः ॥ सुपर्षी किंनराणां च स्मृता बहिष ॥ १८६ ॥
 होत्रिजाः ॥ १८७ ॥ शोमपाना मविप्राणां च त्रियाणां हविर्नुजाः ॥ विष्णानामाज्यापानामश्च ॥ १८८ ॥

३४

प्राणां नुसुकालिनः ॥ १८९ ॥ शोमपास्तु कचेः पुत्राश्च विष्मंतोऽंगिरः सुताः ॥ पुलस्त्य
 स्थाज्यापाः पुत्रावग्निष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९० ॥ अनग्निष्ठस्य मिदृथान् काव्यान् बहिषद
 स्तथा ॥ अग्निश्चात्तांश्च सोम्यांश्च विप्राणामेव निदिद्विरोता ॥ य एते नृगाणां मुख्याः पित्राणां
 रिकान्तिताः ॥ तेषामपीह विज्ञेयाः पुत्रापो च मनंतकं ॥ १९१ ॥ सपितृः पितरो जाताः पित्र्यो
 देवदानवाः ॥ देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थापयन्तु पूर्वराजः ॥ राजति नो जिनिरेषामथ वारुजता
 न्विति ॥ वार्ये पिश्रुया दत्तमक्षया योपकल्पते ॥ १९२ ॥ देवकायांश्च द्विजातीनां पित्र्यकार्यं वि
 द्वाथते ॥ देवं हि पित्र्यकार्यस्य पूर्वमाध्यायनं स्मृतं ॥ पतेषामारक्षन्तं तु पूर्वदेवं नियो
 जयेत् ॥ रक्षांस्ति विप्रलुपंति श्राद्धमारक्षन्तं वज्रिजितं ॥ १९३ ॥ देवाद्यंतं तदीह तपि त्राद्यंतं न त
 ज्वेत् ॥ पित्राद्यंतं चोहमानः क्षिप्रं न रपति सा च यः ॥ १९४ ॥ शुचिं ददां विविक्तं च गोमयनोप

लेपयेत्॥ दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्॥ १७ ॥ अवकाशेषु चोद्धेषु जलतीरेषु
 त्वेव हि विविक्षेषु च उच्यते दत्तेन पितरु सद॥ १८ ॥ आसने उपपत्तिषु यदि विप्रमुपस्थ
 कथं क॥ उपस्पृष्टो दकानुसम्पक् विप्रांस्तानुपवेदायेत्॥ १९ ॥ उपवेश्य उता विप्रानासा
 ने अजुगुप्सितान्॥ गंधमाल्यैः सुरुजितिरचयेद्देवसर्वकं॥ २० ॥ तेषामुदकमानीय स
 पवित्रास्त्रिहानपि अग्नौ जयति बुद्धातो ब्राह्मणो ब्राह्मणः सदा॥ २१ ॥ अग्नौ सोमयमा
 न्यां च हवाद्याय नमादित॥ हविर्दनि न विधिं पश्चात्तर्पयेन्निह न॥ २२ ॥ अग्न्यान्तावेतु वि
 प्रस्य पाणवेवोपपादयेत्॥ यो ह्यग्निः स हि जो वि प्रे मं त्रिदशितिरुच्यते॥ २३ ॥ अत्रो ध
 नान् सुप्रसादान् वदं चेतान् पुरातनान् लोकस्थान् प्रायने युक्तान् आहूतवान् द्विजो
 तमान्॥ २४ ॥ अपसद्यमग्नौ हवा सर्वमाहृत्य रिक्ता॥ अपसचेन हस्तेन निर्वपेद्दुद

कं जु वि॥ २५ ॥ त्रिंशु तस्माद्विः शेषात्पिंडान् हवा समाहित॥ अदकेनेव विधिना निर्वपे
 दक्षिणा मुखः॥ २६ ॥ अथ पिंडांस्तान् श्रु प्रयतो विधिः सर्वकं॥ तेषु दत्तेषु तं हस्तेन निहृत्वा
 यो ह्यग्निं त्रिहानपि अग्नौ जयति बुद्धातो ब्राह्मणो ब्राह्मणः सदा॥ २७ ॥ उपवेश्य उता विप्रानासा
 ने अजुगुप्सितान्॥ गंधमाल्यैः सुरुजितिरचयेद्देवसर्वकं॥ २८ ॥ तेषामुदकमानीय स
 पवित्रास्त्रिहानपि अग्नौ जयति बुद्धातो ब्राह्मणो ब्राह्मणः सदा॥ २९ ॥ अग्नौ सोमयमा
 न्यां च हवाद्याय नमादित॥ हविर्दनि न विधिं पश्चात्तर्पयेन्निह न॥ ३० ॥ अग्न्यान्तावेतु वि
 प्रस्य पाणवेवोपपादयेत्॥ यो ह्यग्निः स हि जो वि प्रे मं त्रिदशितिरुच्यते॥ ३१ ॥ अत्रो ध
 नान् सुप्रसादान् वदं चेतान् पुरातनान् लोकस्थान् प्रायने युक्तान् आहूतवान् द्विजो
 तमान्॥ ३२ ॥ अपसद्यमग्नौ हवा सर्वमाहृत्य रिक्ता॥ अपसचेन हस्तेन निर्वपेद्दुद

षां रवा उहस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ॥ तपि उग्रं प्रयत्ने तु स्वाधेष्वा मस्त्विति ब्रुवन् ॥
 २॥ पाणिन्यां रूपसंगृह्य स्वयमन्तस्य वक्षितं ॥ विश्रान्तिके पिबेन्ध्याय नवान् किरूप
 निक्षिपेत् ॥ ३॥ उन्नयो हस्तयोर्भुक्तं यदन्नमुपनीयते ॥ तदिष्टं पुं पञ्चसुराः सहसा
 दुष्टं चेतसा ॥ ४॥ गुणैश्च रूपसाकाद्यान्पयोदधी द्युतं मधु ॥ विन्यसेत्प्रयतः सर्वैर्
 मावेव समाहितः ॥ ५॥ नृपं नोज्यं वविविधं मूलानि च फलानि च ॥ इष्टानि चैव मांसा
 निषानानि सुरजीणि च ॥ ६॥ उपनीय उत सर्वं नाना किं सु समाहितः ॥ परिवेष
 येत्प्रयतो गुणान् सर्वांश्च प्रवोदयन् ॥ ७॥ नाश्नुनिपातयेज्जा उन्नज्येन्नानृतं वदे
 त् ॥ नपादेन स्पृशेदन्नं न चेतदवधूनयेत् ॥ ८॥ अश्रगमयति प्रेता कोपोऽरी ननु
 तंश्च न ॥ पादस्य रीक्षुरक्षां सिद्धं कृती नैव धूनयेत् ॥ ९॥ ~~अश्रगमयति प्रेता कोपोऽरी ननु~~

यद्यदोवेत विप्रेभ्यस्तदद्यादमसरः ॥ ब्रह्मोद्याश्च कथाः क्षयीत्येव एवमेतरीषि
 ताः ॥ १॥ स्वाध्यायं श्रावयेत्पिच्छं धर्मशास्त्राणि चिद्विदः ॥ आरण्या नानीतिहासांश्च उ
 राणां निखिलानि च ॥ २॥ दृष्टयेद्ब्राह्मणं सुष्ठो नोज्यं ब्राह्मणं नाना ॥ अन्नाद्येना
 सलब्धेनानुगुणैश्च परिवोदयन् ॥ ३॥ व्रतस्त्वमपि दोहित्रं श्राद्धयन्नेन नोज्यं चेतः ॥ अ
 तपं वायने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्मही ॥ ४॥ त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दोहित्रं जतपस्ति
 ला ॥ त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमचरः ॥ ५॥ अथ ससं सर्वमन्तस्थां जुंजिरे
 व वाग्यता ॥ नयद्विजातयो ब्रूयुर्द्वित्रा दृष्ट्या हविर्गुणान् ॥ ६॥ यावद्दूष्मा न वेदने
 यावद्दुज्जति वाग्यता ॥ तावदक्षंति पितरो यावन्मोक्षादविर्गुणाः ॥ ७॥ यद्वेष्टित शिर
 भुंक्ते यत्तुंक्ते रक्षिणा मुखः ॥ सोपानकथयत्तुंक्ते ताद्विन हांसि जुंजते ॥ ८॥

चंडालश्च वराहश्च कुटुम्बश्चैव च ॥ रजस्य लावण्यं दध्ने हरे रत्नश्रुतो विजान् ॥
 ४१ ॥ होमे प्रदाने नोज्ये वयदेति रजिर्वीक्ष्य तो देवकर्मणि पित्रो वा तज्जघ्र्य यथा
 तथं ॥ ४२ ॥ घ्राणे नक्षकरो हंति पक्षवातेन अकुटुम्बश्च ॥ दृष्टिनिपातेन स्पृशेन्ना
 वरवर्षजः ॥ ४३ ॥ स्वं जो वायदिवा कारणो दातुः प्रश्नोऽपि वानवेत् ॥ दीनातिरिक्त्वा
 त्रो वा तमथ पनयेत्ततः ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणं हि दुर्कं वापि नोजनार्थं उपस्थितं ॥ ब्राह्मणं
 रज्यं नुज्ञातः शक्तिः प्रतिश्रजयेत् ॥ ४५ ॥ सार्वसिक्के मन्त्राद्यो संनीया द्वाचवारिण्य
 समुक्ते स्तुजे कृत्वा वतामग्रतो विकिरं वि ॥ ४६ ॥ असंस्कृतं प्रमीतानो यागिनां
 जलयाषितानां उच्छिष्टं नागधेयं स्याद्दर्शेण विकिरं श्रयः ॥ ४७ ॥ उच्छेषं नृमृगतं म
 जिभस्याशवस्य च ॥ दासवर्गस्य तपि त्रौ नागधेयं प्रचरते ॥ ४८ ॥ आसपिंडं क्रि

३०

या कर्मविजातेः संस्थितस्य उः ॥ अदिवं नोजयेत् आसपिंडं मेकं च निर्वपेत् ॥ ४९ ॥ सह
 पिंडं क्रियायां उक्तताया मस्य धर्मतः ॥ अनयिवाहता कार्यं पिंडं निर्वपणं सुतं ॥ ५० ॥
 आसं चुक्राय दुच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ॥ समुदो नरकं याति कालस्तत्र मवाकेशि
 राः ॥ ५१ ॥ आसं चुक्र वृषली तल्पं तदहयोऽधिगच्छति ॥ तस्याः पुरीषे तं मासं पितर
 स्तस्य शिरते ॥ ५२ ॥ आसं चुक्र पुनरश्नाति तदहयोऽधिजाधमा ॥ स्याति श्रेयः कश्चिदपि नि
 र्मिव नात्र संशयः ॥ ५३ ॥ वृष्णा स्वदितमिथेवं वृष्णा नाम ये ततः ॥ आचो तांश्चा
 नु जानीयाद नितो रम्यता मिति ॥ ५४ ॥ स्वधमस्त्रियेवं तं ब्रूयु ब्राह्मणास्तदनेंतरं स्व
 धकारुपरात्याशीः सार्वभुपिष्टकर्मसु ॥ ५५ ॥ ततो नुक्तवतां तेषां मन्त्रशेषं निवेद
 येत् ॥ यथा ब्रूयुस्तथा जयादि नुज्ञातस्तु तदिह ज्ञेयं ॥ ५६ ॥ पित्र्ये स्वदितमिथेवं वाच्यं

गोष्ठे उमुष्टं तं संपन्नमिच्छा दये देवे संचितमिच्छा पि ॥ ५ ॥ अपरा कृत्तया दत्तं वा
 स्तु संपादनं तिला ॥ ६ ॥ स्तुष्टिर्नृष्टिर्दिजाद्याः श्राद्धकर्मस्तु संपदः ॥ ७ ॥ दत्तः पवित्रं प्र
 वीक्षो हविष्ठाणि च सर्वराः ॥ पवित्रं यच्च सर्वे तं विज्ञेया ह्यसंपदः ॥ ८ ॥ मुन्यं नानि
 पराः सोमो मांसं यश्चा नुपस्कृती अक्षारलवणं चि व प्रलं च हविरूच्यते ॥ ९ ॥ विस्म
 ज्य ब्राह्मणां स्तं स्तु प्रयतो वाग्य तः स्तुचिः ॥ दक्षिणां दिशामाकांक्षं नृणां चिते माचरा
 नृपि दृन् ॥ १० ॥ दाता रो नोऽतिवर्धंतां वेदाः संततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो मोक्षग मद्भुज
 देयं नोऽस्त्विति ॥ ११ ॥ एवं निर्वपणं च वा पिंडां स्तं स्तद नंतरं ॥ गो विप्रमज्जमग्निं वा
 प्रात्रायेदस्तु चान्तिपेत्सा ॥ १२ ॥ पिंडं निर्वपणं केचित्पुरस्तादेव उर्वीता ॥ वयोतिः स्वादयं
 च न्ये प्रक्षिपं य न ले सुवा ॥ १३ ॥ प्रतिव्रता धर्मपत्नी पिष्टं पूजानतः पूत्य रा मध्य मंडु

३८

ततः पिंडमघ्रा सम्यक् स्तुतार्थिनी ॥ १४ ॥ आयुषं तं सुतं स्तुते यशो मेक्ष समचितं ॥
 धनवंतं प्रजावंतं धर्मिकं सचिकंतथा ॥ १५ ॥ प्रक्षाल्य हस्ता वाचम्यज्ञाति प्रायं प्रकल्पये
 त्वा ॥ ज्ञातिभ्यः समं च तं दत्त्वा बांधवानपि पूजयेत् ॥ १६ ॥ उद्वेषणं तु तत्तिष्ठे घ्रावद्विष्टा
 विसर्जिताः ॥ ततो गृह बलिं जयादिति धर्मोच्यवस्ति ॥ १७ ॥ हविर्यच्चिरात्त्राययन्नानं
 आयकल्पते ॥ पिष्टं चो विधि वदन्तं तत्प्रकल्पाम्यशेषतः ॥ १८ ॥ तिलां विस्मिं य विमोषेर
 क्षि मूलफलेन वा ॥ दत्तेन मांसं प्रीयंते विधिवत्पितरो नृणां ॥ १९ ॥ द्वा मांसो भक्ष्य मांसं
 नत्री न मासान् दारिणे न उ ॥ अरन्त्रेण यच्च उरः शा ॥ अनेने हं पंच उ ॥ २० ॥ षण्मा
 सा नृणां मांसं न पाषीत नेह सप्त वि ॥ अष्टा विणे य मांसं नारो रवो ग नाव वृत्त ॥ २१ ॥
 दश मासां स्तु च यंति वराह मदिषामि षि ॥ शरा कर्म यो मांसं न मासाने कादशै व उ ॥ २२ ॥

३९

संवत्सरं उज्जयेन पयसा पायसेन वा वाध्री ए सस्य मांसेन वृत्तिर्दशवार्षिका ॥ ७३ ॥
 त्रिपिबं विप्रियक्षीरांश्चेतं दध्मजापतिं वाध्री ए संवत्सं प्राकुर्याद्विकाः पितृक
 मीणि ॥ ७४ ॥ कालवशाकं महाशल्काः षष्ठ्यो हामिषं मधु ॥ आनंदायैव कल्पंते सु
 र्ये नानि च सर्वशः ॥ ७५ ॥ यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशं ॥ पायसं मधुस
 पित्र्यां प्राकुर्यात् ॥ अंजं स्मृतं ॥ ७६ ॥ यद्यददाति विधिवः सम्यक् श्रद्धा समन्वितः
 तत्तत्पितृणां भवति परत्रानंतमचर्यं ॥ ७७ ॥ सप्तपदे दशम्यां दोवर्जयिष्याच उ
 द्दं ॥ ७८ ॥ श्राद्धप्रशस्तास्तिथयो यथेतान तथेतराः ॥ ७९ ॥ यथा चैवापरुपक्षः पूर्वपक्षा
 द्विषिष्यते तथा श्राद्धस्य सर्वाङ्गादपराहो विप्रिष्यते ॥ ८० ॥ सुसुज्वलं नदिनक्षत्रेषु
 तदथ हयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ ८१ ॥ अपि नः स जले ह्ययाद्यो नोदधौ त्रयोदशः ॥ ८२ ॥

३९

४०

सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ अयुः सुतुषि नृनि प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥ ८३ ॥ प्राचीना
 वाति नो सम्यगप सद्य मतं प्रिया ॥ पित्र्या मा निधनात् कार्यं विधिवद्दत्तं पाणिना ॥ ८४ ॥
 रात्रि श्राद्धं न अवीतराक्षसी कीर्तिता हि सा ॥ संध्यो रुरुजयोऽथैव मृत्योर्विवाचिरो
 दितो ॥ ८५ ॥ अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरह्म्येद निर्वपेत् ॥ हेमंत ग्रीष्म वर्षा सुपांचयश्चि
 कमन्वहं ॥ ८६ ॥ नपि तृयश्चि यो होमो लोकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ नदरे निविना श्राद्धमा
 दिताग्नेर्द्विजमना ॥ ८७ ॥ यदेव तर्पयत्यग्निः पितृ न स्माद्याद्विजो न मा तेनेव सर्वमाप्नो
 ति पितृयज्ञक्रियाफलैः ॥ ८८ ॥ वस्त्रं न वदंति त्रिपितृ न रूपांश्चैव पितामहान् ॥ प्रपिताम
 हंश्च स्तथा दिद्यान् श्रुतिरेषा पुरातनी ॥ ८९ ॥ विप्रसाशी न वेन्नियं नियं वा मृतं तोज
 नं ॥ विद्यसं जुक्ता श्रापं उ यज्ञशेषतया मृतं ॥ ९० ॥ एतदोऽतिरुतं सर्वं विधनं पांचयश्चि

४१

कं॥ द्विजातिपुत्रयद्वितीनां विधनं श्रूयतामिति॥ २८॥ ॥ इति श्रीमानवेधमेरास्त्रे
 चतुर्थोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः॥ ॥ ॥ चतुर्थमायुषो जागमुषिवा
 द्यं गुरो द्विजः॥ द्वितीयमायुषो जागं लतदारागृहे वसेत्॥ अत्रोदोगे वृत्तता
 नाम ल्यद्रोहेण वा स्रुतं॥ यावति स्तां समाख्याय विप्रोजीवेदनादिपि॥ यात्रामा
 त्रप्रसिद्धयर्थेऽस्त्वैः कर्म निरगृहीतेः॥ अत्रोदोगे न शरीरस्य अवीतधनमंचय॥ ॥ ॥
 तामृतमन्यां जीवेत मृतं तेन प्रमृतेनैवा॥ स्यान्नृताभ्यामथवा नश्च दद्यात् कदाचन॥ ॥
 सतसुं छत्रिलं ज्ञेयममृतं स्यादद्याचितं॥ मृतं च याचितं निह्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतं॥ ॥
 स्यान्नृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीयते॥ सेवाश्च वृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज
 येत्॥ ॥ अश्वलक्ष्मण्यको वास्याहं नीक्ष्य कएववा॥ आदिहिको वापि न वेदश्च स्तनि

४०॥

कएववा॥ चतुर्णामपि चितेषां द्विजानां गृहमेधिनां॥ ज्यायान्तरः परो ज्ञेयो धर्मो
 लोकजितम्॥ ॥ षड्धर्मे को न वेत्तेषां त्रितिरन्याः प्रवर्तते॥ दास्यामेकश्चात्रुर्थं सुब्रह्म
 सत्रेण जीवति॥ चतुर्थं श्रिलोकाभ्यामग्निहोत्रपरायणः॥ इष्टीः पावयिषां ती
 याः केवलानिर्वपेत्सदा॥ १०॥ न लोकवृत्तं वनेति वृत्तिहेतोः कथंचन॥ अजिह्वा मवा
 तांश्च द्वां जीवेद्ब्राह्मणजीविकां॥ ११॥ संतोषं परमाख्याय सुखार्थी संयतो न वेत्॥ सं
 तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः॥ १२॥ अतोऽन्यतमया दद्यात् जीवं सुस्नातको द्वि
 जः॥ स्वयं यथा स्यान्नित्तानीमानि धारयेत्॥ १३॥ वेदोदितं स्वकं कर्म निश्चं जयति
 तं द्विजातं द्विजं न यथा शक्तिं प्राप्नोति परमां गतिं॥ १४॥ न हेताथोऽसंगे न न विरुद्धे
 न कर्मणा॥ न कल्पमाने श्रथे पुनात्यामपि यतस्ततः॥ १५॥ इन्द्रियाथेषु सर्वेषु न प्रस

गु

ज्येतकामताः अतिप्रसक्तिं चित्तेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ १ ॥ सर्वान्परिचये रथा
 नस्वाध्यायस्य विरोधिना यथा तथा यापयंस्व साहचर्यं तत्तत्तथा ॥ २ ॥ वय
 राः कर्मणोऽथस्य श्रुतस्यातिजनस्य चो वेपवारबुधिसारूप्यमाचरि र
 निचरेदिह ॥ ३ ॥ बुद्धिद्विद्विफराण्या अथानिचहितानि चो निश्चरास्त्राण
 वेहेतनिगमांश्चैव वेदिकानां ॥ ४ ॥ यथायथा हि पुंरुषः शस्त्रं समधिगच्छ
 ति तथा तथा विजानाति विज्ञानं च स्यात्साराच्यते ॥ ५ ॥ शषियज्ञं देवयज्ञं च
 तयज्ञं च सर्वदा नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति नृपापयेत् ॥ ६ ॥ एतानेके म
 हायज्ञाश्च शस्त्रविदो जनाः ॥ ७ ॥ अनीहमानाः सततमिन्द्रियैश्चेकुरु कृति ॥ ८ ॥
 वाच्ये केचु कृति प्राणं प्राणैवाचं च सर्वदा वाचिप्राणे च पश्यं तो यज्ञनिवृत्तिम

क्षयं ॥ ९ ॥ ज्ञानेनैवापरे विप्राय जं चैति मरिचैः सदा ज्ञानमूलं क्रियामेषां पश्यं तो
 ज्ञानचक्षुषा ॥ १० ॥ अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यं ते द्युतिशोः सदा हवीनि चाईमासां ते
 पोमिमासेन च वेदि ॥ ११ ॥ सस्यां ते नवसंस्थे पशुना वा मिमानद्विजा नवान्न
 मघानां संवाद्यं मायुर्जिजाविष्ठः ॥ १२ ॥ नवान्नो नर्विताह्यस्य पशु हवीनवाय
 यः प्राणानेवायुमिच्छंति नवान्नामिषगद्विनि ॥ १३ ॥ आसनाशनशय्यातिरक्ति
 मूलफलेन वा ॥ १४ ॥ नास्य कश्चिद्वसे जे देशक्ति तो नाचिति तिथिः ॥ १५ ॥ पाषंडिनो
 विकर्मणो विद्वान्प्रतिकानूशतान् ॥ १६ ॥ हेतुका च कष्टं तीव्रवापमात्रेणापि ना
 र्चयेत् ॥ १७ ॥ वेदविद्यां तस्मात्तावन्नोत्रिया गुरुमेधिनः ॥ १८ ॥ पूजयेद्भयकव्येन विपरीतां
 दद्यात्तथैतदिजोऽधरो पशुना ह्ययनां ते नुसमां तो सोमिकर्मस्वे ॥ १९ ॥ नानिष्टानवसस्येष्टा

सुवर्जयेत् ॥३॥ शक्तितोऽप्यमानेन्योदातचंगुहमेधिना ॥ संविनाग ॥ श्रुत्वा त
 न्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥३॥ राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्नातकः दुष्कायाज्यंतेवपि
 नोवीपिनचन्यतश्चित्स्थितिः नसीदेत्स्नातको विप्रः दुधसक्तः कदाचन ॥ नजीर्षम
 रवदासानवेच्चविनावसति ॥३॥ ह्येकेशानखस्मश्रुदन्तिः श्रुत्वा वरः शुचिः स्वा
 ध्याये विवर्ज्यः स्यान्निशमात्महिते पुत्र ॥३॥ विण्वीधारयेद्यष्टिं सोदके चकर्म
 डुज्जु ॥ यज्ञोपवितं वेदं च श्रुत्वा रोक्ते च जंडले ॥३॥ नेह्येतोऽंतमादिशं नास्तंयंतं कदाच
 नानोपसृष्टं न वारिच्छं न मध्यं न तमो गतं ॥३॥ न लघयेद्दंसाती न प्रक्षवेच्च वर्षति ॥
 न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥३॥ दृष्टं गां दिवतं विप्रं दृष्टं मधुचक्रं पथं ॥ प्रद
 क्षिणानि जवीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥३॥ नोपगच्छेत्प्रमत्तोपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने

समानवायने चैव नराय ततया सह ॥४॥ राजसानि ह्युतां नारी विजस्य कपगलतः ॥
 प्रज्ञातेनो बलं च दुरायुश्चैव प्रदीयते ॥४॥ तां विवर्जयेत्स्वस्थं रजसा समन्विष्ट
 तां ॥ प्रज्ञालक्ष्मीर्यशश्च दुरायुश्चैव प्रवर्तते ॥४॥ तां श्लीयाकार्यया सार्द्धं निनामा
 हेतया श्रुती ॥ दुर्वृत्तं जं न माणां वानवासीनां यथा सुरवं ॥४॥ नां जयंती स्वके
 नेत्रे न चान्यतो मना हता ॥ न परपेत्प्रसवंती च तेजः कामो दिजो न म ॥४॥ ना
 न्मद्यादेकरासाननमः स्नानमाचरेत् ॥ न मूत्रं पथि ॥ जवीत न वनस्मनि गो
 व्रजे ॥४॥ न फाललक्षणे न जले न चित्रां न च पर्वते ॥ न जीर्षी देवाय ताने न वल्मीके
 कदाचन ॥४॥ न सचैषु गतैः पुनगच्छन्पथि स्थितान नदीतीरमासाद्य न च
 पर्वतमस्तके ॥४॥ वाय्वग्निविप्रमादिश्रमपः परां सथिवगा ॥ न कदाचन जवी

तविष्णुस्य विसर्जनं ॥ १४ ॥ तिरस्त्रये चरे काष्ठं पत्रं लोहं दृणानि च ॥ नियम्य प्रय
तो वाचं संवीतां गो वगुं वित ॥ १५ ॥ सुतोच्चारसमुत्सर्गं दिवा अयो दुदुष्टं सुखाददिना
निमुखो रात्रौ उने संध्यो दिवा यथा ॥ १६ ॥ कायायामंधकारे वारात्रावह निवादि जा
यथा सुखं सुखः अयान् प्राणा बाध नये शुभ ॥ १७ ॥ प्रत्यग्निं प्रतिस्त्रयं च प्रति सोमोद
कं द्विजं प्रति गां प्रति वातं च प्राज्ञान रपति मे हत ॥ १८ ॥ नाग्निं मुखे नो पधमे न नो
नेहेत वस्त्रिणां नामेध्यं प्रहि पेद नो न च पादो प्रतापयेत् ॥ १९ ॥ अधस्ता नो पदध्या
न्न न च नमतिलं धयेत् ॥ न चि न पादतः अयान् प्राणा बाधमाचरेत् ॥ २० ॥ नाश्लीया
संधिवेलायां न गच्छेत् नापि संविरोत् ॥ न चि व प्रलिखे दूषि नात्मनो पदरे म्रजं ॥ २१ ॥
नामुसूत्रं पुरीषं वा शीवनं वा समुत्सृजेत् ॥ अमेध्यं लिख मन्थं धालो हितं वा वि

षाणि वा ॥ २२ ॥ निकः स्वप्या धूय गृहे न शयानं प्रबोध्येत ॥ नो ह कयया निनाषेत य
ज्ञं ॥ २३ ॥ गच्छेन्न वा वृत्ता ॥ २४ ॥ इमं गारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ ॥ स्वाध्या
ये नो जने चिव दक्षिणं पाणि मुद्धरेत् ॥ २५ ॥ न वारयेज्जां धयंतीं न वा चक्षीत कस्यचि
त् ॥ न दीविशो वीज्रा युधं दृष्ट्वा कस्यचिद्वरीये दुध ॥ २६ ॥ नाधर्मिके वसेज्जामे न वा
धिक्काले चृशं ॥ निकः प्रपद्येता धमनं न चिरं पर्वत वसेत् ॥ २७ ॥ न शूद्रराज्ये निवसेन्ना
धर्मिक उनाहते ॥ न पाषाणि गणाक्रांते नो पस्पृशेच्च जिह्वेति ॥ २८ ॥ न जुंजातो दृष्टुं तस्मि
हं नाति सो हि यमाचरेत् ॥ नाति प्रजे नाति सायं न सायं प्रातराशित ॥ २९ ॥ न अवीत हथा
चिह्नं न वार्यं जलिना पिबेत् ॥ नो संगे न हये न दूषं न जातु स्यात् ॥ अन्नं हली ॥ ३० ॥ न नृश्रेष्ठ
वागायेन्न वादिश्राणि वा दयेत् ॥ नास्फोटयेन्न च द्येडे न चरको विराजयेत् ॥ ३१ ॥ न पादौ

धसवयेकांस्थेकदाचिदपिनाजने॥ननिन्नतांउरुंजुतननावप्रतिद्विषिते॥१३
 पानदोचवासश्चधृतमन्थिर्नधारयेत्॥उपवीतमलंकारंस्त्रजंकरकमेव॥१४
 विनीतिर्ब्रजेधुर्येनचक्षुष्याधिपीडिते॥नतिन्नशृंगादिखुरेनवालधिविरूपि
 ति॥१५विनीतिश्चब्रजेनियमाश्चालिदणान्विते॥वस्त्ररूपोपसंपन्नैःप्रतोदेना
 उदनुचुं॥१६वालातपःप्रेतधूमोवज्रंनिन्नंतथासने॥नलिद्यान्नरवरोमाणिदं
 तिनीत्याटयेन्नखान्॥१७नमृज्जोर्ध्वविमृदीयान्छिद्याकरजैश्च॥नकर्मनिः
 फलंजयीन्मप्यामसुरबोदयं॥१८लोष्टमदीदृणच्छेदीनखखादीवयोनरासवि
 नाशंव्रज्याश्चसूचकोश्चसिरेवचा॥१९नविगृह्यकथाः॥जयीद्विहमाल्यंनधारयेत्॥
 ॥२०॥वांचयानंउष्ट्रेनसर्वथेवविगर्हितं॥२१॥अधारणचनातीयाश्रमंवावशमवाहृतं॥

४४

राजोत्तममूलानिहरतःपरिवर्जयेत्॥२२॥नास्तिःक्रोडेकदाचिलुस्वयंनोपानदो
 हरेत्॥शयनस्थेनलुंजुतनपाणिष्ठंनवासने॥२३॥सर्वंचितिलसंबंधनाद्यास्तमये
 प्रतिनवनयःशयातेहनचोच्छिष्टःकथंचना॥२४॥आर्द्रपादस्तुलुंजुतसंविशेन्नक
 दाचन॥आर्द्रपादस्तुलुंजुनोदीर्घमायुरवाप्नुयात्॥२५॥अचक्षुर्विषयंदुर्ग्रंनिप्रप
 द्यतकर्हिचित्॥नविष्मन्नमुदीक्षेतनवाक्यंनदीतरेत्॥२६॥अधितिष्ठेन्नकेशांस्तु
 नचस्मात्स्थिकपालिकाः॥नकर्षसास्तिनउषान्दीर्घमायुर्जिज्ञाविष्णुः॥२७॥नसंविशे
 त्प्रपतितिनक्षत्रालेनपुष्पसैः॥नसूषेनेवलिष्टेश्चनांशेनद्यावसायिनिः॥२८॥ने
 श्चप्रायमतिंदद्यान्नोच्छिष्टंनविहिः॥२९॥नवास्योपदिशेधर्मंनवास्यप्रतमादिशेत्॥३०॥
 योह्यस्यधर्माचष्टेयश्चेवादिशतिव्रतीसोऽसंभृतंनमममःसहातानेवमज्जति॥३१॥

नसंदृताभ्यां पाणिभ्यां कंठमेतात्मनः विरिणः न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टेन वस्त्रायादिना
ततः ॥ ८८ ॥ केशग्रहां ग्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ॥ शिरःस्नोतस्तु तिलेन नो च
किंचिदुपस्पृशेत् ॥ ८९ ॥ नराज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजस्य प्रसूतिनः ॥ स्तूनावक्रधजव
तां वशेनैव च जीवतां ॥ ९० ॥ दशस्तूना समश्चक्री दशचक्री समो धजः दशधजसमा
वेश्या दशवश्या समो नृपः ॥ ९१ ॥ दशस्तूना सह स्त्राणि यो वाहयति सो निकृष्टः तेन तु यः
स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ९२ ॥ यो राजः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्यो ह्यस्त्रवर्तिनः स
पर्यायेण याती मान्नरकानेकविंशति ॥ ९३ ॥ तामिश्रमंधतामिश्रं महारौरव रौरवौ न
रकं कालस्तत्रैव महानरकमेव च ॥ ९४ ॥ संजीवनं महावीर्यं तापनं संप्रतापनं संघा
तं च सकाकोलं अजलं प्रतिमृत्तिकं ॥ ९५ ॥ लोहशं अमृशं च पंथानं शात्मलीनं

दं ॥ अमिपत्रवनं चैव लोहचारकमेव च ॥ ९६ ॥ तद्विदंतो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादि
ना नराज्ञः प्रतिगृह्णाति प्रेयश्च योऽनिकां हिणः ॥ ९७ ॥ ब्राह्मिन् कृते बुधे तथर्माथो
चा बुधे तथेत् ॥ कायलेरांश्च तन्मूला चैव तवार्थमेव च ॥ ९८ ॥ उच्छाया वश्यकं लवाल
तशौचं समाहितं ॥ स्त्रीसंध्यां जपं क्षिप्रे स्त्रीकाले चापरां विरो ॥ ९९ ॥ अथ यो दीर्घसंध्यां
दीर्घमायुरवाप्नुयुः प्रजां यत्रास्वकां त्रिव्रजं वचसमेव च ॥ १०० ॥ अथ यो प्रोष्ठपद्मां
वाक्पद्मां यथाविधि ॥ मुक्तश्छंदां स्थधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपंचमान् ॥ १०१ ॥ पुष्टे च
संदमां च यो ब्रह्मिन् स जनिं द्विजः ॥ सायं शुक्लस्य वा प्रातः पूर्वाक्षे प्रथमेऽहनि ॥ १०२ ॥
यथाशास्त्रं उच्छेदे वसुधं छंदसी बहिः ॥ विरमेत्पक्षिणी रात्रिर्वा येन मरुनिशं
॥ १०३ ॥ अतः उच्छेदं छंदं सिद्धं कुरु नियतः पठेत्तं वेदां निचरां स्त्राणि सप्तपदे च संपठेत् ॥ १०४ ॥

नाविष्मष्टमधीयातनक्षत्रजनसंनिधौ। न निशांते परिश्रान्तो ब्रह्माधीय पुनः स्वपे
 त॥ यथोदितेन विधिना बलुं दस्तुतं पठेत्॥ ब्रह्मलुं दस्तुतं चैव द्विजो युक्तो
 स्वनापदि॥ १००॥ स्मृतिं च मनः ध्यायानधीयानो विवर्जयेत्॥ अथापनं च अवोणाशि
 श्राणां विधिपूर्वकं॥ एकं शिवे निलेरात्रो दिवापां शुभं स हने। एतो वषास्वनध्याया
 वध्यायज्ञाः प्रवहते॥ विद्यस्तनितवपेषु महोक्तानां च संज्ञवो आकालिकमना ध्या
 यमेतेषु मन्त्रं ब्रवीत्॥ एतां च न्कदिता विद्या घरा प्रादुः कृता मिष्टु। तरा विद्या न
 ध्याय मन्त्रो नान्तरदशने॥ ४॥ निर्घात न्मिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने। एताना कालिका वि
 द्या न ध्याया नृतावपि॥ ५॥ प्रादुः कृते श्मिष्टु उ विद्युस्तनितनिः स्वने। स ज्योतिः स्याद न ध्या
 यः शेषे रात्रौ यथा दिवा॥ ६॥ निद्या न ध्याय एव स्याद्गामे पुनरेषु बाधर्मने पुण कामानां

प्रतिगंधे व सर्वरा॥ ७॥ अंतः शब्दगते ग्रामे व लस्य च निधौ। अनध्यायो रुद्यमाने सम
 वाये जनस्य च॥ ८॥ उदके चार्धरात्रे च विष्मृत्तस्य विसर्जने। उच्छिष्टः श्राद्धं च क्विचम
 नसापि न विंतयेत्॥ ९॥ प्रतिगृह्य द्विजो विधाने को द्विष्टस्य केतनं॥ अहं न का त्रये
 द्रुक्तराज्ञो राहोश्च स्तुतके॥ १०॥ यावदेकाः उद्विष्टस्य गंधो लेपश्च तिष्ठति॥ विप्रस्य वि
 दुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत्॥ ११॥ शयानः प्रोढपादश्च त्रवा विवा वसहिकां मोना
 धीयीतामिषं जग्धुस्तुतकानाद्यमेव॥ १२॥ नीहारे बाणराष्ट्रे च संध्यायो रेव चोत्तयो।
 अमा वस्या च उदयोः पूर्वसिमा स्य एका सुच॥ १३॥ अमा वा स्यात्सुसंदं ति शिष्टं हंति च
 उदयोः॥ ब्रह्माष्टका पूर्वसिमा स्योत्तमा त्राः परिचर्जयेत्॥ १४॥ पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमा
 यु विस्तृते तथा। श्वर्षो द्वे च रुवति पंक्तौ च न पठे द्विजः॥ १५॥ नाधीयीत स्मरानां ते ग्रामां

ते गोजने तथा॥ वसिष्ठामेधुनं वासः आदिकं प्रतिष्ठय च॥ प्राणिवायदिवा प्राणि
यकिं वित् आदिकं नावत॥ तदालच्यायनथायः पाण्यास्थो द्विजः स्मृतः॥ चोरे
रुपप्लुतेयामे संचमेवाभिकारैकैरिते॥ आकालिकमनाधाय विद्यासवीकृतेषु च॥
पा उपाकर्माणि चोसग्रे निरात्रैरुपप्लुते॥ अष्टकासु च होरात्रमृ चंता सुचरा
त्रिष्टु॥ नाधीयीताश्च मारुढो न वृद्धं न च हस्तिनं॥ न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणं न
यानगं॥ न विवादेन कलहिनं न सेनायां न संगरे॥ न च कृत्वा न ज्ञानेन वमिस्त्रा
न श्रुतको॥ अतिथिं चाननुज्ञाय मारुते वातिवाच्यं॥ रुधिरं च स्त्रुते गात्राच्छ्रे
ण च परिहृतं॥ सामधु निचय्य जुषीनाधीयीत कदाचन॥ वेदस्थाधीयैवांत
मारण्यकमधीयवा॥ स ग्वेदो देवदेवयो यजुर्वेदोऽसुमातुषा॥ सामवेदः स्मृतः पित्र्य

४९

स्यात्
स्तस्मात्तस्माच्छुचिर्धनिः॥ एतद्विदं तोविदं सस्त्रया निष्कर्षमचदं॥ क्रमवाः पूर्वमच्य
स्थपश्चाद्देवमधीयते॥ पशुमंडूकमाज्जरिश्च सर्पं नञ्जलाखुनिः॥ अंतरागमने वि
द्यादनध्यायमहर्निशं॥ द्वावतो वर्जयेन्निश्चमनध्यायो प्रयत्नतः॥ स्वाध्यायस्तु
मिवाः शुद्धमात्मानं चाशुचिं द्विजः॥ अमावास्यामष्टमी च पूर्णिमा सी च उद्दशी॥
ब्रह्मचारी जवे निश्चमप्युत्तिस्नातको द्विजः॥ न स्नानमाचरेऽनुक्ता न उरो न
महानिद्रिः॥ न वा सोनिः सदा जस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥ देवतानां गुरोराहुः
स्नातकाचार्योस्तथा॥ नाक्रामे कामतश्चायां बभ्रुणो दीक्षितस्तथा॥ मध्यं दि
नेऽर्धरात्रे च श्राद्धं जुक्ता च सामिषं॥ संध्यायां रुजायां श्वेन न सेवेत च उष्यथं॥ उ
द्वर्तनमपस्नानं विष्णवे रक्तमेव च॥ शेषानि श्रुत्वां तानि साधितिष्ठेच्च कामतः॥

विरिणं नोपसेवेत सदायं विव विरिणः अधामिकं तस्करं च परस्येव च योषितां ॥
 ३५ नहीदृशमनायुषं लोके किंच न विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनी ॥
 द्वात्रिंशं विव संपं विब्राह्मणं च वज्रश्रुतं। नावमन्येत विनूष्णः क्षत्रानपि कदाचन ॥
 ३६ एतत्रयं हि पुरुषं निर्दिष्टवमानितं। तस्मादेतत्रयं निश्चिं नावमन्येत व्युद्दिमा
 न्ना ॥ ३७ नात्मानमवमन्येत सर्वोतिरसमृदिनिः ॥ आभ्युद्योः श्रियमन्विच्छे नैनं मन्ये
 त दुर्धर्त ॥ ३८ सञ्जय्यात्प्रियं ब्रूयात्संयै न्न ब्रूयात्सञ्जमप्रियं प्रियं च नानृतं ब्रूया
 देषधर्मसनातनः ॥ ३९ जपं न प्रमिति ब्रूयात्पुं प्रमिद्येव वा वदेत् ॥ श्रुञ्चं विरं विवाहं च
 न जयौक्त्वा न विमहा ॥ ४० नातिकल्पं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते। नाज्ञातेन स
 मंगच्छेन्निको न वृषत्वेः सदा ॥ ४१ दानां गान्तिरिक्तां गान् विद्याहीनान् च योऽधिकान् ॥

४५

रूपप्रविण्हीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ४२ न स्पृशेत्पाणिनो छिष्टो विप्रो गोब्रा
 ह्मणानलान्। न चापि पश्येदशुचिः स्वच्छो ज्योतिर्गणं दिवि ॥ ४३ स्पृष्ट्वैतान् शुचिर्निश्चि
 मङ्गिः प्राणान्तं पस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नातिपाणितलेन उ ॥ ४४ अनाउरसा
 निस्वानिनस्पृशेदनिमित्ततः ॥ रोमाणि च रक्षस्याणि न सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ ४५ मंग
 लाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः। जपेच्च जुज्याच्च विनियममग्निमतं प्रित ॥ ४६
 मंगलाचारयुक्तानां निश्चयप्रयतात्मनां ॥ जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥
 ४७ वेदमेवाभ्यसेनिश्चयथाकालमर्तं प्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते
 ४८ वेदान्धासेन सततं शौचेन तपसे वचः ॥ अग्नीहेण च नूतानां जातिं स्मरति पोर्विकं ॥
 ४९ पोर्विकं संस्मरन् जातिं ब्रह्मेवाभ्यसति द्विजः। ब्रह्माभ्यसेन वाजस्रमनंतं सुखमेधते ॥

सा विना नृणां ति हो मांश्च जयीत्यवमुनिश्च शः॥ पित्रु श्वैवाष्टकास्वर्चे त्रिभुवनचक्रकास्तु
 चा॥ ५० ॥ दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पारावसेवनी॥ उच्छिष्टान्ननिषेवंच दूरादेव समाचरेत्
 ॥ ५१ ॥ मित्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधवनमंजनं॥ पूर्वीर्ह्येव ज्वीतदेवतानां च प्रजने॥
 ५२ ॥ देवतान्यातिगृहे च धार्मिकांश्च विजोत्तमान्॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च परे
 ५३ ॥ अतिवादे ये हृद्वा दद्याच्चि वासनं स्वकं॥ सतांज विरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽ
 न्वियात्॥ ५४ ॥ श्रुतिं स्मृतिं च दितं सत्यं कनिष्ठं च स्वेष्टं कर्म सु॥ धर्मं ह्येवं निषेवे तसदा चा
 रम तं प्रीतिः॥ ५५ ॥ आचारा लूनते ह्यायुः राचारो दीप्तितां प्रजं॥ आचारा धनमक्षय्यमा
 चारो हं यत्नदणं॥ ५६ ॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके न वति निन्दितः॥ दुःखनागी च स तत्तं य
 धितोऽप्यायुरेव च॥ ५७ ॥ सर्वस्वदण्डो हीनोऽपि स भगवान् वानरः॥ श्रद्धा नोऽनसूय

श्रुतं वर्षीणि जीवति॥ ५८ ॥ यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्॥ यद्यदात्मवशं
 नृश्या तत्र मे वेतनं न तः॥ ५९ ॥ सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखं॥ एतद्विद्यात्पमा
 सेन लक्षणां सुखं दुःखयोः॥ ६० ॥ यत्कर्म ज्वीतो भूयत्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः॥ तत्प्रय
 त्नेन ज्वीतविपरीतं न वर्जयेत्॥ ६१ ॥ आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं॥ न हि श्या
 द्राप्तिना नृणां च सर्वांश्चिते पस्विनः॥ ६२ ॥ नास्ति कथं वेदनिदां च देवतानां च ज्वीतनी॥ वे
 पदं त्वमानं च त्रों धंति क्षणं च वर्जयेत्॥ ६३ ॥ परस्य दंडं नो द्यच्छेद्भ्रष्टो निनं निपातयेत्॥
 अथ पुत्राश्चिश्वाद्यादि द्वाथं ता उये नृत्ता॥ ६४ ॥ ब्राह्मणाया वगूये विद्विजातिर्विधका
 म्यया शतं वर्षीणिता मिश्रे नरके परिवर्तते॥ ६५ ॥ ताडयिष्यात्त एनापि संरं जा भूति श्वर्क
 एकविंशति मा जातीः पापयो निष्ठु जायते॥ ६६ ॥ अयुधमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणा स्यात्सृजं

गताः दुःखं सहं महदाप्नोति प्रेया प्राज्ञतया नराः ॥ १७ ॥ शोणितं यावत् पांशुसंगुष्मातिमहीत
लात् तावतो दानमुत्रांशोः शोणितोत्पादको घृतो ॥ १८ ॥ न कदाचित् क्षिजितस्माद्विद्वानवयु
रेदपि न ता उयेत नृणो नापि न गात्रान् स्त्रावयेदसृक् ॥ १९ ॥ अधर्मिको न वेद्यश्च यस्य च
ग्रन्थतंधनं हिंसा रतिश्च यो निग्रं नेदासौ सुखमेधते ॥ २० ॥ न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽध
र्मे निवेशयेत् ॥ अधर्मिकानां पापानामाशु पश्यन्निपर्यये ॥ २१ ॥ न धर्मश्चरितो लोके
सद्यः फलति गौरिव ॥ शानिरावर्तमानस्तु कर्तुं मूर्खानि हंतति ॥ २२ ॥ यदि नात्मनि पु
त्रेषु न वेत्सु त्रेषु न दृष्टुं न चेव उक्ततोऽधर्मः कर्तुं न वति निःफलः ॥ २३ ॥ अधर्मेण
धते तावत्ततो जग्राणि पश्यति ॥ ततः सपन्नान् जयति सामूलस्तु विनश्यति ॥ २४ ॥ सद्य
धर्मिष्ठे त्रेषु सौ चेवेव रमे सदा ॥ शिष्याश्च शिष्याधर्मेण वाग्वाक्त्त पर संयतः ॥ २५ ॥ प

५०

रिच्यजेदर्थकामोऽप्योऽस्या तां धर्मवर्जितो ॥ धर्मं चास्मै सुखोदकं लोकसंक्षिप्तमे
व च ॥ २६ ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो नृजुः ॥ न स्याद्वाक्चपलश्चैव न पर
द्रोहकर्मधीः ॥ २७ ॥ येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहा तेन याता सतां
मार्गं तेन गच्छन्ति रिच्यति ॥ २८ ॥ सत्रिक्युरोहिताचार्ये मन्त्रिणातिथिसंश्रितो वा
लवृश्चाउरेर्वेद्ये जीतिसंबन्धि बांधवा ॥ २९ ॥ मातापितृभ्यां जामीनि त्रीना पुत्रे ए
नार्यया ॥ दुहित्रा दासवर्ग्येण विवादं न समाचरेत् ॥ ३० ॥ एतां विवादां संश्रज्ज सर्वपा
पिः प्रमुच्यते ॥ एतेर्जिते जयति सर्वान् लोकानि मानसुदी ॥ ३१ ॥ आचार्यो ब्रह्म
लोकेशः प्राजापत्यो पिता प्रजुः ॥ अतिथिस्त्रिंश्लोकेशोऽद्वलोकस्य च र्विजः ॥ ३२ ॥
जामयोऽश्वरसां लोके विद्ये देवश्च बांधवा ॥ संबन्धिनां पां लोकस्थपृथिव्या मातृमातृलौ ॥ ३३ ॥

आकारोराशुविज्ञेयाबालवृद्धरात्राः॥ नृताज्येष्ठःसमःपितृनायापुत्रः॥
 स्वकातनुः॥ ६४ छायास्वादासवग्रस्तुद्विदितानपरांपरां॥ तस्मादेतिरधिद्विदितम्
 देतापज्वरःसदा॥ ६५ प्रतिग्रहसमर्थोऽपिप्रसंगंतत्रवर्जयेत्॥ प्रतिग्रहेणस्वम्या
 शुब्राह्मंतेजःप्रशाम्यति॥ ६६ नद्रव्याणामविज्ञायविधिं धर्म्यं प्रतिग्रहो प्राज्ञः प्रति
 ग्रहं जयदिवसीदन्नपिदुधम्॥ ६७ हिरण्यं चर्ममिश्रं गामन्तं वा सस्त्रिलानघृतं प्र
 तिग्रहं श्याविद्यादि नस्मी नवतिदासुवत्॥ ६८ हिरण्यमायुरन्नं च नृगोश्वायुष्या न
 तस्तनुः॥ ६९ अश्वश्चरुं च वामो घृतं स्तेजस्त्रिधाः प्रजाः॥ ७० अतर्पस्वनधीयानः
 प्रतिग्रहकविधिर्जिज्ञासुस्त्यश्मन्नवे निवसहते निवमजातिः॥ ७१ तस्मादविधानि ५२
 जियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्॥ स्वल्पकेनाप्यविद्यादिपंकेगोरिवसीदति॥

नवार्यपिप्रयत्नेतुबिडालव्रतिकेद्विजे। नवकव्रतिकेपापेनावेदविधिर्मविता
 त्रिष्वप्येतत्पुदत्तं दिविधिनाथार्जितंधनं॥ दातुर्नवग्रनर्थपिपरत्रादाउरेक्वा
 यथाप्रवेनोपलेननिमज्जत्यदकेतरन्॥ तथानिमज्जतोऽधस्तादजोदाट्टप्रयत्नको
 र्धधर्मधर्जोसदाकुञ्जश्चाद्विदिको लोकादंजकः। बिडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाति
 संधकः॥ ७२ अधोऽष्टिनिर्लेतिकः स्वार्थमाधनतत्परः॥ रागे मिथ्याविनीतश्च बक
 व्रतिरुदाहृतः॥ ७३ येवकव्रतिनो विप्रायेचमाज्जीरलिङ्गिनः॥ तेपतं चंधतामिश्रे
 तेनपापेनकर्मणा॥ ७४ नधर्मस्यापदेशेनपापं कृत्वाव्रतं चरेत्॥ व्रतेनपापं प्रछाद्यज्वेन
 स्त्रीश्चद्रदंजनं॥ ७५ प्रेयहवेदशाविप्रागर्ह्यतिब्रह्मवादिभिः॥ ब्रह्मनाभवरितं तच्च व्रतं स्तं
 सिगच्छति॥ ७६ अलिङ्गो लिंगवेषेण यो वृद्धिमुपजावति। सलिङ्गिनां हरयेन स्तिर्यगो

निग्रहो

नोप्रजायते ॥ १० ॥ परकायनिपानेषु न स्नायादिकदाचन ॥ निपानकर्तुः स्नाचाहिदुः
 क्षतांशेन लिख्यते ॥ ११ ॥ मन्त्रोद्यततपिङ्गकामं स्नायीतपंचवा ॥ उपैदोनेस्वयंग्राहो
 बहिः स्नाचानडुष्यति ॥ १२ ॥ यानशय्यासनान्यस्य कपोष्ठादौ नृगुहाणि वा दत्तान्य
 पस्युजान एनसः स्नातुरीयजाका ॥ नदीषु देवरातेषु तडागेषु सरस्वतौ स्नानं स
 माचरेन्नियं गत्रिस्त्रवर्षेषु च ॥ १३ ॥ यमान् स वेतनियतं न नियं नियमान् बुधायमा
 न्यतश्च अवीणो नियामा केवलान् न जनेन ॥ १४ ॥ पुरोचमिज्यातपोदानं स्वाध्यायोपसृ
 निग्रहः ॥ व्रतोपवासं मोनश्च स्नानं च नियमादरा ॥ १५ ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौच
 माहारलाघवं ॥ अप्रमादश्च नियमः पंचैवोपव्रतानि च ॥ १६ ॥ आहृतं त्रांस्थं क्षमा स
 त्यमहिंसा निर्ममास्पृहा ॥ ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमादरा ॥ १७ ॥ अतः प्रतिषेधः

५२

धप्रकरणं ॥ १८ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ नाश्रोत्रियकृते यज्ञे ग्रामयाजि कृतो तथा ॥ स्त्रिया लोकेन
 च कृते तुंजी तत्राश्रयाः कवित्वा ॥ १९ ॥ अश्लीलमेतसाधूनां यत्र तुंजी द्यमीह विप्रतीपमे
 तद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २० ॥ मन्त्राश्च धातुराणां च न तुंजी तदकदाचन ॥ केशकी
 टावपन्नं वपदास्पृष्टं च कामतः ॥ २१ ॥ नृणां वा वेदितं यत्र संस्पृष्टं चाप्यहक्यया ॥ पत
 त्रिणावलीढं च शुनास्पृष्टं च देववा ॥ २२ ॥ गवाचान् न मवघ्रातं दृष्टान् च विशेषतः ॥ गणा
 न् गणिकान् च विडुषां च जुगुप्सितं ॥ २३ ॥ स्तेन गायनयोश्चैव तदोर्विदुषि कथ्य च ॥
 दीक्षितस्य कदर्यस्य बध्नस्य निगडस्य च ॥ २४ ॥ अग्निनास्तस्य पंढस्य पुंस्युत्पादोन्नि
 कस्य च ॥ शुक्लं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टं मेव च ॥ २५ ॥ विकिसकस्य मृगयोः कूरस्योच्छि
 ष्टजो जना ॥ उग्रान् मृतिकान् च पश्यान् न मनिद्री ॥ २६ ॥ अपनवितं दृष्ट्वा मांसमवीराया

अथोषिताः द्विषदन्नं न गार्थं न पतितान्नमवहुतं ॥ १५ ॥ पिष्टिना नृतिनोश्चान्नं क्रतुवि
 क्रयिणस्तथा ॥ त्रिलूषतं च वायान्नं सतघ्नस्यान्नमेव च ॥ १६ ॥ कमरिस्थनिषादस्य रं
 गावन्तारकस्थ च ॥ युवैकित्तु विण्मस्य रास्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ १७ ॥ श्ववतां शौं हिका
 नां च त्विलनिसेजिकस्थ च ॥ रजकस्थ नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥ १८ ॥ पृथंति
 ये चोपपत्तिं स्त्री जितानां च सर्वशः ॥ अनिदं च प्रेतान्नमच्छिकरमेव च ॥ १९ ॥ रा
 जान्नं तेजसा दत्तेश्चान्नं ब्रह्मवर्चसं ॥ आयुः सुवर्षकारान्नं यशश्चमविकर्तिना ॥ २० ॥
 कारुकान्नं प्रजादंतिबलं निसेजिकस्थ च ॥ गणान्नं गणिकान्नं च लोकेन्यपरिहं
 तति ॥ २१ ॥ एतिहास्यं जुष्टस्य दानस्यैवात्तरस्य च ॥ दत्तं यमथ योत्तुं केवलं त
 न्नोपदन्त्यते ॥ २२ ॥ अयं चिकिसकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वनमिदियं ॥ विष्ठावाधुषिका

स्यान्नं रास्त्रविक्रयिणो मलं ॥ २३ ॥ यएतेन्ये च नोक्ष्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥ ते
 षां च गच्छिरोमाणि वदंश्चान्नं मनीषिणा ॥ २४ ॥ जुक्तां तोयतमस्यान्नममथाक्षपणं
 च दं ॥ मथा जुक्ता चरेत्तुं रेतो विण्मस्य नमेव च ॥ २५ ॥ चंद्रसूर्यग्रहे माघादद्यान्ना
 वात्तमुक्तयोः ॥ असुक्तयोस्तगयोर्द्वेष्टुं स्मावापरेऽहनि ॥ २६ ॥ नाद्या ब्रूयस्य पक्षा
 न्नं विधानादिनो द्विजः ॥ आददीताममेवास्मादस्तावेकरात्रिकं ॥ २७ ॥ श्रोत्रियस्य
 कदर्यस्य वदाद्यस्य च वाधुषीमांसीति चोत्तरं देवाः सममन्नमकल्पयन्नास्ता
 न्प्रजापतिरादिशमाकुरुं विप्रमंसमं ॥ अद्यातुं वदाद्यस्य दत्तमश्रुये तरतां ॥ २८ ॥ अश्रु
 येष्टं च अश्रुनिशं अश्रुदत्तं दितः ॥ अद्यातुं त्वेष्टं देवतः स्यागतेर्दनेः ॥ २९ ॥ अत
 श्चोर्ध्वतपः कथायाज्यशिश्याचयागतं ॥ धनं सन्नविधं शुद्धं उदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥ ३० ॥

॥ असीदक्षषिवाणिज्यशिल्पसेवानुदत्तितः ॥ अतो प्रकारादाप्तं यद्यबलं समुदाह-
 रं ॥ ३३ ॥ पाश्चिकेद्युतवौयीदितिरूपकसाहसिः ॥ व्याजेनोपाजितं यच्च तन्न स समुदा-
 हृतं ॥ ३४ ॥ दानधर्मनिषेवेतनियमिष्टिकापोत्तिकं ॥ परिउष्टेन जावेन पात्रमासाद्य-
 क्तितः ॥ ३५ ॥ यत्किं विदपि दातव्यं याचितेनानस्यया ॥ उत्पन्न्यते दितयात्रं मन्तारयति
 सर्वतः ॥ ३६ ॥ वारिदसृतिमान्नोति सुखमद्वयमन्नदः ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्च
 दुरुत्तमं ॥ ३७ ॥ नृमिदो नृमिमान्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ गृहदोऽप्याणिवेश्मानिरु-
 धदोरूपमुत्तमं ॥ ३८ ॥ वासोदश्चंद्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥ धान्यदश्चाश्वतंसो-
 र्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाष्टितं ॥ ३९ ॥ सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विविक्ष्यते ॥ वार्यन्ते गो-
 वृषा न दुदः श्रियं पुष्टं गोदो ब्रह्मस्य विष्टपं ॥ ४० ॥ दानशाय्या प्रदो न भूमौ श्रयं भूतय प्रदः ॥ ४१ ॥

महावासस्तिलकोचनसर्पिषां ॥ ४२ ॥ दाता स्वर्गमवाप्नोति क्षोद्रस्य लवणस्य वा येन ये-
 न उक्तावेन यद्यदानं प्रयच्छति ॥ ४३ ॥ तन्न तेनेक्तावेन प्राप्नोति प्रतिप्रजितं ॥ योऽर्चितं प्र-
 तिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव यः ॥ ४४ ॥ तावुन्नो गच्छतः स्वर्गं निरकं तु विपर्यये ॥ न विस्मयेत
 तपसा वदेदिष्टा च नानृतं ॥ ४५ ॥ नात्राऽप्यपवदेद्विप्रान् न दद्यापरिकीर्तयेत् ॥ यज्ञोऽनृत-
 तिनद्वरति तपः करति विस्मयात् ॥ ४६ ॥ आयुर्विप्राप्या देन दानं तु परिकीर्तनात् ॥ ध-
 र्मशानिः संवितुयात् स्वामी कर्मि च पुत्रिकाः ॥ ४७ ॥ परलोकसद्भायार्थं सर्वं कृतान्यपी-
 उद्यत् ॥ नामुत्र हि सद्भायार्थं पिता माता यतिष्ठतः ॥ ४८ ॥ न पुत्रदरं न ज्ञातिर्न मित्रं
 तिकेवलं ॥ एकः प्रजायते जंठरे कएव प्रमीयते ॥ ४९ ॥ एकोऽनुत्तुंते सुलतमेक एव च
 दुष्कृतं ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टं समं हि ज्ञेयं ॥ ५० ॥ विमुखान् बांधवायांति धर्मस्त-

मनुगच्छति॥ तस्माद्धर्मसिद्ध्यार्थं निश्चयं संविद्यया छाने॥ ५० धर्मेण हि सख्येन
तमस्तरति दुस्तरं॥ धर्मप्रधानं पुत्रं तपसा हत किल्बिषं॥ ५१ परलोकं नयद्याधुना
स्वतंत्रं शरीरिणं॥ उत्तमैरुत्तमैर्निश्चयं संबंधानां चरेत्सह॥ ५२ निनीषुः॥ अलमु कर्षमध
मानधमांश्च जेत॥ उत्तमा उत्तमानेवं गच्छन् रक्षीनां सुवर्जयेत्॥ ५३ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामे
ति प्रशपायेन शूद्रतां॥ इदं कारी मृदु दंत क्रूरचारि रसंचरन्॥ ५४ अहिं सो दम दाना
न्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतं॥ एधेदकं मूलफलमन्नमन्य दृत्तं वयत्॥ ५५ सर्वतः प्रतिगृह्णी
यान्मध्याः नयदहिं एणं॥ आरुता संयं लुपितां मिहां पुरस्तादप्रणोदितं॥ ५६ मेने प्र
जपति ग्रीष्ममपि दुष्मंतकर्मणः॥ नाशंति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंचव॥ ५७ न च
हव्यं वह्न्यग्निर्गन्तामत्यवमन्यते॥ ५८ चिकित्सकस्तथा नानां शिल्पकृत्तुश्च वा दुष्ये॥

५५

आदिः॥ अजनित्रं बगो पाजो न दामनापितो॥ एते हरेषु नो ज्ञानाय च। कृतं निवेदयेत्॥

स्य
षंडश्च जलदायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत्॥ ५९ राय्यां गृहं ज्ञानं गंधमनपः पुचं मणिं
दधि॥ धनमस्यान्पयोमां संश्रयं चिवननिर्मुदेत्॥ ६० गुरुन्नुयांश्चो जिहीर्षन्
जिह्वान् देवता तिथीनां॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न च वृष्ये स्वयंततः॥ ६१ गुरुष्वथवा
तीतिष्ठु विनावातिगृहे वसन्॥ आत्मनो हतिमन् विद्धन् गृह्णीयात्साधुतः सदा॥
६२ यादृशोऽस्य न वेदात्मा यादृशं च विकीर्षितं॥ यथासौ पचरेत्तदन्तथात्मानं निवे
दयेत्॥ ६३ योऽथ सन्तमात्मानमन्यथा ससंभुजायते॥ स पापलक्ष्मणो लोके स्तेनश्च
त्मा परारकः॥ ६४ वाच्यं नियतः सर्वे वाऽशूला वाग्निनिःसृताः॥ तां उयः स्तेनयेत्
वाचं स सर्वस्तेन रुन्नुतः॥ ६५ मरुषि पिष्टे देवानां गवाः॥ नृणं यथाविधि॥ पुत्रे सर्वं समो
सज्जवसेन्माध्यस्थमास्थितो॥ ६६ एकाकी विनयेन नित्यं विविके हितमात्मनः॥ एकाकी वि

कोलं खंजरीटकं ॥ १३ ॥ निमज्जतश्च मस्यादानुसौ न व इधूरमेव च ॥ मस्यादानुविद्वुराहं
 अमस्यानेव सर्वशो ॥ १४ ॥ यो यस्तमांसमश्नातिसतमांसादुज्यते ॥ मस्यादः स
 र्वमांसादस्तस्मान्मस्याविवर्जयेत् ॥ १५ ॥ पाठीनरोहितावाह्यो निसुको हयकथा
 यो ॥ राजावानसिंह उंडांश्च शशांकोश्चिव सर्वशो ॥ १६ ॥ न नक्षयेदेकचरान्ज्ञातांश्च
 ५५ मृगदिजान् ॥ नक्षये ज्यैषि सप्तु दिष्टास्त्वापि न स्वान् ॥ १७ ॥ श्राविधं त्राहृक्कं गो
 धां षड्भूमेशांस्तथा ॥ नक्ष्यान् न वनखेष्टा ऊरुलुष्टाश्चिकतोदत्ता ॥ छत्राकं
 विद्वुराहं च लश्च न ग्रामजं कुटुं पालां दुं गुंजनं चिव मथा जग्धमपतेतु दिजान्
 ॥ मथेतानि षट्जग्धमस्तु संतपनं चरत् ॥ यतिचां त्राययं वापि शेषेष्टपवसे ५७
 दह ॥ १८ ॥ संवत्सरस्यैकमपि चरेत्तुं दिजोत्रम ॥ अज्ञातं तु कश्चिदर्थं ज्ञातं च

तु विशेषतः ॥ १९ ॥ यज्ञार्थं ब्राह्मणेर्वधाः प्रशस्ता मृगपक्षिणा ॥ नृद्यानां चिव ह्य
 र्थमज्जत्योस्त्याचरत्पुरा ॥ २० ॥ बन्तु बुद्धिपुरोडाशान्नक्ष्याणां मृगपक्षिणां ॥ पुरारोश्च
 पियज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रमखेष्टव ॥ २१ ॥ यत्किंचिन्नेदसं युक्तं नक्ष्यां नो ज्यमगदिति ॥ न
 त्पयुषितमप्याद्यं हविः शेषं च यजवेत् ॥ २२ ॥ विरक्तितमपि वाद्यमस्तेहातं दिजा
 तिति ॥ यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चिव विक्रिया ॥ २३ ॥ एतदुक्तं दिजान्तीनां नक्ष्या नक्ष्य
 मशेषतः ॥ मांसस्थातः प्रवक्ष्यामि विधिं नक्ष्यावर्जिना ॥ २४ ॥ प्रोक्षितं नक्ष्येनासं
 ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि निवृत्ताश्च प्राणानां मेव वोक्तव्ये ॥ २५ ॥ प्राणस्था
 न्नामिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥ जंगमं स्थावरं चिव सर्वं प्राणस्य नो जनं ॥ २६ ॥
 चराणामन्नमचरादंष्ट्रिणां चाप्यदंष्ट्रिणां ॥ अहस्ताश्च सहस्तानांश्चराणां चिव जीरकाश्च

नात्राडुष्यदन्माद्याऽप्राणिनोऽहं ह्यहं पि। धनत्रैव सृष्टा साद्याश्च प्राणिनो ना
 र एव च। ३१ यज्ञाय जग्धि मंसि स्थेयेषां देवो विधिः स्मृतः। अतोऽन्या प्रवृत्तिस्तुरा
 हसो विधिस्तथेति॥ ३२ क्रीचास्वयं वायुत्पाद्य परोपकृतमेव वा॥ देवानि तृणं च वृषि
 चास्मादन्मांसं न डुष्यति॥ ३३ नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि विजः॥ ३४ जग्ध
 ह्यविधिना मांसं प्रेयति रद्यतेऽवशा॥ ३५ न तादृशं जवत्येनो मृगं हं तु धर्माधिना
 गोदृशं सवति प्रेय ह्यथा मांसानि स्वादता॥ ३६ निष्कृत्तं स्रुयथा न्यायं यो मांसं नातिमा
 नवा॥ स ज्ञेयः पशुतां याति संजवानेकविंशतिं॥ ३७ अप्संस्कृतान् पशून्मंत्रेनाद्यादि
 प्राः कथंचन॥ मंत्रेस्तु संस्कृतानद्याच्छाद्यतं विधिमास्ति तः॥ ३८ जया दृतपशुं सजे नप
 जया मष्ट पशुं तथा॥ न चैव तु दृथा हं तु पशुमिच्छे कथंचन॥ ३९ यावन्ति पशुरोमाणि

तावन्न चोदिमाराणं। दृथा पशुश्चः प्राप्नोति प्रेय जन्म निजमनि॥ ४० यज्ञार्थं परावः
 सृष्टाः स्वयमेव स्वयं तु वा॥ यज्ञोऽन्यत्तु स्ये सवस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥ ४१ अप्रधः
 पशवो वृक्षास्तियंचः पक्षिणस्तथा॥ यज्ञार्थं निधनं प्राजाः प्राहुर्वंशु छितीः पुनः॥ ४२
 मधुपर्कं यज्ञे च पिष्टुं देवतकर्मणि॥ अत्रैव पशवो हि स्यान्ना न्यात्र यत्र वीमनुष्य
 एष्येऽपि पशुरहिं सन्नेवेदत चार्थं विविजः॥ आत्मानं च पशुं चैव गमयत्तु मां ग
 ति॥ ४३ गृहे गुरावरणे वा निवसन्नात्मवान् विजः॥ नावेदविदितां हिंसां मापय
 पिसमाचरेत्॥ ४४ यावेदविदिता हिंसां न्यतास्मिंश्चराचरे॥ अहिंसा मेव तां विद्या
 ददाद्भूमौ हि निर्वृत्ता॥ ४५ योऽहिंसां कानि नृता निदिनस्त्रात्मसुरवेष्टया॥ स जीवं
 द्यतश्चैव न क्वचि सुखमेधते॥ ४६ यो बंधनवधं केशाऽप्राणिनां न चिकीर्षति॥ स सर्वस्य हि

ताप्रभुः सुखमयं तमश्नते ॥ ४५ ॥ यद्यायति यश्चरते रतिं बभूवति यत्र च ॥ तदवाप्नो
ति यत्र न नयो हिनस्ति न किंचन ॥ ४६ ॥ नाह वा प्राणिनां हिंसां मांसस्य तु यद्यते क्वचित्
न च प्राणिवधः स्वर्गस्तस्मान्मांसं न जह्येत् ॥ ४७ ॥ स ह्युत्पत्तिं च मांसस्य वधबंधौ च
देहिनां ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्तेते सर्वमांसस्य चक्षणतः ॥ ४८ ॥ यो न हन्यति मांसानि विधिं
हि चापि शाचवत् ॥ संस्काराद्योपहृतो च खरादकश्चाप्यद्योतकः ॥ ४९ ॥ स्वमांसं परमांसं
न यो वधयिष्यति ॥ अनन्यार्थेऽपि हृद्देवान्न ततोऽन्यः ॥ ५० ॥ पुण्यफलं स मांसं ॥ ५१ ॥ फल
श्वमेधेन यो यजेत ज्ञातं समा ॥ मांसानि च न च खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समा ॥ ५२ ॥ फल
सूलाशनिः पुण्यं मुन्यन्नानां च तो जनिः ॥ न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसं परिवर्जनात् ॥ ५३ ॥
॥ स लोके देशे तां याति याधिनिश्चये वपी ज्यते ॥ ५४ ॥ अनुमं वा विश्वसितानि रुता क्रयविक्रयी ॥ ५५ ॥

मांसं न ह्यपि तां मुत्र यस्य मांसमिहाप्यहं ॥ एतन्मांसस्य मांसं स च प्रवदंति मनीषिणः ॥ ५६ ॥ न
मांसं न ह्यपि दोषो न मद्येन च मथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा ज्ञातानां यथा वदन्नु ह्यवेद्यानि हन्ति
सुमहाफला ॥ ५७ ॥ प्रेतश्चुद्धिं प्रवक्ष्यामि प्रवक्ष्यामि तथैव च ॥ कउसीमपि वसन्ति नां यथा व
दन्नु ह्यवेद्यानि ॥ ५८ ॥ दंतजातेऽनुजाते च तच्छ्रुते वसंस्मृते ॥ अश्वश्च बांधवाः सर्वे स्मृतके च
तथोच्यते ॥ ५९ ॥ उच्यते दशाहानि जलस्य न ननु ज्यते ॥ दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च
निवर्तते ॥ ६० ॥ अमा रज्ज्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ॥ हिरण्यरूप्यगोवाजिह्वत्राया
सनादिषु ॥ ६१ ॥ आयांति देवपितरस्तत्र तान् बोधयंति च ॥ तस्मात्सदिवसः पुण्यपि ह
वंशविवर्धनः ॥ ६२ ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं तान्नु विवर्जयेत् ॥ न ह्यपि वा उत नो राक्षसं
प्रायणं चरेत् ॥ ६३ ॥ दशाहं वा श्रावमाणौ च सपिंडेषु विधीयते ॥ अविस्मयना दस्मिन् च

दमेकादमेववा ॥ सपिंडता उ पुरुषे सत्रमे विनिवर्तते । समानो दकना वस्तु जन्मना मोरवे
दने ॥ ५४ ॥ यथेदं शाबमा मोर्व सपिंडे सुविधीयते । जनने चैवमेव स्यान्निष्ठुणां शुद्धिमिच्छतां ॥
५५ ॥ सर्वेषां शाबमा रौचं माता पित्रोः सुतकं ॥ स्मृतकं मातु रेव स्यादु पस्पृशपि ता शुचिः ।
५६ ॥ निरस्य उ उमान् शुक्रानुपस्पृशे व शुध्यति ॥ विजिका दपि संबंधा दनु रंध्या दर्थं च
दं ॥ ५७ ॥ अन्नात्वे केन रात्र्या च निरात्रे रेव च निनिः ॥ रात्र्यस्पृशो विमुक्तं निश्चरान् दकदायि
ना ॥ ५८ ॥ गुरोः प्रेतस्य शिरश्च स्तुपि च मेधं समाचरेत् ॥ प्रेतहारेः समंतत्र ददारा त्रेण शुध्यति ॥
५९ ॥ रात्रिनिर्मास उ ल्या निगनिश्च विविशुध्यति ॥ राजस्य परते साधो स्नानेन स्त्री राजस्य
ला ॥ ६० ॥ नृणां मत्तत ब्रूजानां विशुद्धिर्निशिका स्मृता ॥ निष्टत्र ब्रूडकानां च निरात्रा बुद्धि
रिच्छते ॥ ६१ ॥ उनद्विवा षिकं प्रेतं निदध्यर्वाधवा बहिः ॥ अलं सत्रं शुचिं नूमावस्ति संचयना

इते ॥ नास्य कार्येऽग्निसंस्कारो न नापि कार्ये दकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवह्यं काष्ठपे सुत्रह
मेव उ ॥ ६२ ॥ नात्रि वर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्थवा अशुने निवापित्तते सति
॥ ६३ ॥ स ब्रह्मचारिण्ये कादमती तेक्षपणं स्मृतं ॥ जन्मन्ये को दकानां उ निरात्रा बुद्धिरिच्छते ॥
॥ ६४ ॥ स्त्रीणां मसंस्तनानां उ च द्वा बुध्यंति बांधवाः ॥ यथोक्ते निवकल्पेन शुध्यंति उ सना जया ॥
॥ ६५ ॥ अक्षार लवणानां स्मृतिमज्जे युज्यते च दं ॥ मांसानां च न स्त्री युः रायारं च पृथक् कर्त्तु
त्वा ॥ ६६ ॥ सनिधवे षावे कल्पः शाबगोचस्य कर्त्तव्यः ॥ असंनिधवयं ज्ञेयो विधिः संबन्धि बांधविः ॥
विजतं उ विदेरा रुंष्टु पुयाद्याः हनित्रां ॥ यक्षे पंदरा रात्रस्य तावदेवा शुचिर्न वेत्ता ॥ ६७ ॥ इति
क्रांते दशाहे उ निरात्र मशुचिर्न वत् ॥ संवत्सरे यता ते उ स्पृष्टे वा पाविशुध्यति ॥ ६८ ॥ बाह्ये
देशांतरस्थे च पृथक्किं देऽयं संस्थिते ॥ साजलमास्तु य सद्य एव विशुध्यति ॥ ६९ ॥ निर्दिशंति म

रंशंश्च वा पुत्रस्य जन्म च ॥ स वा सा जलमाप्नुयश्च दोनवतिमानवः ॥ १२ ॥ अनिर्दिष्टा देस्यातां
 चेत्पुनर्मरणजन्मनी ॥ तावस्यादाश्च विविधोयावत्तस्यादनिर्दिष्टा ॥ १३ ॥ त्रिरात्रमाकुराशौच
 माचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य उत्रे च पत्न्या च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ १४ ॥ श्रोत्रिये नृपसंपन्नौ
 त्रिरात्रमशुचिर्न वेत्त ॥ पात्रलेपद्विणोरात्रिं शिष्यविज्वांधवे पुत्रा ॥ १५ ॥ प्रेते राजनिसज्जो
 तिरस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ १६ ॥ श्रोत्रिये च हः शस्त्रमनुवा ने तथा गुरो ॥ १७ ॥ श्रद्धो द्विप्रोदशादे
 न द्वादशाहेन नू मपि ॥ विप्रः पंचदशाहेन शत्रो मासेन शूद्राति ॥ १८ ॥ द्वात्रविंशदश
 याद्या ये स्य विप्रस्य बांधवाः ॥ तेषामशौचे विप्रस्य दशाहं शिष्यते ॥ १९ ॥ राजन्ये चैत्र्या
 वशे वंदी नयो निष्ठुबंधुः ॥ स्वमेव शौचं जयति संशुध्यर्धं स त्राय ॥ २० ॥ सुर्वे वृत्तमवर्णनां
 शौचे अशुचिरतं प्रिताः ॥ तदस्य विधिदृष्टेन स्वंत्रोचं स्वयोनिष्ठु ॥ २१ ॥ नवद्वये दद्यात्तानि प्र

शूहेनामिष्टुक्रियाः ॥ नवतकर्मज्वीणसनात्थोऽप्यशुचिर्न वेत्त ॥ २२ ॥ दिवा कान्तिष्ठ
 दक्यां च पतितं स्तुति कां तथा ॥ द्वावं तस्मृष्टिर्न चैव स्मृष्टुः स्नानेन शूद्राति ॥ २३ ॥ आच
 यप्रयतो निचं जपे दक्षविद्वीन ॥ सौरानं त्रान् यथोसाहं पावमानीश्च रात्तितः ॥ २४ ॥
 नारं स्मृष्टुः स्निग्धं स्नावा विप्रो विशुध्यति ॥ आचाम्ये व उनिः स्नेहं गां स्मृष्टुः पूर्णवीर्य
 वारविं ॥ २५ ॥ आदिष्टी नोदकं जयति द्वाव्रतस्य समापनात् ॥ समाप्ते च दकं च वा विरा
 त्रिणे व शूद्राति ॥ २६ ॥ द्वासा संकरजातानां प्रव्रज्या शुचि तिष्ठतां ॥ आत्मनस्त्याजिनां चै
 व निवर्त्ते तोदकं क्रिया ॥ २७ ॥ पाषंडमाश्रितानां च चरंतीनां च कामता ॥ जर्जरेद्दुहां चै
 व सुरापीणां च योषितां ॥ २८ ॥ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुहं ॥ निरुच्य उव्रती
 प्रेतान् ब्रते न विद्युज्यते ॥ २९ ॥ दक्षिणेन मृतं श्वं पुनश्च दारेण निहरितं ॥ पश्चिमोत्तरश्च

वैश्वयथा योजं द्विजन्मना ॥ १७ ॥ नराज्ञामद्यदोषोस्तिव्रतिनां नवसत्रिणां ॥ १८ ॥ एं दं स्त्रान
 मुपासीना ब्रह्मत्वादि ते सदा ॥ १९ ॥ स हो महात्मके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ प्र
 जानां परिरक्षा र्थमा सनं वात्र कारणं ॥ २० ॥ हिंवाहं वहतानां च विद्यता पार्थिवेन च ॥
 जो ब्राह्मणस्य चैवार्थेयस्य चैव तिसृमिपदा ॥ २१ ॥ सोमाग्न्यकीर्णिलेखाणां विनाप्य
 त्र्यार्यमस्य च ॥ २२ ॥ अज्ञानां लोकपालानां व पुद्गलैर्यते नृपगा ॥ २३ ॥ लोके राधिष्ठितो रा
 ज्ञानास्या शौचं विधीयते ॥ शौचाशौचं हि मन्थीनां लोके राप्रजवोच्यते ॥ २४ ॥ उद्यते
 सह वेदास्त्रैः क्षत्रधर्महेतुस्य च ॥ सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिः ॥ २५ ॥ वि
 षः शुद्धश्च पः स्पृष्ट्वा हृत्त्रियो वाहनासुधां विश्यः प्रतोदं रश्मिं वाश्च द्रोयष्टिं हतक्रि
 यः ॥ २६ ॥ एतद्वोऽनिहितं शौचं सपिंडेषु द्विजोत्तमा ॥ असपिंडेषु सर्वेषु प्रेतसु द्विनि

बोधता ॥ असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्दयं बंधुवत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराज्ञा
 श्रवांश्च वाना ॥ २७ ॥ यद्यन्नमत्तितेषां उदशादे निवशुध्यति ॥ अनदन्नं नमद्वेन चेतस्मि
 न्गृहे वसेत् ॥ २८ ॥ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ॥ स्नात्वा सविलं स्पृष्ट्वा शिष्टं तं श
 यं विशुध्यति ॥ २९ ॥ न विप्रं स्वेष्टु तिष्ठत्तु प्रेतं श्वप्रेण नाययेत् ॥ अस्वग्राह्या ऊतिः सास्या
 ह्युप्रसंस्परीर्षिता ॥ ३० ॥ ज्ञानंतपोऽग्निराहारो मृन्मनो वायुपांजनं ॥ वायुः कर्मोर्कको लो
 चश्चक्षुः कर्तृणि देहिनां ॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ॥ योऽर्थे शुचिर्हिसि शु
 चिर्नष्टवारि शुचिः शुचिः ॥ ३२ ॥ क्षांश्चाशुध्यंति विद्यां सोदानेनाकार्यकारिणः ॥ प्रसन्नपापा ज
 येन तपसा वेदविज्ञमः ॥ ३३ ॥ मृत्तोयः शुध्यते शौध्यं नदीवेगेन शुध्यति ॥ रजसा स्त्रीमनो
 दुष्टा संश्यासेन द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥ अक्रिगात्राणि शुध्यंति मनः सत्येन शुध्यति ॥ विद्यातपो

ज्यान्तात्मा बुद्धिज्ञानेन श्रद्धाति॥१॥ एष शौचस्य च प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः॥ ना
नाविधानां प्रव्याणां शुद्धेऽष्टाणुत निर्ययः॥१॥ तेजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च
जस्मना हिर्मदा चिवशुद्धिरुक्ता मनीषिणि॥१॥ निलेपिकां वनं नो गुणमस्ति रेव विशुद्ध
ति॥ अलं मरुममयं चिवराजतं चानुपल्लतां॥ अग्नेश्चापां च संयोगादेमरूप्यं च
निर्वक्तो॥ तस्मात्तयोः स्वयोः चैव निर्विको गुणवत्तरा॥१॥ ताम्रायः कांस्यरित्यानां च उणः
सीसकस्य च॥ शौचं यथादं किर्तयं दारा लोदकवारिणि॥१॥ द्रवाणां चिव सर्वेषां शुद्धि
रुद्धवने स्मृतं॥ प्रोहणं संहतानां च दारवाणां च तद्गणं॥१॥ मार्जनं यज्ञपात्राणां पालि
नायज्ञकर्मणि॥ चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन॥१॥ चरुणां स्कृक् स्कवाणां
च शुद्धिरुक्ता नवारिणा॥ मृदा शर्पराकटानां च सुशोद्धं पलस्य च॥१॥ अग्निस्तु प्रोक्त

एवं शौचं बहूनां धन्यवाससां॥ प्रक्षालनेन स्वल्पानामग्निः शौचं विधीयते॥१॥ चैलव
ज्मणिं शुद्धिर्विदलानां तथैव॥ शकमूलफलानां च धन्यवत् शुद्धिरिष्यते॥१॥ कौशेया
विकथोरूपिः कुतपानामग्निश्च॥ श्रीफले रंशुपट्टानां क्षोभाणां गौरसर्षपि॥१॥ क्षो
भवलं स्वशृंगाणामस्ति दंतमयस्य च॥ शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन च॥१॥ प्रो
क्षणा नृणां काष्ठानि पलायं च विशुध्यति॥ मार्जनोपांजने वैश्वमधुनः पाकेन मृगमयं॥१॥
मद्ये मूत्रपुरीषे वाष्ठीवनेऽथ यशो लिति॥ संस्पृष्टं निवशुध्येत पुनः पाकेन मृगमयं॥१॥
समार्जनेन राहेन सेकेनोत्तरवनेन च॥ गवां च परिवसेन नृभिः शुध्यति पंचभिः॥१॥ प
क्षिजग्धं गवाघातमवधूतमवहुतं॥ इषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति॥१॥ यावन्ना
पिथमेध्याक्तो गंधिले पश्येत्तत्तत्तावन्मृदा रिचादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥१॥ त्रीणि दे

वाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥ अदृष्टमहिर्निर्मितं यच्च वायापरास्यते ॥
 आपः शुद्धास्तु भिजता विवृण्वन्त्या सुगोर्जीवेता ॥ अथावाश्वेदमेधेन वसिष्ठं धरसा वि
 ता ॥ ३॥ निवृत्तं शुद्धं कासहस्तं पापं यच्च प्रसारितं ॥ ब्रह्मचारिगतं तैत्तिरीयं मेधमिति
 स्थितिः ॥ ४॥ निवृत्तमास्यं शुचिः स्त्रीणां रात्रिः फलपातने ॥ प्रसवे च शुचिर्विद्वत् ॥ श्वामु
 गग्रहणे शुचः ॥ ५॥ श्वानिर्हृतस्य यन्मांसं श्रुतं तन्मनु रब्रवीत् ॥ कथा हि श्रुतं तस्य
 स्यात्विश्वं डाजाद्यैश्च दस्यनिः ॥ ६॥ कर्धना ज्ञेयं निश्चानितानि मेधानि सर्वतः ॥ यान्य
 धस्तादमेधानि ददाद्भिवमलाश्च ता ॥ ७॥ मक्षिका विप्रुषश्चाया जौ रश्वाः सूर्य रश्म
 याः रजोऽक्षयि रश्मिश्च स्पृशे मेधानि निदिशेत् ॥ ८॥ जौ रमेधा मुखे प्रोक्ता स्पृशे मे
 धा प्रकीर्तिता ॥ गोः सुरीषं च मूत्रं च मेधमिदं ब्रवीन्मनुः ॥ ९॥ विष्मन्तो सर्पश्च द्रुपश्च

क्षायोदयमर्थवेत् ॥ दिहिकानां मलानां च शुद्धिपुद्गादवास्वपि ॥ १०॥ वसाश्च क्रमस्तृण
 जामूत्रं विट्कर्म विणखाः ॥ श्लेष्माश्च श्लेष्मिकाश्च दोषादति ते नृणां मलाः ॥ ११॥ एकालिं गे
 गुदेति स्त्रस्तथैकत्र करेदृश ॥ उजयोः सप्तदातया मृदः शुद्धि मज्जीसता ॥ १२॥ एतल्लोचं
 गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां ॥ त्रिगुणं स्यान्नस्थानां यतीनां चतुर्गुणं ॥ १३॥ तन्वा मू
 मत्रं पुरीषं च खान्यावात उपस्पृशेत् ॥ वेदमध्येष्माणश्चाथ नमश्च सर्वदा ॥ १४॥
 त्रिराचमेदपः पूर्वदिः प्रमृज्यात्ततो मुखं ॥ शरीरं शौचमिच्छन् नृहिलीश्वरं उक्तं सत्तत्
 ॥ १५॥ शूद्राणां मासिकं कायं वपनं न्यायवर्तिनः ॥ विश्ववालोचकल्पः स्याद्विजो छिष्टं तु नो ज
 नं ॥ १६॥ नो छिष्टं अर्चते मुख्या विप्रुषोऽङ्गनयंति मयः ॥ बस्मश्च एणिजनायाश्च दंतान्तरधि
 श्रुताः ॥ १७॥ दंतवदंतलाम्बु जिह्वा स्पृशेत्तथा शुचिः ॥ परिष्कृतेषु वा स्थानानि गिरन्नेव

तद्युचिः॥५॥ स्पृशंति बिंदवा पादो यत्रावामयतः परा॥ न॥ नृमिके स्ते समाज्ञेयान
तिरप्रयतो न वेत्ता॥५॥ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो वयदस्तः कथं वन॥ अनिधायिव तद्र
व्यमाचंतः श्रुतितामियात्ता॥५॥ वांतो विरिक्तः स्नात्वा उष्टत प्राशनमाचरेत्॥ आवा
मेदेव लुक्चानं स्नानं मेधुनिनः स्मृतं॥५॥ अतः सदा कायं शौचं मूत्रपुरीषव
त्॥ सुस्नात्वा च लुक्चानं च शी विलोकात्तानि च॥५॥ पीत्वा पोऽथोष्णमाणाश्च आवा
मेत्प्रयतोऽपि स न॥ एष शौचविधिः कुरुते द्रव्यशुद्धिस्तथैव च॥५॥ उक्तो वः सर्वव
र्त्मानां स्त्रीणां धर्मनिबोधता॥ बालयावायुं वयावाहृदयावापियोषिता॥५॥ न स्नातं
त्रेण कर्तव्यं किंचि कायं गृहे धृपि॥ बाल्येऽपि पुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य लोवने॥५॥
उत्राणां न तैरिष्टे तेन न जेतस्वर्तं न तं॥ पित्रा न त्रींशुतेर्वापि नेष्टे द्विरहमात्मनः॥५॥

एषां हि विरहेण स्त्री गृहे कुर्यादुत्तेजले। सदा नृकृष्टया नायं गृहे कार्ये च दक्षया॥५॥ सु
संस्कृतो पश्करया वये वा सुतदस्तया॥ यस्मै दद्यात्पिता चे मां न त्राता वा नु मते पित्रा॥५॥
तं शुश्रूषेत जीवंतं संस्त्रितं च न लंघयेत्॥ मंगलायं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासौ प्रजापते॥५॥
प्रयुज्यते विवाहे सुप्रदानं स्वाम्यकारकं॥५॥ अतः तदुक्तं काले च मंत्रसंस्कारस्त्यति॥
मुखस्य निचंद्रातिरूपरलोके च योषिता॥५॥ विशीलः कामवृत्तौ वा गुणैर्वा परिवर्जितः॥ उ
पवर्गः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः॥५॥ दानात् प्रवृत्तिया उस्यादा वदायुः प्रतिव्रता
सा नृलोकानां प्रीतिर्यथैवा संधती तथा॥५॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्यपोषि
तं॥ शुश्रूषते पतिये न तेन स्वर्गं प्रदीयते॥५॥ पाणिग्राहस्य साधी स्त्री जीवतो वा मृतस्य च॥
पति लोकमनीषंती नाचरे किंचिदप्रिया॥५॥ कामं उक्तपये देहं पुष्टा मूलफलेः शुभेः॥

ननुनामापिगृह्णीयात्पथोपेतेपरस्यउ॥१॥आसीतामरगाहंतानियताब्रह्म
चारिणो॥योधमएकपत्नीनांकांक्षंतीतमनुत्तमो॥१॥अनेकानिसहस्राणिअमारब्रह्म
चारिणो॥दिवंगतानिविप्राणामत्रयाजसंतति॥१॥मृतेनर्त्तरिसाधीस्त्रीब्रह्मजयेष्ट
वास्तिता॥स्वर्गजिह्वैश्चुत्रापियथातेब्रह्मचारिणो॥१॥अपद्यन्तेनाद्याउस्त्रीवृत्ती
रिमतिवर्त्ताता॥सेहनिंदाभवान्मोतिपतिलोकाश्चहायते॥१॥नाथोत्पन्नाप्रजास्तीहभव
त्यस्यपरिग्रहे॥नक्षितीयःस्त्रियाःसाध्याःकचिद्वृत्तीपरिदृश्यते॥१॥पतिंहिवावक्ष्येस्वर्ग
कृष्टंयानिषेवते॥निंद्येवल्लोकेनवृत्तिपरश्चर्वेतिचोच्यते॥१॥यन्निवारतुजन्तुःस्त्रीलोके
प्राप्नोतिनिंद्यतां॥शृगालयोनिंवाप्नोतिपापरोगेष्टपीड्यते॥१॥पतिंयानातिचरतिम
नोवाग्देहसंयता॥सानरलोकानाप्नोतिसक्तिःसाध्यातिचोच्यते॥१॥अनेननारीदृतेन

मनोवाग्देहसंयता॥इत्याग्रांकारिमाप्नोतिपतिलोकंपरत्रचा॥१॥एवंइतांसवर्णस्त्रीधि
जातिःश्रवमांरिणो॥राहयेदग्निहोत्रेणयज्ञपात्रिश्चधर्मवित्॥१॥आर्यायेष्टवर्मांरिणो
दवाप्तानंशकर्मणि॥पुनर्दरिद्रियांजयितुंनराधमनमेवच॥१॥अनेनविधिनानिचं
पंचयज्ञान्नहापयेत्॥द्वितीयमायुषोनागंगृहेषुब्राह्मणोवसन्॥१॥॥इतिश्रीमा
नवेधर्मशास्त्रेनृगुप्तोक्तायांसंहितायांपंचमोऽध्यायः॥॥श्रीः॥॥श्रीः॥॥एवंगृहस्थश्च
मस्तित्राविधिवत्तातकोद्विजः॥वनेवसेत्तुनियतोयथावद्विजितेंद्रियः॥१॥गृहस्थश्च
यदापरपेक्षलीपलितमात्मनः॥अपद्यात्येवचापद्यंतदारण्यंसमाश्रयेत्॥१॥संश्रय
ग्राम्यमाहारंसर्वंस्वेवपरिहृदं॥पुनश्चुत्तार्यानिहृप्यवनंगच्छेसहिववा॥१॥अग्निहो
त्रंसमादायगृह्यवाग्निपरिहृदं॥ग्रामावरण्यंनिःसृज्यनिवसेन्नियतेंद्रियः॥१॥पुनश्चनेवि

विधेर्मेधेः शाकमूलफलेन वा ॥ एतानेव महायज्ञान्निर्वापद्विधिपूर्वकं ॥ पवसीत च मे
 चीरं वा सायं स्नायात्पुजे तथा ॥ जराथ विन्यानिशंरमश्रुलोमनखानि च ॥ यक्ष हंस्या
 ततो दद्याद्वलिं निहं च शक्तिं ॥ अप्रमूलफलनिष्ठा निरर्चयेद्दशमागतान् ॥ स्वा
 ध्यायेनिशुक्ताः स्यादांतो मेतः समाहितः ॥ दातानि श्रमनादातसर्वं नूतानुकपकः
 ॥ विदितानि कंच जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दरीमुस्कंदयनपर्वीपोष्मासंययोग
 तः ॥ पक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चात्र मस्यानिवाहरेत् ॥ उराग्रयणं चक्रमशो दक्षस्यायनमे
 व वा ॥ वासंतशारदिर्मेधैर्मुन्यैः स्वयमाकृतिः ॥ पुरोडाशं श्रुत्वा श्वेव विधिवन्नि
 र्वपेत्पृथक् ॥ दिवतास्त्यश्नतद्ववावयं मेध्यतमं हविः ॥ शेषमात्मनि सुंजातलव
 णं च स्वयं कृत्वा ॥ स्थलोदजानि शाकानि पुष्टमूलफलानि च ॥ तृष्टं शिगुकं चैव
 मेधव शोऽङ्गवान्पथास्ते तं प्रफलमपवान् ॥ वज्रं ये न धुतांसा निजोपातिनवकादि

श्वेष्मातकफलानि च ॥ अजिदाश्च सुजेमासि मुच्यं च पूर्वसंचितां ॥ जीर्णीनि चैव वासं सि
 शाकमूलफलानि च ॥ न फालरुष्टमश्रीयाउसृष्टमपि केनचित् ॥ न ग्रामजातान् चार्त्त
 पिष्ट्याणि च फलानि च ॥ अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्व जुगेव वा ॥ अरुम उद्दो
 नवे चाप्यदंतो लूखलिकैस्तथा ॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचधिकोऽपि वा ष
 णमासस्त्रयो वा स्यान्समानि च यएव वा ॥ नक्तं चान्नं समश्रीयादिवानाङ्गव शक्तिः ॥
 चतुर्थकालिको वा स्याद्यद्यश्नमकालिकः ॥ वां प्राय एविधाने वीश्रुक्ते लक्ष्णे च वत्
 येत् ॥ पक्षोतयो वीश्रुक्ते याद्यवागं कथितां सलत् ॥ पुष्टमूलफले वीपिके वलिर्वर्त
 येत्सद्यः ॥ कालपक्वैः स्वयं शास्त्रे विखानसमते स्थितः ॥ नृमो विपरिवर्तते तिष्ठेद्वा
 प्रपदिदिनं ॥ स्थानासनाद्यां विहरेत्सर्वनेष्टपयनपः ॥ ग्रीष्मे पंचतपास्तु स्यात्स्य

स्वप्नावकारिकः॥ आर्द्रवासास्तु हेमंतक्रमशो वर्धयंस्तपः॥ १३ उपस्पृशंस्त्रिष्व
 ण्यपि नृदेवोद्यतपंचन॥ तपश्चरंश्चो अतरेन्तोषयेद्देहमात्मनः॥ १४ अग्नीश्रव
 निवेतानासमारोपयथाविधि॥ अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्लफलाश्रमः॥
 अत्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारीधराशयः॥ शरणेष्वममाद्ये वृद्धमूलनिकेतना
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं त्नेह्यमाहरेत्॥ गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवास्ति
 षु॥ १५ ग्रामादाह्वयवाश्रीयादष्टो ग्रासान्वने वसन्॥ प्रतिष्ठय्युत निवर्षाणि ना
 शकलेन वा॥ १६ एताश्चाद्याश्रमे वेतरीक्षा विप्रो वने वसन्॥ विविधमर्थं चोपनिष
 दीरात्मसंश्रद्धये श्रुतीः॥ १७ स विनिब्रूहि तानि श्रेष्ठ गृहस्थे॥ वसे विताः॥ विद्यात
 पो विद्वद्वाधं शरीरस्य च श्रद्धये॥ १८ अपराजितां वास्थय ब्रजे दिशमजिह्वगः॥

६८

अनिपाताखरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः॥ १९ आसां महर्षिचर्याणां च क्वाच्यतमया
 तडुं॥ वीतरागकनयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते॥ २० वनेषु उविज्ञा चिवं वृत्तं यं चाग
 माद्युषा॥ चतुर्थमायुषो नागं मुक्त्वा संगान्परिव्रजेत्॥ २१ आश्रमादाश्रमं गच्छा
 त्कामो यत्तं प्रिया॥ निष्ठाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजेत्प्रेत्य वधीता॥ २२ रुणानि त्रीण्यपारु
 ष्य मनो मोक्षे निवेशयेत्॥ अनपारुष्य मोक्षं उसेवमानो ब्रजत्यधः॥ २३ अधीत्य विधि
 बद्धेदांस्तुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः॥ इष्ट्वा च शक्तितोयज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥ २४ अनधीत्य
 द्विजो वेदानुत्पाद्य तथात्मजान्॥ अनिष्ट्वा चेतया ज्ञेस्तु मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः॥ २५
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्वविदसदक्षिणं॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणप्रव्रजे
 कृहात्॥ २६ यो दद्यात्सर्वं नृते तस्य॥ प्रव्रज्य च नयं गृहात्॥ तस्य ते जो भयापानाका नवन्ति॥

मनुस्मृतिः

सिद्धिमेव संपरय नूनजहाति न हि यते। अनन्तिरतिवैतः स्यात्तु न मन्त्रा

ब्रह्मवादिनः॥ अयस्मादपि नूतानां धिजा नोत्पद्यते न यं॥ तस्य देहादिषु कस्य न
नास्ति उत्तमश्च न॥४॥ अगारादतिनिःक्रांतः पवित्रो पवित्रो मुनिः॥ समुपो देष्टुका
मेष्टु निरपेक्षः परिब्रजता॥५॥ एक एव चरन्ति यं सिद्धयर्थं मम साहायवान्॥ जपेत्तको
संचयिको मुनिर्न विसमाहितः॥६॥ कपालं दक्षमूलानि च चेलमसहायता॥ समता
चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणं॥७॥ नानि नंदेत मरणं नानि नंदेत जीवितं॥ कालमे
व प्रतीक्षेत निदेशं च तको यथा॥८॥ ग्रैष्महि मंतिकानाष्टो मासान् त्रिषुः परिक्रमेत्॥
दया र्थं सर्वभूतानां मे कत्र प्रादुर्षवसेत्॥९॥ नान्तर्यं हि ब्रजेन्मार्गं नादृष्ट्वा नृमित्रां
मेत्॥ परिश्रुता निरजिश्च कार्यं कर्तुं न हि निश्चयः॥१०॥ सद्यो वाचमहिं स्यात्तु वाददन्पका
रिणः॥ उक्तोपेता मपरुषाम नृशंसामपि श्रुतां॥११॥ दृष्टिस्तु न्यासस्त्यागं वस्त्रं प्रतंजलं

पितामह
२१३

६६

पिबेत्॥ सद्यस्तु वदेद्वाक्यं मनः श्रुतं समाचरेत्॥१२॥ अतिवादांस्ति तित्तेतनाद्यमद्येत कंचन।
न विना वषमाश्रित्य विरंजवीत केनचित्॥१३॥ कुक्ष्यं तं न प्रति कुक्ष्ये राहुष्यं कुशलं वदेत्॥
सन्नद्धा रावको संचिन्वा च मृतं तां वदेत्॥१४॥ अथात्सरति रासी त निरपेक्षो निरामिषः॥ आ
त्मनि वसहायिनः सुखाधी विचरेदिह॥१५॥ न चोत्पात निमिशा न्योन न च त्रांगविद्यया ना
नुशासनवाद्यो निश्चालि श्रेत कर्हि चित्॥१६॥ न तापसो ब्रह्मणो व विद्यो निरपि वा
जिः॥ आकाशं त्रिषु किं वाच्यै रगारमुपसं ब्रजता॥१७॥ दृष्ट्वा कशान् स्वस्मिन् प्राची
दंडी अमुं न वाचा विचरेन्नियतो निश्चयं सर्वभूतान् पीडयन्॥१८॥ अतिजसा निपत्त्रा
णितस्यैव निर्वीणानि च॥ तेषामक्षिः स्मृतं शोचं च मसानामिवाधरे॥१९॥ अथाबुद्धा
पात्रं च नृभयं विणवं तथा॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वयं श्रुवा ब्रवीत्॥२०॥ एककालं

मनुस्मृतिः

अरे जै संन प्रसज्ये त विस्तरौ नै हे प्रसक्तौ हियति विषये अपि सज्जति ॥ ५ ॥ विधु मे सन्न
 लुप लेयंगारे रुक्तवज्जने ॥ ६ ॥ वृत्तेशराव संपाते निक्षानि च यतिश्चरेत् ॥ ७ ॥ अले निन
 विषादी स्याद्वा जे चै वन हर्षयेत् ॥ ८ ॥ प्राणयात्रिक मानं स्यान्मात्रा संगदि निगति ॥ ९ ॥
 अनिश्रजितलानां श्रु गुप्ते ते व सर्वश ॥ १० ॥ अनिश्रजितलानि स्त्रुयति स्तुत्तौ ॥ ११ ॥
 बध्यते ॥ १२ ॥ अस्यान्नाद्यवहारे पारहा स्नाना सने न च ॥ १३ ॥ क्षियमाणानि विषये रिद्रिया
 णि निवर्तयेत् ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन राग द्वेष दुःखेन च ॥ १५ ॥ अहिंसा च नृता ना
 मष्टत चाय कल्याता ॥ १६ ॥ आवहै त गतीर्दृष्टां कर्म दोष यस्तु कृत्वा ॥ १७ ॥ नरकोचि व पतने
 यातनाश्च यम हये ॥ १८ ॥ विप्रयोगं प्रियिष्वे व संप्रयोगं तथा प्रियि ॥ १९ ॥ जरया चान्ति न
 वने याधि निश्चोपपीडनं ॥ २० ॥ दहा दुष्कर्मणं चास्मात्पुनर्गर्तव्यं संजवं ॥ २१ ॥ यो नि का

(७०)

टिसहस्त्रे सुसतीश्चास्मांत रात्मनः ॥ २२ ॥ अधर्म प्रज्ञ वं चैव दुःखयोगं शरीरिणं ॥ २३ ॥
 मीर्थ प्रज्ञ वं चैव सुख संयोग मलयं ॥ २४ ॥ इक्ष्म तां चाय वेहेत योगेन परमात्मनः ॥ २५ ॥ देह
 पुत्रिवोपपत्ति पुत्र मेष धमे सुचा ॥ २६ ॥ नृपितोऽपि चरे धर्म यत्र तत्राश्रमे व सन् ॥ २७ ॥ समः
 सर्वेषु हतेषु न विगंधर्म कारणं ॥ २८ ॥ फलं कत कवृक्षस्य यद्यप्यं शु प्रसादकं ॥ २९ ॥ ननाम
 ग्रहणादेव तस्य वारि प्रसादति ॥ ३० ॥ संरक्षणार्थं जं नृनां रात्रावह निवासदा ॥ ३१ ॥ शरीर स्या
 अये वापि समीक्ष्य वस्तु धां चरेत् ॥ ३२ ॥ अकिरात्रोचयान् जं नृनं हि न स्थानतोय
 ति ॥ ३३ ॥ तेषां स्नात्वा विभु धार्थं प्राणायामान् षड् चरेत् ॥ ३४ ॥ प्राणायामा ब्राह्मण स्य च
 योऽपि विधिवत्तता ॥ ३५ ॥ व्यास विप्र पावे मुक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ३६ ॥ दस्यंते श्रायमाणानां
 धर्म नो हियथामला ॥ ३७ ॥ तथेन्द्रियाणां दह्यांत दोषाः प्राणस्य नियुता ॥ ३८ ॥ प्राणायामा

हो

मेद्देहेषानुधारणानिश्चिक्खिषं॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरानुगणान्॥ ३
 आ वचेष्टुन्नातष्टुडु जेयामलतात्मनि॥ ध्यानयोगेन संपरयेजति मस्यांतरात्मने॥ ४
 म्यग्दरीनसंपन्नाः कर्मनिर्निवधते॥ दरीनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते॥ ५
 सयंप्रियासंगो वेदिके श्वेव कर्मनिः॥ तपश्चरणे श्योग्रेः साधयंती हतस्य दं॥ ६
 स्तूरां स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनं॥ चमोवेन चंडग्रंथि पूर्यं मूत्रपुरीषयो॥ ७
 राशौकसमाविष्टं रोगायतनमातुरं॥ रजस्वलमनिश्चिं कुरुता वासमिमं च जेत्य॥ ८
 नदीकूलं यथा वृहो वृहं वा न्नाजनि यथा॥ तथा च जनिमंदं हं हं ब्राह्मणं ह्यमु
 च्याता॥ ९ प्रियेषु स्वेष्टु सुखतमप्रियेषु चंडः शतं॥ विस्तृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्मचेति
 सनातनं॥ १० यदा नावेन नवति सर्वजावेष्टुनिःस्पृहं तदा सुखमवाप्नोति प्रेयं चैव च

७१

शास्त्रतं॥ ११ अनेन विधिना सर्वं स्थिच्छासंगान् रानिः॥ सर्वं धिर्विनिर्मुक्तो ब्रह्म
 एवावतिष्ठति॥ १२ ध्यानिकं सर्वमवितद्यदेतदृतिराष्टितं॥ न ह्यनध्यात्मविकश्चिन्ति
 याफलमुपाश्नुते॥ १३ अधियज्ञं ब्रह्मजपेदाधिदेविकमेव च॥ आध्यात्मिकं च सततं वे
 दांता निहितं च यत्॥ १४ इदं शरणं मे जानामि देवमेव विजानतां॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमि
 दमेव विच्छतां॥ १५ इदमन्विच्छतां स्वर्गं विदुमानं अमिच्छतां॥ १६ अनेन क्रमयोगेन
 परिब्रजति यो धिजः॥ स विधूयेत् पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति॥ १७ एष धर्मोऽनुविष्टो
 वो यतीर्न नियतात्मनां॥ वेदसंन्यासिकानां च कर्मयोगं निबोधतां॥ १८ ब्रह्मचारी गृह
 स्तुश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा॥ एते गृहस्तु प्रनवाद्यवारः पृथगाश्रमाः॥ १९ सर्वेऽपि क्रमशः
 स्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः॥ यथोक्तकारिणं विप्रं नयंति परमां गतिं॥ २० सर्वेषामपि चे

तेषां वेदस्मृतिविधानतः ॥ गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः सत्रीनेतान् विनर्त्ति हि ॥ २३ ॥ यथानदी
 नदाः समुद्रे यांति संस्थितिः ॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिः ॥ २४ ॥ चतुर्भिरेव
 मयेति ते निश्चयमाश्रमिर्निर्दिष्टे ॥ दशालक्षणिर्कोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ २५ ॥ धृतिः
 दमादमोः स्तेयं मोचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धीर्विद्या सत्यमक्रोधोदराकंधर्मलक्षणम् ॥ २६ ॥
 दशालक्षणिकंधर्मं ये विप्राः समधीयन्ते ॥ अधीय चानुवर्त्तन्ते यांति परमां गतिम् ॥ २७ ॥
 दशालक्षणिकंधर्ममनुतिष्ठन् रुमानवा वेदांता विधिवद्भुवा संन्यसेद नृणो द्विजः ॥
 २८ ॥ सत्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपातुद न ॥ नियतो वेदमन्यस्य नृपुत्रे श्रयस्सुखं
 वसेत् ॥ २९ ॥ एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ॥ संन्यासेनापदार्थिनः प्राप्नोति
 परमां गतिम् ॥ ३० ॥ षोडशविधो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥ सुणोऽक्षयफलः प्रेयराज

धर्मो निबोधत ॥ ३१ ॥ इति श्रीमान् वेधर्मशास्त्रे नृपुत्रोक्तायां संहितायां षडध्याये राजा
 राध्यायः प्रथमः समाप्तः ॥ समाप्तोऽयं षष्ठोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि
 यथा वृत्रो जवे नृप ॥ संनवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ ३४ ॥ ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं
 क्षत्रियेण यथा विधिः ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणं ॥ ३५ ॥ अराजके हिलोके सि
 न् सर्वतो विद्रुते न्यात् ॥ रक्षार्थं मस्य सर्वस्य राजानमस्तु जयस्तु ॥ ३६ ॥ इन्द्रानिलयमाकी
 णा मन्त्रे श्वरुणस्य च ॥ चंद्रविज्ञेययोश्चैव मात्रा निरुक्त्य शाश्वती ॥ ३७ ॥ यस्मादेषां सुरे
 द्राणां मात्रा न्यो निर्मितो नृप ॥ तस्मादनिनवद्येष सर्वस्तुतानि तेजसा ॥ ३८ ॥ तपश्चादि
 त्यवशिष्टवद्दं प्रिवमनां सिवा ॥ नन्विनं लुविशकोति कश्चिदप्यनिवाक्षिडं ॥ ३९ ॥ सोमि
 न् विदित्वा युश्रजोऽर्क्षः सोमः सधर्मराट् ॥ सञ्जवेरः सवरुणः समर्हः प्रजावतः ॥ ४० ॥

अपिनावमंतथोमनुश्चइतिहमिप॥महतीदेवतायेषानररुत्सेएतिष्ठति॥एकमेव
दृश्यमिर्नरंडुरुपसपिणं॥अतंदहतिराजाग्निःसंपद्ययसंचय॥कार्यसोधेय
राक्तिंचदेराकालोचतवत॥जरुतेधर्मसिध्यर्थंविश्वरूपं पुनः पुनगा॥यस्यप्रसादेप
याशी॥विजयश्चपरक्रमे॥मृकश्चवसतिकोधेसर्वोतजोमयोहिस॥१॥जंयुस्त्रुदेष्टिसो
हसविनश्यश्चसंशयं॥तस्यस्याध्विनाशायराजाप्रकरुतेमनगा॥तस्माद्वर्ग्यमिच्छे
तुसंचवस्येन्नराधिप॥इष्टंयावायथवानिष्टंतधर्मंनविचारयेत्॥तस्याथेसर्वंन
तानां गोक्षारंधर्ममात्मजं॥अतोतेजोमयंदंडमस्तुजत्पूर्वमीधरा॥१॥तस्यसर्वाणिहृ
तानिस्तवराणिचराणिचा॥जयाज्ञोगायकृत्यंतेस्वधर्मान्बलंतिचा॥१॥तंदेशकालोरा
क्तिंचविद्यांचावेद्यतचत॥यथाहृतःसंप्रणयेन्नरेश्चन्यायवर्तिष्यादसराजापुरुषो

दंडःसनेताशासिताडस॥चडसीमाश्रमाणंवधर्मस्यप्रतिहृःस्मृत॥१॥दंडःशास्तिप्र
जाःसर्वादंडेवाभिरक्षति॥दंडःशुभेषुजागर्तिदंडंधर्मंविदुर्बुधगा॥समीक्ष्यसधृतः
सम्यक्सर्वरिंजयतिप्रजा॥असमीक्ष्यप्राणीतस्तुविनाशयति सर्वतगा॥यदिनप्रण
येद्राजादंडं दंडो धृतं द्रित॥श्रुलेमस्यानिवातिद्युर्बलान्नलवत्तया॥१॥अघाकाकः
पुरोडाशांश्चावलिष्याद्विस्तथा॥स्वाम्यंचनस्याकस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तमो॥१॥सर्वो रं
दंडजितोलोकोडर्बनो हिशुविर्नर॥दंडस्यहि नयासर्वजगज्ञोगायकृत्यंते॥र
देवदानवगंधर्वीरक्षांसिपन्नगोरगा॥तेऽपिज्ञोगायकृत्यंतेदंडेनेवनिपीडि
ता॥१॥दंडेषु सर्ववर्षाश्चिद्येनसर्वसेतव॥सर्वलोकप्रकोपश्चजवेदंडस्य
विच्रमात्र॥१॥यत्ररामो लोहिताक्षो दंडश्चरतिपापरा॥प्रजस्तंनमुच्यं

तिनेतारवेसाधुपश्यति॥२॥ तस्याऽङ्गः संप्रणेतारं राजानं सद्यवादिनं समीक्ष्य कारिणं
 प्राज्ञधर्मकामार्थकोविदं॥२॥ तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणानिवर्द्धत॥ कामात्मा विष-
 मः ह्युदं डेनेव निहन्ते॥२॥ दंडो हि मुमहते डोड ईरश्चासतात्मनि॥ धर्माच्चित्तं
 हंति नृपमेव स बांधवो॥२॥ ततो डग्रं च राश्रं च लोकं च स चराचरं॥ अंतरिक्षं गतांश्चैव मुनी-
 न्नादवांश्च पाउयेता॥२॥ सोऽसहयेन मूढेन लुब्धेनात्मतर्क्यं दिन॥ नराकान् न्यायतो नेह
 संकेन विषयेषु च॥२॥ अविनास्य संधनयथाशास्त्रानुसारिण॥ दंडः प्रणोक्त राक्ष-
 स्यास्तु सहायेन धीमता॥२॥ स्वराष्ट्रे न्यायं कृतस्याऽङ्गं रादंडं शूरास्तु॥ सुस्तु च जित-
 स्त्रिंशेष्ट ब्राह्मणेष्टुत्तमान्वित॥२॥ एवं वृत्तस्य नृपातः शिलो छेनापि जीवता॥ विस्तीर्य
 तेयशो लोकां तैल बिंदुरिवां न सि॥२॥ अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः॥ संहिय-
 तेयशो लोके घृत बिंदुरिवां न सि॥२॥ स्वस्वधर्मनिविष्टानां सर्वेषां मनुजैर्वशा॥ वक्ता ना

७५

७४

माश्रमाणां च राजा मूढो निरक्षितः॥२॥ तेन यद्यसं नृपेन कर्तव्यं रहता प्रजा॥ ततश्चोऽप्रव-
 द्यामि यथा वदतु सर्वराजः॥२॥ ब्राह्मणान् पशुपासीत प्रातस्तु यथापार्थिवः॥ त्रैविध्यं हृदयान्वि-
 दुषस्तेषां स्तिष्ठेन्नरासनो॥२॥ वृद्धाश्च निश्चये वेत विप्रान् वेदविदः शूचीनां वृद्धं सेवी हि-
 मं तं रक्षो निरपि हज्यते॥२॥ तेन्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि निश्चयः॥ विनीता-
 त्मा हि नृपतिर्न विनयति कश्चिच्चित्॥२॥ ब्रह्मो विनयान्नष्टाराजः सपरिग्रहो व-
 नस्त्याश्चैव राज्यानि विनीताः प्रतिपेदिरे॥२॥ वेनो विनष्टोऽविनयान्न उपाये वपार्थिवः॥
 सुदक्षो जवनाश्चैव मुमुक्षो निमिरेव च॥२॥ पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्नवान् मनुरेव च॥
 अवेनश्च धनिश्च यं ब्राह्मणं गाधिजस्तथा॥२॥ त्रैविध्येन स्वयं विद्यां दंडनीं विंशत्यंतीं
 व्याख्यापिकां चात्मविद्यां वार्ता रं नोऽश्लोकता॥२॥ इन्द्रियाणां जयेयोगं समातिष्ठेद्विनि-

७३

रां॥ जितेन्द्रियो हिराकोति वरो रक्षा पयितुं प्रजया॥ ४८ दशकामसमुत्थानितयाष्टौ को
 धजा निष्ठा॥ अथ सनानिदुरं तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ ४९ कामजेषु प्रयत्नो हि च स
 नेषु महीपतिः॥ विद्युज्यतेऽर्थधर्मोत्थां क्रोधजिघात्माने वडा॥ ५० मृगयात्तादि वास्वन्नः
 परिवादः स्त्रियो मदा॥ तौर्यत्रिकं दृथाद्या च कामजो दशको गणः॥ ५१ पेशु न्यं साहसं
 द्राहृदं शीर्यार्थदृष्टं॥ वापुं उजं च पातुं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥ ५२ द्वयोरथ
 नयो मूलं सर्वं कवयो विदुः॥ तं यत्नेन जयेत्तौ न तज्जो ह्येतानु जोगणोः॥ ५३ मानमदा
 स्त्रियस्त्रिवमृगया च यथाक्रमं॥ एतकष्टतमं विद्या॥ ५४ त्रिकं सदा॥ ५५ उच्छंका
 कामजो गणोः॥ ५६ दंडश्च पातनं चि व वाक्यार्थार्थदृष्टं॥ क्रोधजोऽपि गणो विद्या कष्ट
 मेतत्रिकं सदा॥ ५७ स कस्यास्य वरस्य सर्वत्रेवानु पंजि एण॥ पूर्वश्रवं उत्तरं विद्याद्य

पा ४

७५

सनमात्मवाना॥ ५८ अथ सनस्य च मृशोश्च अथ सनं कष्टमुच्यते॥ अथ सन्यधेधे व्रजति स्वयी
 त्यवसनी मृतेः॥ ५९ मोलानुरास्त्रविदः शूरान् लक्ष्मलक्षान् उल्लोकावान्॥ सविधा सत्ता
 चाष्टौ वा प्रज्वीत परिहितान्॥ ६० अपि यस्मिं करं कर्म तदप्येकेन दुष्करं॥ विशेषतो
 ऽमहायेन किमु राज्ञं महोदयं॥ ६१ तिः शार्द्वितये निशं ग्रामान्यं संधि विग्रहं॥ स्त्र
 नं शमुदयं गुहिलश्च प्रशमनानि च॥ ६२ तेषां स्वस्वमति प्रायमुपलक्ष्य क
 ष्ठकं समस्तानां च कार्येषु विदधादितमात्मनः॥ ६३ सर्वेषां उचिरीष्टेन ब्राह्मणे
 न विप्रश्चिता॥ मंत्रयेत परं मंत्रं राजा पादुपसंयुतं॥ ६४ नित्यं तस्मिन् समाश्रितः स
 र्वकार्याणि निक्षिपेत्॥ तेन शार्द्विनिश्चिततः कामेयमाचरेत्॥ ६५ अथानपि प्रज
 वीतश्च नीन्नाज्ञानवलिता॥ ६६ नृपसम्यगर्थसमाहर्तुं न माया सुपरीक्षितान्॥ ६७ नि

वर्तेतास्ययावद्विरितिकर्तव्यतानृनिः॥ तावतोऽतंदिता नृदहान् प्रअवीतविच
 हणान्॥ ११॥ तेषामर्थे नियुंजीतश्चरानृदहान् अलोक्तान्॥ शुचीनाकरकमंति
 ६३ नीरुनंतनिवेशने॥ १२॥ तंचिवप्रअवीतसर्वशास्त्रविशारदं॥ इंद्रिजिताकारचेषु
 इंशुचिंदहं अलोक्तं॥ १३॥ अनुरक्तः शुचिर्दहः स्मृतिमान् देशकालवित्॥ वपुष्पा
 चीतनीवाग्मी हस्तोराज्ञः प्रशस्यते॥ १४॥ अमाद्येदंड आद्यतौ दंडे विनैयिकाक्रि
 या॥ नृपतिकोशराष्ट्रे उहते संधिविपर्ययो॥ १५॥ इत एव हि संधिते निनत्येव च
 संहतान्॥ इतस्तु असुते कर्म निघंते येन मानवाः॥ १६॥ सविद्या दस्य सद्ये पुनिगूढ
 जितचेष्टिते॥ आकारमिजितंचेष्टं नृद्ये पुचिर्कीर्षितं॥ १७॥ बुधमचसर्वतत्तेन पर
 राजचिर्कीर्षितं॥ तथा प्रयत्न मातिष्ठेद्यथा त्मानं न पीडयेत्॥ १८॥ जांगलं सस्य संप

७६

नमार्य प्रायमनाविलं॥ रम्यमानतसामंतं स्याज्ज्योदे शमावसेत्॥ १९॥ धन्यं दुर्गं म
 ही दुर्गं मध्यं वाह्यं मेव च॥ नृदुर्गं गिरि दुर्गं च समाश्रित्वा वसेत्पुनः॥ २०॥ सर्वेण उ
 प्रयत्नेन गिरि दुर्गं समाश्रयेत्॥ एषां हि बाहु गुणैर्न गिरि दुर्गं विशिष्टं॥ २१॥ श्री
 एषाद्यान्याश्रितास्त्रेषां मृगगती श्रया चराः॥ त्रीण्येतराणि क्रमशः प्रवंगमनरा म
 राः॥ २२॥ यथा दुर्गं श्रिताने तानोपदिंसंति शत्रवः॥ तथारयोन हि संति नृपं दुर्गं समा
 श्रितं॥ २३॥ एकं नालं योधयति प्राकारस्तो धनुर्धरा॥ शतं दश सहस्राणि तस्मात् दु
 र्गं लिकारयेत्॥ २४॥ मंदरस्यापि शिखरं निर्मातुं धनं न शस्यते॥ मंडपं दुर्गं दुर्गं
 मंडुः स्यात्तु वा ब्रवीत्॥ २५॥ तस्यादश धुध संपन्नं धनं धन्येन वा हनिः॥ आश्रयेः शि
 ल्यतिर्यं त्रैयं वसेनोदकेन च॥ २६॥ तस्य मध्ये सुपरीक्षितं कारयेत्तु दमात्मनः॥ गुप्तं सर्वं

धृक्कंश्च न जलदृक्कसमचितं ॥७७॥ तदध्यास्यो देहे जायं सवर्णो लक्षणान्वितं ॥ अ
ले महति संपन्नं दृष्ट्वा रूपगुणान्वितं ॥७८॥ अथाभ्युपि च ऊर्वीतरयथं शुभमनोर
धा ॥ सामंतानां दुहितरः प्रीतिवर्धामुक्त्वा ॥७९॥ पुरोहितं वृजवी तद्वृणुयाच्च वरवि
जः ॥ तस्य गुह्याणि कर्माणि जयुर्वित्तानि कानि च ॥८०॥ यजेतराजा क्रतुजिर्विविधे
राशरक्षिणे ॥ धर्मार्थं च विप्रैश्चोदद्याद्भोगमधनानि च ॥८१॥ संवत्सरिकमात्रे
श्चराश्च दक्षरये हलि ॥ न्यात्राम्नायपरो लोके वर्तेत पिष्टवन्तश्च ॥८२॥ अथ दत्तानि वि
विधमनुयाति तत्र तत्र विपश्चिता ॥ तस्य सर्वाणि वेद्ये रनृणां कार्याणि ऊर्वती ॥८३॥
आयुजानां गुरु अलाक्षिणां सुजको नृपता ॥ नृपाणामहयोद्येष निधिब्रालो
विधीयते ॥८४॥ न तं स्तेनानवा मित्रा हरति न प्रप्रापति ॥ तस्माद्वाज्ञा विधमतयो वा

११

स्वर्णेष्वहयो निधिः ॥८५॥ न स्कंदति न च यते न विनश्यति कश्चिच्चित् ॥ वरिष्ठमग्नि
होत्रे चोवास्व एव सुखं कर्तुं ॥८६॥ सममब्राह्मणे दानं द्विरुणं ब्राह्मणं क्रवे ॥ सहस्र
गुणमाचार्ये अनंतं वेदपारगो ॥८७॥ पात्रम्यादि विरोधेण श्रद्धा नृते शिवचो ॥ इत्येवा
वक्रवाप्रेयदानम्यावाप्यते फले ॥८८॥ एष एव परो धर्मो राज्ञः ॥ स नृप उदाहृतः ॥ उक्त्वा
धनानि संग्राह्यान् धर्ममनुसरन् ॥८९॥ मे द्विजेभ्यः प्रतिपाद्येता ॥९०॥ शमो तमा
धमैराजा आकृतः ॥ पालयन् प्रजा ॥ न निवर्तेत संग्रामाद्वा त्रं धर्ममनुसरन् ॥९१॥
संग्रामेऽपि निवर्ति च प्रजानां चैव पालनं ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्वतः
परं ॥९२॥ आह वृष्टमिधोऽन्योन्यं जिघांसतो महाक्षितः ॥ युध्यमानाः परं राक्षसाश्च य
थाथ परं शत्रुवा ॥९३॥ न कूटे राशुधे र्दया युध्यमानो रणे विप्रनरा न वृक्षिनिनोपि

१२

दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनिः॥२३॥ न च हृत्वा स्तुलास्तुलं न क्वावं न रतां जलिं॥ न मुक्त
केशं नाम्नीनं न तवास्मात्तिवादिना॥२४॥ न सुत्तं न विसन्नाहं न नमं न निराशुधं॥ न सुध
मानं पश्यंतं॥ न परेण समागतं॥ न सुधयस्मन प्राप्तं नातं नापि परिहृतं॥ न नीतं
न परावृत्तं सतांधर्ममनुस्मरन्॥२५॥ यस्तु नीतः परावृत्तः परावृत्तः संग्रामे हृत्यते
पक्षेः॥ न तुर्यं दुःखं किंचित् सर्वं प्रतिपद्यता॥२६॥ यत्रास्य सुखं किंचिदसुखाय च
पार्जितं॥ न नीतं सर्वमादत्ते परावृत्तं हतम्युत॥२७॥ रथाश्च हस्तिनं कुत्रं धनं धन्यं प
शून् स्त्रियं॥ सर्वं प्रव्याणि जयं च यो यजयति तस्य तत्त्वा॥२८॥ राज्ञश्च दद्यात्तु धारमि
त्रेष्वाविदिकी श्रुतिः॥ राज्ञो न सर्वं यो धेनो दातव्यं मृष्टयकजितं॥२९॥ एषोऽनुपस्कृतः
श्रोक्तो यो धर्ममनातनः॥ अस्मा धर्मं न च वेतत त्रियो घ्नन् रणे रिष्ट्वा॥ अलक्षं

चेव लिप्ते तल्लक्षं रक्षेद्यन्नतः॥ रक्षितं वर्धयेद्वा दृष्टं पात्रेषु निक्षिपेत्तत्त
अत्र विधिं विद्यात्पुरुषार्थं प्रयोजनं॥ अस्य नियमं नुष्ठानं सम्यक् कुर्यादितं प्रितं
नियममुद्यतदंडः स्यान्नियं विवृतपोरुषः॥ नियमं संवृतं संवायो नियमं छिद्रानुसारं
॥३४॥ नियममुद्यतदंडस्य सक्तमुद्धिजते जगत्त्वा॥ तस्मात्सर्वं निद्रं निवृत्तं
साधयेत्॥ अमाययेव वर्त्तेत न कथं च न मायया॥ बुध्येतारि प्रयुक्तां च मायां नि
चं सुसंवृतं॥ दनास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्या छिद्रं परम्युत॥ गृहे कर्म स्वंगानि र
क्षेद्विरमात्मनः॥३७॥ बकवच्चिंतयेदर्थं निरसिंहवच्च पराक्रमेत्तत्त्वा॥ दकवच्च वलुपे
तशशवच्च विनिःक्षिपेत्त्वा॥ एवं विजयमानस्य येऽस्य शक्तः परिपंथिनाः तानान
ये धरा स्वान् समादितिरूपकामेः॥३८॥ बरोयद्विनिषेयु रूपाद्यः प्रथमं स्त्रिनिः॥

दंडेनेवप्रसस्तेतान् शानतिर्विशमानयेत् ॥ १० ॥ मांसादीनामुपायानां च दुष्पिपिपं
 डिताः सामदंडिप्रशंसंति निचंराष्ट्रानिहृदये ॥ ११ ॥ यश्चैव रतिनिर्घाताकहं
 चंवरहति ॥ तथारक्षेन्नुपोराष्ट्रं दद्याच्चपरिपंथिनः ॥ १२ ॥ मोहाप्राजास्वराष्ट्रं यः क
 रीयत्यनवेदया ॥ सोऽविराफ्त्यते राजा जीवितास्यैव संबंधकः ॥ १३ ॥ शरीरक
 रीनात्प्राणाः ह्रीयंते प्राणिनां यथा ॥ तथा राजा मपि प्राणाः ह्रीयंते राष्ट्रकरीना
 त् ॥ १४ ॥ राष्ट्रस्य संग्रहे निचं विधनमिदमाचरेत् ॥ १५ ॥ मनुसंग्रहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः
 सुखमेधात ॥ १६ ॥ द्वयेष्ट्रयाणां पंचनां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं ॥ तथा ग्रामशतानां नवज
 यः शिष्टस्य संग्रहं ॥ १७ ॥ ग्रामस्यापि धिपतिर्जयादराग्रामपतिं तथा ॥ विंशतीरांश
 तेशंच सहस्रपतिमेव च ॥ १८ ॥ ग्रामे दोषाः सन्तु त्वन्ना नृगामिकाः शानकिः स्वयं ॥ शंसं

सेत्तग्रामद्वयोरायदशेशो विंशतिशिने ॥ १९ ॥ विंशतीशस्त्रुतसर्वरातेनायनिवेद
 येत् ॥ शंसं ग्रामशतैरास्तु सहस्रपतये स्वयं ॥ २० ॥ यानिराजप्रदेयानि प्रयहं ग्राम
 वासितिः ॥ अन्नपानेधनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्तुयात् ॥ २१ ॥ दशो जलं उच्यते जीति
 विंशी पंचकुलानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताथ दशः सहस्राधिपतिः पुरा ॥ २२ ॥ तेषां ग्राम्या
 णिकार्याणि पृथक् कार्यानि विवहि ॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतं प्रित ॥
 २३ ॥ सतातनुपदै रिकामेसर्वीनेव सदा स्वयं ॥ तेषां वृत्ते परिणये सम्यग्राष्ट्र
 षुतञ्जरी ॥ २४ ॥ राज्ञोऽहिरदाधिकृताः परस्वादायिनः रागाः ॥ नृद्यानवतिप्रायेण
 त्तयो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ २५ ॥ ये कर्षिके चोऽर्थमेवं गृह्णीयुः पापचेतसाः ॥ तेषां सर्वस
 नगरेन गरे चैकं जयासर्वीधं वितिकं ॥ उच्चैः स्थानं धोरुपं नक्षत्राणामिव ग्रहं ॥ २६ ॥ ३

मादाय राजाऽर्च्योऽयं वासनं ॥ १२ ॥ राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेषजनस्य वा ॥ प्रयत्नं
कल्पयेद्दत्तिं कानकमीनं रूपतः ॥ १३ ॥ पणो देयेऽव लक्षस्य षडुक्तस्य तना ॥ पाण्डासिक
स्तथाऽर्द्धोऽध्वरोऽणश्च मासिकोऽत्रयः ॥ १४ ॥ विक्रयमध्वरं नक्तं च पयसपरिचयं ॥ योग
द्वैमं च संवेद्य वणिजो दापयेत्कारणं ॥ १५ ॥ सधा फलेन युज्येतरा राजा कर्त्तव्यकर्मणा ॥ त
था वीक्ष्य नृपो राश्ट्रे कल्पयेत्स ततं करान् ॥ १६ ॥ यथा ल्याल्यमदं द्याद्यं नैव विस्कोषध
दा ॥ तथा ल्याल्यो गृहीतव्यो राश्ट्राद्राज्ञाद्विकः करः ॥ १७ ॥ पंचाशद्भाग आदित्यो राजाप
श्च हिरण्ययोः ॥ धनयानां मष्टमोऽनागः षष्ठो वा दश एव वा ॥ १८ ॥ आददीताथ षड्भा
गं क्रमाणां मधुसर्पिषां ॥ गंधोषधिरसानां च पुष्ट्यल्ल फलस्य च ॥ १९ ॥ पुत्रशाकट
णानां च वमीणां विणवस्य च ॥ मृन्मयानां च नानां सर्वस्यैव मम यस्य च ॥ २० ॥ त्रि

वे २

८०

यमाणोऽथा ददौ तन राजा श्रोत्रिया करं ॥ न च ह्यध्वरस्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वस
न ॥ २१ ॥ यस्य राजसूत्रविषये श्रोत्रियः सीदति ह्यध्वरा ॥ तस्यापि तद्धुध्वराश्च मधिरादेव सी
दति ॥ २२ ॥ श्रुतं ह्यत्रे विदित्वा स्य धर्माद्विनिप्रकल्पयेत् ॥ संरुद्धे सर्वे तस्येनं पिता पुत्रमि
वोरसा ॥ २३ ॥ संरुद्धमाणो राज्ञायं ऊरुते धर्ममुच्यते ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञोऽविणराष्ट्रमे
व च ॥ २४ ॥ यत्किंचिदपि वर्षस्य वापयेत् करं संलितं ॥ यैव हारणजीवंतं राश्ट्रे राजा पृथ
ज्जनं ॥ २५ ॥ कारुकान् शिल्पिनां चैव श्रमं श्रामोपजायते ॥ एकेकं कारयेत्कर्म मासि भा
सि महीपतिः ॥ २६ ॥ नोऽद्विधा दातुमनो मूढं परेषां चातिदृष्टया ॥ न हि दं नृसत्तमो मूल
मात्मानं तं श्यपीयेत् ॥ २७ ॥ तीक्ष्णश्चैव दृष्टुश्च स्यात्कुर्यान्वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव दृ
डश्चैव राजा न वतिसंमतः ॥ २८ ॥ अमास्यमुखं धर्मज्ञं प्राप्नोति तं जलोजितं ॥ स्थापयेद्वा

सनेतस्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे नृणां ॥४३॥ एवं सर्वं विक्षयेदमिति कर्तव्यमात्मनः ॥ युक्तं
 श्रेवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमां प्रजा ॥४४॥ विक्रोशं चोयस्य राश्याधियंते दस्युनिः प्रजाः ॥
 संपश्यतः सद्यश्च मृतः स न स जीवति ॥४५॥ क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां मेव पालनं ॥
 निर्दिष्टफलं तोक्ता हि राजा धर्मेण युज्याता ॥४६॥ उच्चाय पश्चिमे यामे रुत शौचः समा
 हिता ॥४७॥ वागीन्द्र ब्राह्मणान् चैव विप्रैश्च शूद्रानां सनां ॥४८॥ तत्र स्त्रितः प्रजाः सर्वाः प्र
 तिनंद्य विसर्जयता ॥ विसर्ज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रये सह मंत्रिभिः ॥४९॥ गिरिदृष्टं स
 मास्त्य प्रासादं वारहो गतः ॥ अरण्ये निःशलाके वा मंत्रये ता विनावित ॥५०॥ यस्य म
 त्रे न जानंति समागम्य पृथग्जनाः ॥ सरस्वतीं च धिर्वैलुंक्तको राहीनोऽपि पापि वि ॥५१॥
 ऊज इमूका धवधिरां स्तेयग्यो नीचयोऽतिगान् ॥ स्त्री लोवया धितयंगान् मंत्रकाले

८३

प्रवासयेत् ॥५२॥ निर्दंश्च मत्तौ मंत्रंति र्ग्यो नास्तथैव च ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मान्न त्रा
 दृतो न वेत् ॥५३॥ मध्यं दिने धरात्रे वा विश्रांतो विगत क्रमः ॥ चिंतयेद् धर्मकामाश्रयानि सार्धं तै
 रेक एव वा ॥५४॥ परस्परं विरुद्धानां तेषां च समुपासीत ॥ कथ्यानां चैव संप्रदानं च उभाराणां च र
 हणं ॥५५॥ इतः संप्रेषणं चैव कार्यं शेषं ताथैव च ॥ अंतःपुरप्रचारं च प्रणीधीनां च चेष्टितं ॥५६॥
 तस्ते वाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्तथा ॥ अत्र रागा परागौ च प्रचारं मंडलस्य च ॥५७॥ मध्य
 मस्य प्रचारं च विजिगाषोश्च चेष्टितं ॥ उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥५८॥ एताः प्र
 कृतयो मूलं मंडलस्य समासता ॥ अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशो वृत्ताः स्मृताः ॥५९॥
 अमाद्यदुग्मी श्रार्थदंडारयाः पंचचापराः ॥ प्रत्येकं कथिता ये ताः संक्षेपेण हि सज्जिताः ॥६०॥
 अनंतरं मरिं विद्यादरिमेवितमेव च ॥ अरं रं नंतरं मित्रं दुरासीनं तयोः परं ॥६१॥ तान् सर्वा

ननु संदध्यास्मादिनिरूपकमिः॥ अस्तौ श्वेव समस्तौ श्वे पौरुषेण नयेन च॥ ६३ संधिं
 च विग्रहं चैव यानमासनमेव च॥ द्विधा ज्ञातं संश्रयं च षड्गुणं धितं ये सदा॥ ६४ आसनं
 चैव यानं च संधिं विग्रहं मेव च॥ कार्यं वाच्यं प्रसूजितं द्विधं संश्रयं मेव च॥ ६५ संधिं च द्विवि
 धं कार्यं प्राजा विग्रहं मेव च॥ उनेयानासने चैव द्विधं संश्रयं मेव च॥ ६६ समानयानकर्म
 च विपरीतस्तथैव च॥ तदा वायति संसृताः संधिर्ज्ञेया द्विविधाः॥ ६७ स्वयं कृतं च कार्या
 र्थमकाले काल एव च॥ मित्रस्य चैवापन्नं ते द्विविधं विग्रहं स्मृतं॥ ६८ एकाकिनश्चाथ
 यिके कार्ये प्राज्ञे यद्व्या॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानं लुप्यते॥ ६९ स्त्रीणस्य चैव क
 मशीदेवात्सर्वं लते न वा॥ मित्रस्य वा तु रोधेन द्विविधं स्मृतं मानसं॥ ७० बलस्य स्या मि
 नश्चैव स्थितिः कार्यस्यैव शक्त्या॥ साधुष्वप्यपदि राथं द्विविधः संश्रयः स्मृतः॥ ७१ यदा व
 सिद्धये॥ द्विविधं कार्यं तद्विधं षड्गुणं गुणवद्विज्ञा॥ ७२ अर्थसंपादनार्थं वपीडा मानस्य ॐ

जच्छेदाय सा माधिकं भवमात्मनः॥ तदा चैवाऽल्पिका पीडा तदा संधिं समाश्रयेत्॥ ७३ य
 दा प्रकृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्त्तृशः॥ अकृष्टितं तथा त्मानं तदा मन्येत विग्रहं॥ ७४ य
 दा मन्येत जवेन कृष्टं पुष्टं बलं स्वकं॥ परस्य विपरीतं तु तदा याया द्विषुं प्रति॥ ७५ यदा तु
 स्यात्परिहृतीणो वाहनेन बलेन च॥ तदा सीतप्रयत्नेन शानतिः सां वयन्नरिं॥ ७६ मन्येतारिं य
 दा राजा सर्वथा बलवत्तरं॥ तदा द्विधं बलं लब्ध्वा साधयेत् कार्यमात्मना॥ ७७ यदा परबलानां
 च गमनीयतमो जवेन॥ तदा तु संश्रये द्विधं धर्मिकं बलिनं नृपं॥ ७८ निग्रहं प्रकृतीनां तु जयं
 घोरि बलस्य च॥ उपसेवेत तं निग्रहं सर्वयत्नेनैव संश्रयं॥ ७९ यदि तत्रापि संपन्नं दोषं संश्रय
 कारितं॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्वितर्कः समाचरेत्॥ ८० सर्वपापिस्तथा जयं नान्तिः ८
 धिवापतिः॥ यथा स्यात् अधिकानस्तु मित्रोदासीनरात्रवः॥ ८१ आयति सर्वकार्याणां तदा

त्वं च विचारयेत् ॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्र तः ॥ आयद्यो गुणदोषश्च
स्तदा चेहि प्रनिश्चयः ॥ अतीते कार्ये दोषज्ञः शत्रुनिनीतिनूयना ॥ यथै न नानि संदध्य
मित्रोदासीनरात्रकः ॥ तथा सर्वं संविदधादेष सामयिको नयः ॥ यदा न यानमातिष्ठेद
रिराष्ट्रं प्रतिप्रच्छा ॥ तदनेन विधनेन यायादरिपुरं रानिः ॥ मार्गशीर्षे नृते मासि याया
यात्रां मदीपतिः ॥ फाल्गुनं वाथ चित्रं वामासं प्रति यथावत् ॥ अथैवापि उक्तालेपु
यदा पश्येत् शत्रुवंज्यं ॥ तदा यायादिगृह्येव्यसने चोचिते रिपोः ॥ लब्ध्वा विधनं मृजे
उयात्रिकं च यथाविधिः ॥ उपगृह्यास्य दंष्ट्रे वाराक्षम्यं कै ग्विधाय च ॥ संशोध्य त्रिवि
धं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकं ॥ सांपराधिक कल्पेन यायादरिपुरं रानिः ॥ शत्रुसेविनिमि
त्रे च शठे युक्ततरो जावत् ॥ अतः प्रत्यागात चैव सहिकृष्टतोरिपुः ॥ दंडव्यूहेन तं मा

८३

र्जया यात्रुशकटेन वा ॥ वराहमकराक्ष्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ यतश्च न यमाशं
केततो विस्तारयेद्वत् ॥ पद्मे घनेन चैव व्यूहेन निविशेत् तसदा स्वयं ॥ सेनापतिबलाय
क्षोः सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ यतश्च न यमाशं केत्यानीतां कल्पयेद्विंशतिं ॥ गुल्मांश्च स्थाप
येदज्ञान् च तसंज्ञान् समंततः ॥ स्थाने युक्ते च अश्वान् नीरुनविकारिणः ॥ संह
तान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्वत् ॥ मृत्स्यावज्रेण च विवितान् व्यूहेन व्यूहयो
धयेत् ॥ स्यंदनाश्चिः समे युद्धे दनुपे नो विपिस्तथा ॥ दृष्ट्वा गुल्मादृता वापि रसि वमा
युधेः स्तब्धो ॥ किरुत्तेत्रांश्च मस्याश्च पंचालान् मृत्सेनजान् ॥ दीर्घास्त्रिधौ चैव नरा
न्यानी केपु योधयेत् ॥ प्रहर्षयेद्वत् व्यूहं तंश्च सम्यक् करीक्षयेत् ॥ चेष्टां चैव विज्ञा
नायादरीन् योधयता मपि ॥ उपरुथा रिमासीत राष्ट्रं वा स्यापपीडयेत् ॥ क्षमयेद्यास्य

सततं यवसानोदकैर्धनं ॥ १९ ॥ निघाच्चैव तडागानि प्राकारपरिषास्तथा ॥ समव-
 स्कंदयेच्चैनं रात्रौ विनासयेत्तथा ॥ २० ॥ उपजया नुजपेर्यैर्बुधैः तिवचतस्ततः ॥
 युक्ते च देवे युध्येत जयप्रेक्षुरपेतनी ॥ २१ ॥ सामादानेन जेदेन समस्तैरथवा पृथक्
 विजेतुं प्रयतेतारी नूनमुध्येत कदाचन ॥ २२ ॥ अनियो विजयो यस्माद्वृषसं युध्य-
 मानयोः ॥ पराजयश्च संग्रामे तस्मात् युद्धं विवर्जयेत् ॥ २३ ॥ त्रयाणां मय्युक्तानां ह-
 र्वेक्तानां मसं नवे ॥ तथा युध्येत संयत्नो विजयेतरि तु यथा ॥ २४ ॥ जित्रा सं पूजयेद्दे-
 वान् ब्राह्मणांश्चैव क्षमिं कान् ॥ प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेद्दत्तया निव ॥ २५ ॥ सर्वेषां
 उविदित्वेषां समासेन विकीर्षितं ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंशं जयं च समयक्रियां ॥ २६ ॥
 प्रमाणानि च ऊर्वा तप्राधर्मान् यथोदितान् ॥ रात्रिश्च पूजयेद्देवं प्रधानशुक्लेः

ने

८४

सह ॥ २७ ॥ आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकं ॥ अनीक्षितानामर्थानां कालयुक्ते प्रशस्य-
 ते ॥ २८ ॥ सर्वकर्मेदमायत्नं विधत्ते देवमानुषे ॥ तयोर्देवमर्चिं च मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २९ ॥ दे-
 वमानुषसंपन्ना यात्रा सर्वा र्थसाधिका ॥ तस्यामतिराये देववर्तातपोरुपे समं ॥ ३० ॥ सह-
 वापि ब्रजे द्रुक् संधिं हवा प्रयत्नेन ॥ मित्रं हिरण्यं च मिवा संपन्नं स्त्रिविधं फलं ॥ ३१ ॥ पा-
 र्श्विग्राहं च संप्रेक्ष्य तथा क्रंदं च मुंडयेत् ॥ मित्रा दद्यात् मित्राद्या यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ ३२ ॥ हि-
 रण्यं च मित्रं प्राप्या पाथिवो न तथैव ते ॥ यथा मित्रं धवलं च शर्मणाय तिक्रमोऽधर्म-
 से च ततश्च उष्ट्रप्रसूतिमेव च ॥ अतुरक्तं स्त्रिरारं तं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ ३३ ॥ ग्राहं ऊर्वा-
 नंश्च रं च दक्षं दातारमेव च ॥ सततं धृतिमंतं च कष्टमाकुरविं बुधम् ॥ ३४ ॥ आर्यतां पुरुषं ता-
 नं शौचं कारुण्यमेव च ॥ स्मूललक्षं च सततमुदासीनं गुणोदयं ॥ ३५ ॥ तेभ्योऽस्य प्रदो नित्यं

विनीतवेषाजराः पश्ये कार्यणि कार्यिणिं ॥ प्रग्रहं देवा दृष्टे शशास्त्र दृष्टे श्वहे
 (नृजिः) अष्टादशमुभाजिनिबधानिष्टयकटयक ॥ तेषामाद्य मृणादानं निक्षेप
 ५ स्वामि विक्रया ॥ संतुल्यवसमुत्थानं दत्तस्थानपकर्मच ॥ वेत्तनस्यैव चादानं संवि
 दश्चयतिक्रम ॥ क्रयविक्रयानुवायो विवादः स्वामिपालयो ॥ ५ ॥ श्रीमा विवादधर्म
 शपारुषे वंदुवाचिके ॥ स्तैर्यं च माह संचिवस्त्रीसं ग्रहणमेव च ॥ ५ ॥ स्त्रीपुं धर्मो विना
 जशघूतमाह्वय एव च ॥ पदान्यष्टादशौतानि ध्यवहार कृता विह ॥ ७ ॥ एषु स्थाने
 (पुनर्यिष्टे) विवादं च रतां नृणां ॥ धर्मं वा श्वतमाश्चिद्य ॥ अर्थी चार्थ विनिर्दिष्ट ॥ यदा
 स्वयं न अयत्ति नृपतिः कार्यं दर्शने ॥ तदा नियंज्या द्विष्टं सं ब्राह्मणं कार्यं दर्शने ॥
 अष्टादशपदातिज्ञं प्राप्तिं वा केति संज्ञितं ॥ अर्थी विव्यां च अशले अतिमृति परायण ॥

(संज्ञा)

७६

वा ४

सोऽस्य कार्यणि संपश्ये सत्येरेव त्रिनिर्दिष्ट ॥ सत्तामेव प्रविश्याग्यामासीनाल्लित
 एव वा ॥ १ ॥ यस्मिन्देशे निषिदंति विप्रवेदविदस्त्रयः ॥ राज्ञश्च प्रवृत्तो विद्वान्ब्रह्मण
 स्तांस्ततो विदुः ॥ १ ॥ धर्मो विश्वधर्मेषां सत्तां यत्रोपतिष्ठते ॥ शल्यं चास्य न तं तं वि
 द्वास्तत्र सत्ता सद ॥ २ ॥ सत्तां यानि प्रवेष्टुं वक्तव्यं वा समं जसं ॥ अत्रुवन्निब्रुवन्वा
 पिनरो न वतिकिल्बिषी ॥ ३ ॥ यत्र धर्मो अथ धर्मेषां सत्तां यत्रा नृतेन च ॥ हन्यते प्रेक्षया
 एनां ह तास्तत्र सत्ता सद ॥ ४ ॥ धर्म एव ह तो हंति धर्मे रिक्ततिरक्षिता तस्मा धर्मो न हं
 तयो मानो धर्मो हेतो वधात् ॥ ५ ॥ शृणोहि जगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते बलं ॥ दृष्टं लं तं
 विदुर्देवास्तस्मा धर्मं न लोपयेत् ॥ ६ ॥ एका एव सु कुरु धर्मो निधने प्यनुयातियः ॥ शरी
 रेण यमं नाशं सर्वमथ नृगच्छति ॥ ७ ॥ प्रादो धर्मश्च कर्त्तारं पादः शालिषा मृच्छति ॥

पादः सन्तासदः सर्वनिपादो राजानमृच्छति ॥ राजानवक्ष्यनेनास्तुमुच्यते च य
नासदा ॥ एनो गच्छति कर्तारिनिंदहिचित्रनिघतो ॥ जातिमात्रोपि फजीवी वा कामेय
द्राक्षणा बुद्ध्या धर्मप्रवक्तानृपातर्न उश्रुतः कदाचन ॥ २१ ॥ यस्याश्च द्रुस्तु असुते राजो
धर्मविवेचनं ॥ तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पंके गौरिव पश्यता ॥ २२ ॥ यद्राष्ट्रं शत्रुनृपिष्टं ना
स्तिकाक्रांतमद्विजं ॥ विनश्यत्याश्रुतं नृसंघं दुर्निहयाधिपीडितं ॥ २३ ॥ धर्मसिनमधि
ष्ठाय संवीतां गः समाहितः ॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनिमाचरेत् ॥ २४ ॥ अर्था
नर्थबुधौ बुद्ध्या धर्मा धर्मैश्च केवलौ ॥ वसुत्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्याणि कार्याणि
२५ ॥ बाह्ये विजावये स्निग्धे निविमंतर्गते नृणां ॥ स्वरवर्षे गिताकारे श्रुदुषाच
ष्टितनचा ॥ २६ ॥ आकारैर्दिगितेर्गत्याचष्ट्यानापणे न च ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च

७७

लक्ष्यतेऽतर्गतं मनः ॥ २७ ॥ बालदायादिकं रिच्छंताव द्राजानुपालयेत् ॥ यावत्सम्याक्ता
मावत्तोयावद्वातीता शिशवः ॥ तथा पुत्राशुचिवंस्याद्रक्षणां निःजलाशुचः ॥ पति
व्रताशुचस्त्रीशुविधवाश्चात्राशुचः ॥ २८ ॥ जीवन्तीनां उतासां येतश्चरेयुः स्वर्वांधवाः ॥
तां छिद्यो रदंडेन क्षमिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥ प्रणष्ट स्वामिकं द्रव्यं राजान्यद्वं निधाय
येत् ॥ अर्घ्यं कृत्वा शूरे स्वामी पतन्तु पतिदरेत् ॥ ३० ॥ ममेदमित्यो ब्रूया सोऽनु
ग्रहो यथाविधिः ॥ संवाद्य रूप संख्यादीन् स्वामी तद्रव्यं मर्हति ॥ ३१ ॥ अवेदयेत्सुनृपस्य
देशं कालं च तत्तत् ॥ वसुं रूपं प्रमाणं च तस्मै दंडं मर्हति ॥ ३२ ॥ आपददीताथ पद्मागं प्रण
ष्टाधिगतान् नृपः ॥ दशमं दशं वापि शतं धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥ प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठे
त्काले रधिष्ठितं ॥ योस्तत्र वौरान् नृपः क्लृप्ताया तान् नृराजैर्नेन द्यातयेत् ॥ ३४ ॥ ममायतितियो

ब्रूयान्निधिः सत्येनमानकः॥ तस्याददीतषट्पाजं राजा द्वादशमिव वा॥३॥ अन्तर्दु
वदन् दंडाः स्ववित्तस्यांशमष्टमं॥ तस्येव वानिधनस्य संख्यया ल्प्ययसी कला॥३॥ वि
द्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिं॥ अशेषितोऽप्याददीत सर्वस्याधिपति
हिंसा॥३॥ ब्राह्मणो हि निधिं लब्ध्वा हि प्रराज्ञे निवेदयेत्॥ तिनदत्तं तु जुंजीत स्ति
नः स्यादनिवेदयन्॥३॥ अंशं तु यश्चेन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितिः॥ तस्मात्
द्विजैश्चोदत्वा र्धमर्धं कोशे निवेशयेत्॥४॥ निधीनां दिपुराणानां धनं नानामेव च क्षि
तिः॥ तस्मात् द्विजैश्चोदत्वा र्धमर्धं कोशे निवेशयेत्॥४॥ निधीनां दिपुराणानां क
स्य नामेव च क्षितिः॥ अर्धं जाकुराणां राजा नृभिर्मरधिपति हिंसः॥४॥ दातव्यं स
र्वधर्मे चोराज्ञात्वा कृतं धनं॥ राजा तु दुपयुं जानास्योरस्याप्तोति किं विधिः॥४॥

जातिजानपदानुधर्मनिश्चयेण धर्मो धर्मो विता॥ समीक्ष्य जलधर्मो धर्मो स्वधर्मं प्रतिपा
दयेत्॥४॥ स्वानिकर्माणि कर्त्तव्या इत्येतोऽपि मानवाः॥ प्रियात्तवं तिलो कस्य स्वे स्वे क
मी एव स्थिता॥४॥ नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य हरुषः॥ न च प्रापितमन्येन ग्र
मे तार्थं कथंचन॥४॥ यथानयत्यस्य क्वातिमृगस्य नृगस्य पदं॥ न ये तथा नुमानेन
धर्मस्य नृपतिः पदं॥४॥ सद्यमर्थं च संपदं पदं दात्मानमप्यसाक्षिणः॥ दिवा का खंच रूपं
च यवहारविधौ स्थितः॥४॥ स हि राचरितं यस्या धर्मिके च द्विजोत्तमैः॥ तद्देवा जल
जतीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्॥४॥ अधमस्यार्थसिध्यर्थं पुत्रमर्षे न चोदितः॥ दापये
द्वनिकस्यार्थमधमस्यार्थं विना वितं॥४॥ यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत मसि कः॥ तो
स्तिरुपायैः संगृह्य दापयेदधमसि कं॥५॥ धर्मे पाव्य वरुणेण छलेनाचरितेन वा॥ प्रयुक्तं

साधयेदर्थं पंचमेन बलेन च ॥ ५१ ॥ यः स्वयं साधयेदर्थं मुनमसौ धिमर्षिकान् ॥ नैरा
 शान्तियोक्तव्यः स्वकं मां साधयन् नृधनं ॥ ५२ ॥ अर्थेऽपि चैयमाने उर्वरणे न विना वित्तं दा
 पयेन्निकम्यार्थं देउलेरां च शक्तितः ॥ ५३ ॥ अपक्ववेऽधमं स्याददीकृतं स्य संसदि
 अनियोक्तादिबोद्धेरां कारणं वान्युददिशेत् ॥ ५४ ॥ अदेइयं यश्चादिशति निदिशेत् पाप
 कृते च यः ॥ यश्चाधरोत्तरानर्थो विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५५ ॥ अपदिश्यापदेइयं च पु
 नर्यस्त्रैवे भवति ॥ यश्चाकप्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नातिनंदति ॥ ५६ ॥ अपसंताप्ये साकि
 निश्चदेरो संजायते मिथः ॥ निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निः पतेत् ॥ ५७ ॥ अदीकृत
 अनश्रूया दुक्तं न च विनावयेत् ॥ न च हवीपरं विद्या तस्मादर्थं अदीयते ॥ ५८ ॥ ज्ञातारः
 संति चेच्छक्तौ दिशेच्छक्तौ दिशेन्नयः ॥ धर्मस्थः कारणैरतिहीनं तमेपि निदिशेत् ॥ ५९ ॥

शानु

अनियोक्ताने च श्रूयादधोदं डाश्च धर्मतः ॥ न चोत्रिपक्षात् श्रूयाधर्मं प्रतिपराजितः ॥
 ५० ॥ यो यावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या यावन्निवदयेत् ॥ तो नृपेण स्य धर्मी ज्ञो राशे तद्विगु
 पादमं ॥ ५१ ॥ पृष्टोपचयमानस्तु यतावस्थो धनिषिणा ॥ अवरिः साहिनिनीयो नृपत्रा
 क्षणं संनिधौ ॥ ५२ ॥ यादवाधनितिः कार्या च वहारिषु साक्षिणा ॥ तादवानसं प्रवक्ष्या
 मियथा वाच्यं नृतं वति ॥ ५३ ॥ यदि पुत्रिणो मौलाः सन् विदुश्च द्रव्योनयः ॥ अप्ये
 क्तोः यादपमहंति नये के विदना पदि ॥ ५४ ॥ आत्ताः सर्वेषु वसेषु कार्याः कार्येषु सा
 क्षिणाः सर्वधर्मे विदोः लुब्धा विपरीतांस्तु वज्जयेत् ॥ ५५ ॥ नार्थसंबन्धिनो नाज्ञानस
 हायानावेरिणाः ॥ न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यानी न हृषिताः ॥ ५६ ॥ न सास्त्रानृपतिः
 कार्येन कारककञ्जशीलवो ॥ न श्रोत्रियो न लिंगस्थो न संगे चो विनिर्जितः ॥ ५७ ॥ ना

यधीनोनवक्तचोनदस्यनीविकर्मवत॥नष्टकोनशिशुनेकोनांनोनविकले
 द्रिय॥५॥नातेनिमतो नोमतो नदुष्टोपपीडित॥नप्रमातेनिकामातेनिक
 दोनापितस्वरा॥६॥स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रिया॥अयुर्विज्ञानंमृदादिजा॥श्रुद्राश्च
 संतःश्रुद्राणामंथानामंथयोनयः॥७॥अनुनावीउयःकथितंअयसाखंवि
 वादिनां॥अंतर्वैमन्यरणेवाशरीरम्येववाशय॥८॥स्त्रियायसंतवेकार्यंवा
 लेनस्त्वविरपावा॥शिशोपाबंधुनावापिदासेननृतकेनवा॥९॥बालवृद्धाउरा
 णांचशाक्ष्येषुवदतांमृषा॥जानीयादस्तिरांवाचक्षुस्त्रिकमनसांतथा॥१०॥
 लहृष्टाउराणांचमाक्ष्येषुवदतांमृषा॥जानीयादस्तिरांवाचक्षुस्त्रिकमनसांत
 था॥११॥साहसेषुउसावेषुस्तेयसंग्रहणेषु॥वाग्दंडयोश्चपासथेनपरीक्षेत

२०

साक्षिणः॥१४॥बहुचंपरिगृह्णीयात्साक्षिद्विधेनराधिपा॥समेषुउगुणोत्तम
 नगुणिद्विधेगुणोत्तमाना॥१५॥समक्षदरीनासाक्ष्यंश्रवणाच्चैवसिध्यति॥तत्रसद्यं
 ब्रुवन्साक्षीधर्मार्थान्दीयते॥१६॥साक्षीदृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नायसंसदित्र
 वाकनरकमेवेतिप्रेक्षस्वर्गाच्चदीयते॥१७॥यत्रानिवद्धोवीक्षेतशृणुयादपि किं
 चन॥१८॥स्तत्रापितद्भूयाद्यथाडष्टंयथाश्रुतां॥१९॥एकालुब्धसुसाक्षीस्याव्यय
 श्रुचोऽपिनस्त्रिया॥स्त्रीबुद्धेरस्तिरत्वाचुहोपेशान्येपियेहता॥२०॥स्वतावेनैवय
 द्बुमुस्तत्राहंयावदपरिकां॥अतोयदन्यद्विब्रुयुर्धमार्थंतदपार्थिकं॥२१॥सजांतः
 साक्षिणःप्राप्तानर्थिप्रयर्थिसन्निधौ॥प्राड्वाकोनुयुंजातविधिनानेनसांच
 यन्ना॥२२॥यत्रद्वयोरनयोर्वचकार्येस्मिंश्छेदितमित्या॥तद्भूतसर्वंसर्वस्येनयुष्माकं

त्रसाक्षिताः॥ सद्यं साह्येऽब्रुवन् साक्षी लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान्॥ इह चानुत्तमां
कार्तिवागेषा ब्रह्म प्राप्तिताः॥ साह्येऽनृतं वदन् पात्रोर्बध्यते वासुणेन रिशः॥ विव
शः शतमाजातीस्तस्मात्साह्ये वदेदृतं॥ सद्येन प्रयातसाक्षी धर्मसद्येन व
दीताः॥ तस्मात्सद्यं दिवक्तव्यं सर्वसं वसेषु साक्षिताः॥ आत्मेव त्यात्मनः सा
क्षी जतिरात्मा तथात्मनः॥ मावमं स्थास्व मात्मानं नृणां साक्षीणमुत्तमं॥ धर्मस्य
ते विपापलतो न काश्चित्पश्यतीति नः॥ तांश्च देवाः प्रपश्यंति यश्चेवांतर प्रपश्यति
॥ द्योर्नीतिरापो रुदयं वं प्राक्कीर्तियमानिलाः॥ रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः
सर्वदा हि नः॥ देवब्राह्मणसानिधो साह्यं पृच्छेदृतं विजान्ताः॥ उदङ्मुखान्

२१

प्राङ्मुखान्वा पूर्वोक्तेषु श्रुचिः श्रुचिः॥ ब्रह्मतिब्राह्मणं पृच्छेत्सद्यं ब्रह्मतिपा
थिवं॥ गोबीजकां च निर्विशंश्च प्रसर्विष्य पातकेः॥ ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका
येव स्यान्वा लघातिनः॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नश्च ते ते मय्यब्रूवतो मृषाः॥ जन्मप्रवृ
त्तिर्यकिं चित्पुण्यं न प्रवयात्ततं॥ तत्ते सर्वं श्रुनो गच्छेद्यदि श्रूयास्व मन्यथा॥
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्तं कल्पाणामन्यथा॥ निशं स्थितस्ते ह्येष पृथग्यपापै
हिता मुनिः॥ यमोऽवेव स्वतो देवो यस्तविष इति स्थितं॥ तेन वेदविवादस्ते मा
जंगमाः अस्तु न वै॥ नृतो विस्वतमे देवो यस्तविष इति स्थितं॥ मुं उः कपा
लेन निक्षार्थी क्षुत्पिपासितः॥ अधः शत्रुगृहं गच्छेद्यः साह्यमनृतं वदेत्॥ अधः
शिरास्तमस्योऽध किं विषीनरकं व्रजेत्॥ यः पृश्नो वि तथं श्रूयात्पृष्टः स नृयमनिश्च

यः॥२॥ अंधो मस्या निवाशातिकं टकोः सुनरः सह॥ यो नापतेऽर्थी विकल्पमप्रचक्षते
 नांगतः॥३॥ यस्य विद्वान् दिवदतः क्षेत्रज्ञो नातिशंकते॥ तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लो
 केन्यं पुरुषं विदुः॥४॥ यावतो बंधवानयस्मिन्नहं ति शोच्येऽनृतं वदन्ता तावतां सं
 ख्यया तस्मिन् शृणु शौम्यानुश्रवशः॥५॥ पंच पंधनृतं ते हंति दवा हंति गवानृतं
 रातमश्वा नृतं ते हंति महसं पुरुषा नृतं ते॥६॥ हंति जातान जातांश्च हिरण्यार्थेऽ
 नृतं वदन्ता सर्वं कृत्य नृतं ते हंति मास्मत्तम्य नृतं वदन्ताः॥७॥ अशुक्लमिव दिशो ज्ञा
 पां लो जेवमिधुना॥ अङ्गे पुत्रिवरते सुसंवेष्टु ममये पुत्रा गोवद्भजत वस्त्रेषु धा
 न्ये अणि विवद॥ एता न दोषान् वेदं च सर्वा नृतता पणो॥८॥ यथा श्रुतं यथा द
 षं सद्यमेवां जसा वदन्ता गौरक्षकां न्याणि जकां स्तथा कारु जशीलवान्॥९॥ प्रथा

२२

५७

नृवा धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्॥ ये व्यतीताः स्वकर्मभ्यः परपिंडोपजा विनशा
 दिज वमत्तिका हंति तांश्च शूद्रवदाचरेत्॥१०॥ तद्वदन् धर्मतोऽर्थे शुजान नृप मथान
 रः॥ न स्वर्गाश्च वेते लोकाः सम्यग्वाचमुदीरयन्॥११॥ शूद्रविद्वद्भ्रू विप्राणां यत्रोक्तेऽर्थे
 तवेधधः॥ तत्र वक्तव्यमनृतं तद्विप्रयादिनिश्चितं॥१२॥ वाग्यैव चैश्वर्यं नृपि जे
 स्ते मरस्वती॥ अनृतस्यैव नृपस्य अर्वाणा निक्षेपः कतिपयः॥१३॥ कृष्णां डिवा पिजु
 द्रुयात्तद्वतमनौ यथा विधिः॥ तद्विद्वद्वावा वारुणा च्युवेनाष्ट्वं तेन वा॥१४॥ त्रि
 पक्षादब्रूवन् साक्ष्यमणादिषु नरोऽगदः॥ तद्विद्वद्वावा वारुणा च्युवेनाष्ट्वं तेन वा॥१५॥ त्रि
 तः॥१६॥ यस्य दृष्टे तस्य शाहाडकं वाक्यमस्य साक्षिणः॥ रोगी शिथिलोऽपि तिमिराणामृ
 णां दण्डादमंचनः॥१७॥ असाक्षि केषु चर्येणु मिथो विवदमानयोः॥ अविदंस्त चतः

सद्यं रापथेनापिलं सयेता ॥ ३ ॥ महर्षिनिश्चये विश्वकार्यार्थं रापथाः क्षताः ॥ वशिष्ठश्च
 पि रापथं शोषेपे जवने नृपो ॥ ४ ॥ नृपथारापथं जयति स्वल्पे मय्येनो रोबुधः ॥ ५ ॥ तथा
 हि रापथं जवने नृपे च वेदचनरापतिः ॥ ६ ॥ कामिनीषु विवादिषु जवां नृकेलायि धने ॥
 ब्रह्मणा नृवपः तौ च रापथेनास्ति पातकं ॥ ७ ॥ सद्येन रापथे द्विप्रहं त्रियं वा ह
 नाद्युधिः ॥ गोब्राजकां च निविरेपं श्वप्रं सवेक्षु पातके ॥ ८ ॥ अग्निं वा हारयेदं नम
 स्तु च नं निमज्जयेत् ॥ ९ ॥ पुत्रदारस्य वाप्ये नं शिरां सि स्य शीये तृथ क्रापः समिधो न
 दह्यन्ति रापि नो नमज्जयंति च ॥ न्याति मृच्छति द्विप्रं सद्ये रापथे शुचिः ॥ १० ॥
 वसं स्य ह्यतिशस्तस्य पुरा ज्ञात्राय वीयसा ॥ नातिदं दारो मापि सद्ये न जगतः
 स्य रा ॥ ११ ॥ यस्मिन् यस्मिन् विवाह उक्तस्तद्व्यं क्षतं न पतं ॥ तत्र कार्यं निवर्तते

२३

क्षतमप्यक्षतं न वेत् ॥ १२ ॥ लोचान्मोहा क्रयान्मैत्र्या कामा क्रोधमनर्थैव च ॥ अज्ञाना
 त्बालनावा ब्रह्मसिद्धं वितथ स्रुच्यते ॥ १३ ॥ एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वेदेन
 तस्य दंडविशेषं स्रुप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ १४ ॥ लोना सदस्यं दंडं स्रुमोहात्पूर्वं उ
 सादसं ॥ नयात्तद्धो मध्यमो दंडो मित्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणं ॥ १५ ॥ कामा दरागुणं पु
 र्वं क्रोधमनु त्रिगुणं परं ॥ अज्ञाना तद्वेदं ते प्रसेवा लिख्यते तमेव उ ॥ १६ ॥ एता
 नाङ्गः कोटशास्त्रे प्रोक्तान् दंडान्मनापि न्ति ॥ धर्मस्यास्य निवारार्थमधर्मनिय
 माय च ॥ १७ ॥ कोटशास्त्रं उच्यते षोडशोऽङ्गं ॥ स्त्रीनृवसानि धर्ममिको नृपः ॥ प्रवासं यदंडं यि
 त्वा ब्राह्मणं उ विवासयेत् ॥ १८ ॥ दशस्थाना निदंडस्य मनुः स्वयं नृवो ब्रवीन् ॥ त्रि
 षुवर्षेषु यानि स्फुरदंतो ब्राह्मणो ब्रजे त्वा ॥ १९ ॥ उपतप्तं बुद्धं जिह्वा हस्तौ पादौ च

पंचमं॥ बहुर्नासावकसौविधनंदेदस्तथैवचा॥२॥ अनुबंधपरिज्ञायदेशकालौचतव
तः॥ सारापराधौचालोच्यदंडं दंडेषुपातयेत्॥३॥ अधर्मदंडं लोकेशोद्यंकारि
नाशनं॥ अस्वग्रंथिपरत्रापितस्मान्नपरिवर्जयेत्॥४॥ अदंडान् दंडं उयनूराजादंडां
श्चेवाद्यदंडं उयनू॥ अयशोमहदाप्नोतिनरकांचिवगच्छति॥५॥ अदंडं प्रथमं उय
तद्विदंडं तदनंतरं॥ तृतीयं धनदंडं च वधदंडं उमतः परं॥६॥ वधेनापि यद्यत्रेतां नि
ग्रहीतुं न शक्नुयात्॥ तदेषु सर्वमद्योतत्प्रयुंजातच उच्यते॥७॥ लोकसंयावद
राथं आसंज्ञा प्रथितानुवि॥ ताम्ररोच्य सुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्य रोषतगाः॥८॥ जालां
तरगतेनानोद्यस्वस्तं दृष्ट्वातरज्जुः॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रवक्ष्यातां॥९॥
त्रसरेणुं चोष्टौ ज्ञेयाः सिद्धिकापरिमाणताः॥ ताराजसर्षपि स्तिक्ष्णस्त्रयो

५१

गौरसर्वपा॥३॥ सर्वपाः षट्पदो मध्यस्थिचवंत्वेव हस्तस्य॥ पंचहस्तस्य लोका माष
 स्तेऽनुवर्षाः स्रुषाडश॥३॥ पलं स्रुवर्षाश्चत्वारः पलानि धरणं दश॥ द्वे हस्तस्य समष्ट
 ते विज्ञेयो रोच्यमाषकाः॥३॥ ते षोडशस्य धरणं पुराणाश्चैव राजतः॥ कार्षीपणस्रुवि
 ज्ञेयः कार्षिकस्तान्त्रिकः पणः॥४॥ धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्रु राजतः॥ चतुःसौवर्णि
 को निष्को विज्ञेयस्रु प्रमाणम्॥५॥ पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः॥ मथ्यमानं पंचवि
 ज्ञेयः सहस्रं चैव हस्तस्य॥६॥ कणे देये प्रतिज्ञाते पंचकं शतमर्हति॥ अपक्रुते तद्विमु
 णं तन्मनो रनुशासनं॥७॥ वशिष्ठ विहितं तद्विद्विंशतिं स्रुजैश्चित्तविवर्धनं॥ अशीति तांगं शु
 क्रीयमाषाणि स्रुमसि॥८॥ न्यासाद्वाद्द्विषिकं शते॥९॥ द्विकं शतं वाजवीतसतां धर्म
 मनुस्मरन्॥१०॥ द्विकं शतं हि यत्कानो न न वत्यर्थं किल्विषी॥११॥ द्विकं त्रिकं चतुर्थं च पंच

कुंचरातं यमं॥ मासस्य दृष्टिगृह्णीयादसीनामनुपूर्वराः॥ न चैवाधौ योपकारे
कोसीदीदृष्टिमात्रुयात्॥ न चाधोः कालसंरोधानि सर्गोऽस्ति न विक्रयः॥ न चो
क्तयो बलादाधिलुं जानोदृष्टिमुत्सृजेत्॥ मूल्येन तोषयेत्तेन माधिस्तेनोऽन्य
था न वेत्ता॥ आधिश्चोपनिधिश्चोत्तोन कालाद्ययमर्हता॥ अवहायेन वेत्तां
ति दीर्घकालमवस्थितिः॥ संप्रीत्या लुज्यमानानि न नश्यंतिकदा च न॥ धनु
रुद्धो वहन्नश्चोयश्च दम्यः प्रयुज्यते॥ यार्किं चिद्ग्रावपीणि सन्निधौ प्रेक्षते
धनी॥ लुज्यमानं परिस्वृक्षी न स तद्धनुमर्हति॥ अजउश्चेदपो गंडो वि
षये वा स्य लुज्यात्॥ न नंत तत्तव्यवहारो नो कालधनमर्हति॥ आधिः स्या
मावात्तधनं निक्षिपोपनिधिः स्त्रियाः राजस्वं श्रोतियस्त्वं च न नो गेने प्रणश्यति॥

वि०

यः स्वामिना न लुञ्जातमाधिलुं के विवृदा ए॥ तेनार्धदृष्टिमेतित्या तस्य नो गस्य नि
ष्कृतिः॥ असीदृष्टिद्वेयुणं नाद्येति मरुदा कृता॥ धन्ये सर्वे लवे वा सेनाति
क्रामति पंस्वतां॥ न तालुसारा दधिकायतिरिक्तान सिध्यति॥ असीद पथमा
कुस्ते पंस्व कंरात मर्हति॥ नातिसां वश्यरी दृष्टिं न चादृष्टां विनिहीरता॥ चक्रदृष्टिः
कालदृष्टिः कार्यकाकारिता चथा॥ स एंदा उमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियां॥
सद्वानिर्जितां दृष्टिं करणं परिवर्तयेत्॥ अथ शक्तिविहीनः श्यात्तरुणी काल
विपर्ययात्॥ प्रेक्षशक्तिं रूपं दायाः काले देशे यथा दयं॥ अदर्शयिवा तत्रैव दि
रणं परिवर्तयेत्॥ यावती संनवदृष्टिस्तावती दा उ मर्हति॥ न च चक्रदृष्टिं स
माकृते दशकालार्धदृष्टिनि॥ स्थापयंति तु यां दृष्टिं सा तत्राधिगमं प्रति॥

समुद्रयान अशलादेशकालार्थे दृष्टिनिः। स्थापयंति त्रयां वृद्धिं मातत्राधिगमं प्र
 ति॥५॥ यो यस्य प्रतिनृस्तिष्ठेदरीनायेदमानवाः। अदरीयेन सतंतस्य प्रयच्छेत्
 धनादृणं॥५॥ प्रातिनायं ष्ठथा दानमादिकं सौरिकं च यत्। हंडमुक्त्वा वशेषं च न
 पुत्रोदात्तमर्हति॥५॥ दरीन प्रातिनाये च विधिः स्यात्पूर्वको दत्तः। दानप्रतिनृ
 विधेतेदाया दानपिदापयेत्॥५॥ अदातरि पुनर्दत्ता विज्ञातप्रसतादृणं॥ पश्चा
 व्यतिनृविधेतेदाया दानपिदापयेत्॥५॥ अदातरि परिसेकेन कर्मणा॥ दान
 निरादिष्टधनश्च नुप्रतिनृः स्यादलं धनः। स्वधनादवतद्दद्यान्निरादिष्टदो
 ष्छितिः॥५॥ मनोमनात्तद्धिधीनिर्बलेन स विरणाया॥ असंवेद्यस्तथाश्वव्यवहा
 रो न सिध्यति॥५॥ सद्याननामानवतिर्यद्यपि स्यात्प्रतिनृः॥ यत्र वाक्पदधिपश्येत्

२६

छिता॥ बहिः श्रेष्ठे धर्मी नियता ध्यावहारिकात्॥५॥ योगाधमनविक्रीतं योगदान प्र
 तिग्रहं॥ यत्र वाक्पदधिपश्येत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्॥५॥ अतं बार्थे धीनिः। पियवहारं समा
 चरता॥ स्वदेशे वा विदशे तं ज्ञायान्न विना लयेत्॥५॥ बलाद्वं बलात्कुतं बलाद्यश्च पिले
 षितं॥ सर्वान् बलक्षतानां धीनि क्षतान् मनुजं ब्रवीत्॥५॥ त्रयः परार्थे क्तिर्यंति साहिणः
 प्रतिनृः। अलं॥ च चारश्चोपजीयंते विप्रश्चात्को वणिग्भृषः॥५॥ अनादेयं नाददीतपरिही
 णोऽपि पार्थिवः॥ नवादेयं समृद्धोऽपि नृक्षममर्थमुक्ते जेत॥५॥ अनादेयस्य वादानादा
 देयस्य च वर्जनात्। दिर्बल्यं रथाप्यते राज्ञः सप्रेये ह च न श्यति॥५॥ स्वादानां र्क्षसंसा
 गतिः दुर्बलानां च रक्षणात्॥ बलं संजायते राज्ञः सप्रेये ह च वदीत॥५॥ तस्माद्यम इव स्वा
 गृहीता यदि नष्टः स्यात्तज्जटं वेव क्षतो व्ययः। दातव्यं बांधविस्तस्यात्प्रविनाक्तेरपि स्यतः॥५॥

२७

३५

मीस्वयं हि चाप्रियाप्रिये॥ वत्तैतया मया वत्त्याजितक्रोधोजितेंद्रियः॥ ७७ यस्त्वधर्मेषु
 कार्याणि मोहाद्व्याज्यन्ति नराधिपः॥ अचिरात्तंदुरात्मानं वदोऽर्हं तिरात्रवा॥ काम
 क्रोधौ तु संयम्य योऽर्थनिधमेति पश्यति॥ प्रजास्तमन्ववर्तते स मुद्रमिव सिंधवः
 ७८ यः साधयंतं छंदेन वेदयेन्निकं नृपे॥ सुराज्ञां तु वदतीति गंदाग्रस्तस्य चतु
 नं॥ ७९ कर्मणापि समं व्ययि निकायाधमर्षिकः॥ समो वरुण उजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तुत
 च्छाने॥ ८० अनेन विधिना राजामियो विवदतां नृपे॥ साक्षिप्रश्नयसिद्धानिकाया
 णि समतां नयेत्॥ ८१ अजज्जेह तसंपन्ने धर्मज्ञे स च वादिनि॥ महापक्षे धनिन्यायनि
 क्षेपं निक्षिपेद्बुधः॥ ८२ यो यथा निक्षिपेद्दस्तेयमर्थं यस्य मानवः॥ स तथैव गृहीतव्यो
 यथादायस्तथा गृह्येत्॥ ८३ यो निक्षिपेत्प्राप्त्यमानो निक्षिपेत्तु न प्रयच्छति॥ स याव्यं प्राप्ति

२७

वाकेन तन्निक्षिपेत्तु रसनिक्षिपेत्॥ ८४ स यदि प्रतिपद्येत यथा न्यस्तं यथा कृतं॥ न तत्र विद्य
 ते किंचिद्यत्परिरति युज्यते॥ ८५ तेषां न दद्याद्यदि उत द्विरणं यथा विधिः॥ संनिगृह्यो
 न्यं दाय्य इति धर्मस्य धरणा॥ ८६ सौंदर्यानां वेद्ये निधिनिर्वयो रूपसमन्विते॥ अप
 दे शेष संन्यस्य हिरण्यं तेषु तच्चतः॥ ८७ निक्षेपोपनिधीनिचं न देयो प्रयत्नं तरे॥ न रपतो
 विनिपाते तावनिपाते च नाशिनौ॥ ८८ स्वयमेव उयो दद्यान्मृतस्य प्रयत्नं तरे॥ न स
 राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षिपेद्बुधः स्वबंधुनि॥ ८९ अखले निवचा विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकं
 विचार्य तस्य वा दत्तं गामेव परिग्राहयेत्॥ ९० निक्षेपे श्रेष्ठं सर्वेषु विधिः स्यात्परिमा
 धने॥ समुद्रे नाक्रुयात्किंचिद्यदितस्मान्न संहरेत्॥ ९१ यो वै रूतं जलेनोढमग्निना द
 द्यमेव वा न दद्याद्यदितस्मान्न संहरति किंचन॥ ९२ निक्षेपस्यापहृतीरमनिक्षे

ज्ञारमेव॥ सर्वेस्वायैर विच्छेद्यपथिश्चेवदेविके॥१४॥ यो निहोपेनार्पयति य
 श्चानिहिययाचते॥ तावुन्नौचौर वस्त्रास्योदायोवातस्यमंदं॥१५॥ निहोपस्थापद
 त्तरं तस्यमंदापयेन्न॥ तथोपनिधिहर्तोरमविरोषेण पार्थिव॥१६॥ उपधमनिहो
 यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरा॥ सहायः संततयः प्रकाशं विविधैर्विधैः॥१७॥ निहोपो
 यः कृतोयेन यावांश्च अलसनिधौ॥ तावानेवमविहोयो विबुधनदं उमर्हति॥१८॥
 मिथोदायः कृतोयेन गृहीतो मिथ एव वा॥ मिथ एव प्रदत्तव्यो यथादायस्तथाय
 दः॥१९॥ निहोपस्थधनस्थैर्वंप्राप्तोपनिहितस्य च॥ अर्थादिनिर्णयं राजाऽक्षिणव
 न्न्यासक्षरिणं॥२०॥ विज्ञाणीते परस्य च यो भवामि स्वाभ्युत्थमतः॥ नतं नयेत्तसाक्षं
 उक्तेन मस्तेन मानिनं॥२१॥ अवहार्यो नैव ह्येवसाचयः षट्शतं दमं॥ निरवयोऽनप

सरः प्राप्तः स्वाचौर किं विधेयं॥ अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव वा॥ अकृतः स
 उ विहोयो यवदारे यथा स्थितिः॥२२॥ अनेन विधिना शास्यः अर्जनं स्वामि विक्रयं॥ अज्ञा
 नात्ज्ञानपूर्वं उच्यते वदधमर्हति॥२३॥ संज्ञो गोयत्र इत्येतन्न दृश्येता गमः कश्चित्प्रा
 णमः कारणं तत्र न संज्ञो गतिरिति स्थितिः॥२४॥ विक्रयाद्योधनं किंचित्गृहीयात्कुलसन्नि
 धौ॥ क्रयेण सविभुश्च दित्वा यतो लज्जते धनं॥२५॥ अथ मूलमनादायं प्रकाशं क्रयराधि
 तं॥ अहंशो लुच्यते राजानाष्टिको लज्जते धनं॥२६॥ नाद्यदयेन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्ह
 ति॥ नसावद्यं न च न्यूनं न हरेन्नतिरोहितं॥२७॥ अथांचेद्वरीयि चान्यावो दुःकन्या प्रदी
 यात्॥ उनेतेत्येकश्रुत्वेन वहेद्दीप्य ब्रवीन्मनु॥२८॥ नो मत्तायान् अष्टिभ्यान्वाया
 स्पृष्टमिधुना॥ सर्वदोषान्निस्त्राय प्रदाता दे उमर्हति॥२९॥ सचिग्यदित्तो यज्ञे स

ना

कर्मपरिहापयेत् ॥ तस्य कर्म नुरुपेण देयोऽशः सह कर्तृभिर्गोदक्षिणा सुचदना सुख
कर्मपरिहापयेत् ॥ ८८ ॥ ननु मेवलनेतांशमन्येनेवचकारयेत् ॥ यस्मिन् कर्मणि
सुखरुक्ताः प्रयोजदक्षिणाः ॥ स एव ता आददीत न जरेरनसर्व एव वा ॥ ८९ ॥ अथ हरेत
चाधस्तुर्ब्रह्माधनेव वाजिनं ॥ होताचापि हरेदश्च मुजातावाधनः क्रय ॥ ९० ॥ सर्वेषामधि
नो मुख्यास्तदर्थे दिनः परे ॥ तृतीयेन तृतीयां राश्रु उथां शिश्वादिना ॥ ९१ ॥ सन्त्यस्यानि
कर्माणि छर्वद्विरिहमानवे ॥ अनेन क्रमयोगेन कर्तव्यां राश्रु कल्पना ॥ ९२ ॥ धर्मार्थे च न दत्तं
स्या कस्मै विद्यावते धनं ॥ पश्चाच्च न तथा ते स्यान्ने देयं तस्य तज्जवेत् ॥ ९३ ॥ यदि संसाधयेत् तज्ज
दप्यस्त्रोते न वा पुनः ॥ राज्ञा दायः सुवर्षं स्यात् तस्य स्तेयश्च निष्कृतिः ॥ ९४ ॥ दत्तं स्यैषो दितो ध
न्यो यथा वदनपक्रिया ॥ अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियां ॥ ९५ ॥ नृतो नात्रो निज्य

२९

योदपी कर्मयथोदितं ॥ सदंजः लक्ष्म्या च श्रेणे न देयं चाश्रुवेतनं ॥ ९६ ॥ आर्त्तसु अर्थो स्व
रुः सन्त्यथानापितमादित ॥ रुदीर्घस्यापि कालस्य तश्च जेतो ववेतनं ॥ ९७ ॥ यथोक्तमार्तः स्व
स्त्रो वायस्त कर्म न कारयेत् ॥ न तस्य वेतनं देयमल्पकस्यापि कर्मणा ॥ ९८ ॥ एष धर्मोऽस्त्रिलेनो
क्तो वेतनादायेन कर्मणा ॥ अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयने दिनां ॥ ९९ ॥ यो ग्रामे देशसंथा
नां लब्ध्वा सद्येन संविदं ॥ विमंवेदन्तरोलोचानं राश्रु द्विप्रवासयेत् ॥ १०० ॥ निरुद्यदापये
त्त्रेनं समययन्ति चारिणं ॥ चक्रः सुवर्षं निष्कृतिश्चान्नरातमानं च राजतं ॥ १०१ ॥ एवं दंडविधि
ज्यो धार्मिकं पृथिवीपतिः ॥ ग्रामजातिमष्टहं पुसमययन्ति चारिणं ॥ १०२ ॥ श्रीवाविकी
यवा किंचित्कस्यैरुश्रयो न वेत् ॥ योऽतर्दशां लुप्तप्रयं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ १०३ ॥ परेण उ
दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥ आददानोददश्चैव राजा दंजः शतानिषट् ॥ १०४ ॥

यस्तु दोषवतो कन्यामनास्था यप्रयच्छति॥ तस्याज्योत्पदं दंडं च यं पणवती पणान्॥ इक
चिन्ति न्येऽयं कथां श्रुत्वा तद्वेषेण मानकः॥ सशतं प्राप्नुयात् दंडं तस्यादोषमदरीयता॥ पाणिग्रह
णिकामंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः॥ नाकन्यास्तु कश्चिन्मृणां लुप्तमक्रिया विना॥ शीपाणिग्र
हाणिकामंत्राकन्योभनियतं दारस्वच्छणं॥ तेषां निष्ठा उविज्ञेया विद्वद्भिः सत्तमे पदे॥
यस्मिन्नयस्मिन्नरुते कार्ये यथेष्टा उशयो न वेत्॥ तमनेन विधुनेन धमेपि धिनिचो जये
त॥ पञ्च सुखामिनां चैव पात्रानां च यतिक्रमे॥ विवाहं संप्रवक्ष्यामि यथां धर्मतत्त्वता
श्रद्धादिवा वक्तव्यतापाले रात्रौ स्वामिनि तजुहे॥ योगहे मो न्यथा वेत्तु पात्रो वक्तव्यतामियात्
॥ गोपाहार नृतो यस्तु स डया दरातो वरां॥ गो स्था न्यनु मात नृत्यः सा स्यात्पाल ऐक्ये
नृते नृतिः॥ नष्टं विनष्टं रुमितिः श्रुतं विषमे मृतं॥ इति पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव उ॥

हं ४

९००

विषुष्य उक्तं चोरेर्न पालो रा उमर्देति॥ यदि देरो च काले सव स्वामिनः स्वस्थशंसति
॥ कसौ चिर्मववालां श्रवति स्नायु निरोचनां॥ पञ्च स्वामिने दद्यात्तु मृते च कांश्च दशये
त्वा॥ इजा वि के उमं रुद्रे किः पाले च नायति॥ यां प्रसल ह को ह न्या ताले त कि खिषं
न वेत्॥ तासां वेदव रुदानां चरंतीनां मिथो वने॥ यामुत्पद्य ह को ह न्या न्नपालस्तत्र कि
खिषा॥ तत्रापरि हतं धनं विहं न्यः पशवो यदि॥ न तत्र प्रणये दंडं दपतिः पञ्च र कि
णं॥ इति तत्र उ उर्वीतया मुष्टो ना व लोकयेत्॥ हिंसा वारये सर्वं श्रुत्वा कर मु
श्वा नुगं॥ पथि हे त्रे परि ह ते यामां तीयेऽथ वा उना स पायः॥ रात दं रा हे विपालान्
वारयेत्पञ्च॥ हे त्रे श्रुत्वा उ व पञ्च स पा दं पणमर्हति॥ सर्वत्रा नुशयो दय हे त्र क
धनुः शतं परि शो ग्या मस्य स्या ममंतक॥ राग्या पाता स्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्थ उ॥

३४

स्येति धरणा ॥ ४६ ॥ अनिर्दिष्टा हांगां मृतानां धनदेवपक्षं स्तथा ॥ सपाकावाविपासावा
नहंयान् मनुः ॥ ४७ ॥ हेन्रिकस्याथये दंडो नागा द्वा गुणो न वेत् ॥ ततो ॥ ४८ ॥ दंडो न
थानामज्ञानात् हेन्रिकस्य च ॥ ४९ ॥ एतद्विधमनमातिष्ठे शर्मिकः ॥ ५० ॥ धिवापत्तिः ॥ स्वामिनां
च पक्षनां च पावानां च वयतिक्रमे ॥ ५१ ॥ सीमां प्रति सप्तपत्तने विवादयामयोर्द्वयोः ॥ ५२ ॥
छेमासिनये सीमां संप्रकाशे ॥ ५३ ॥ सीमां वृत्तां सु ॥ ५४ ॥ अवीतन्ययोः क्षत्रं च विंश
कान् ॥ ५५ ॥ चाल्मलीशालतालां शहीरिएथेव पादपान् ॥ ५६ ॥ युष्मानवेपंथवि विधनश
मीवद्वीक्ष्यान्वि ॥ ५७ ॥ धरान् अबु क गुल्मांथ यथा सीमान्नश्यति ॥ ५८ ॥ तडागा न्युदपा
नानिवायः प्रस्ववणानि च ॥ ५९ ॥ सीमा संधिषु कार्यणि देवता यतनानि च ॥ ६० ॥ उपर
नानि चानि सीमा द्विगानि कारयेत् ॥ ६१ ॥ सीमाज्ञाने दृष्टां वीक्ष्य लोके नित्यं विपर्ययो ॥ ६२ ॥

२०३

अशमनोऽस्तीनि गोवालां सुधान्नसम कपालिका ॥ ६३ ॥ करीषमिष्टकां गारान् शर्वरावा
लुकाथ ॥ ६४ ॥ यानि चि वं प्रकाराणि कालाह मिर्न नक्षयेत् ॥ ६५ ॥ तानि संधिषु सीमायामप्र
शानि कारयेत् ॥ ६६ ॥ एते लिंजे नये सीमां राजा विवदमानयोः ॥ ६७ ॥ पूर्व लुक्ता च सततमु
दकस्यागमेन च ॥ ६८ ॥ यदि संशय एव स्या द्विगानां मपि दर्शने ॥ ६९ ॥ साक्षि प्रत्यय एव स्या सी
मावादे विनिश्चयः ॥ ७० ॥ ग्रामेयक अलानां च समक्षं सीमा साक्षिणः ॥ ७१ ॥ मष्टयाः सीमा द्विग
नितयोश्चैव विवादिनो ॥ ७२ ॥ ते दृष्टा सुयथा दूयुः समस्ताः सीमानिश्चयं ॥ ७३ ॥ निबन्धीयान्
था सीमां सर्वां स्तां स्थि वना मत्त ॥ ७४ ॥ शिरो निक्षि गृही चोर्वी मृगिणो रक्तवाससः ॥ ७५ ॥ सुहृतेः
शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नये युस्ते समं जसं ॥ ७६ ॥ यथोक्तेन नयं तस्ते दूयं ते स च साक्षिणः ॥ ७७ ॥ विप
रीतं नयं तस्ते दूयः ॥ ७८ ॥ स्याद्विशतं दमं ॥ ७९ ॥ साक्ष्ये नावे उव चारो ग्रामाः सीमां तवासिना ॥ ८० ॥

सीमा विनिश्चयं ऊर्ध्वः प्रयताराजमनिधौ ॥१२॥ सामंतानामनावेतमो लयनां सीमस्य
 क्षिणां ॥१३॥ शमानयन्तुं जीतपुरुषान्वनगोचरान् ॥१४॥ व्याधमन्त्रा अनिकान् गोपान् कौ
 वतनिमूलस्वानकान् व्यालगाहानुं छहृत्तीनन्यां शवनचारिणाम् ॥१५॥ तेष्टृष्टसुयथा
 ब्रूयुः सीमासंधिस्तुल्यकण्ठे ॥ तत्रथास्थापयेद्राजाधर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥१६॥ दोत्रकपुत्र
 डागोनामभारामस्यगृहस्यवा सामंतप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिश्चयः ॥१७॥ सामंता
 श्रमृषा ब्रूयुः सेतो विवदतां दण्डां ॥ सर्वेष्टथकृष्टथकदंडाराज्ञामध्यमसाहसं ॥१८॥ गृ
 हंतडागमारामं देवं वामीष्याहरन् ॥ राता निपंचदंडाः स्यादज्ञानात् द्विरातो दधमः ॥१९॥
 ६२ ॥ गृहं तदो ग सीमायामविषयायं स्वयं राजे वधमीवित् ॥ अदिरोद्धमिति पापुप
 न्नाय दिति किति ॥२०॥ एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिश्चयः ॥ अतनुं च प्रवक्ष्या

पी३

१०२

मिषाक्या रुथ विनिश्चयं ॥२१॥ रातंत्रा लणमाकुप्यरत्रियोदं उमर्हति ॥ वेगो धी द्वातं देवा
 श्रुतवधमर्हति ॥२२॥ पंचाशद्वा लणो दंडाः क्षत्रियस्यातिशंसने ॥ विज्ञेयस्यादृष्टं पंचाश
 छुद्रे वा दशको दमा ॥२३॥ समवसे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादि शक्वनीयेषु त
 देवद्विगुणं न वेत् ॥२४॥ एकजाति द्विजातिं उवाचा दारुणया क्षिपन् ॥ जिह्वायाः प्राक्
 यात्छेदं जघन्य प्रनवो हि स ॥२५॥ नामजातिग्रहं चेषामनिद्रा हृणा अवति ॥ निषेयो
 यो मयः शं ऊर्ज्वलनास्ये दशां गुलः ॥२६॥ धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य अवति ॥ त
 त्तमामेव ये तिलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्श्वे वा ॥२७॥ श्रुते देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ॥ वितथे
 न श्रवणं दपति दाप्यः स्याद्विशतं दमं ॥२८॥ काणं वा घृथं वा खं जमयं वा पितृया विधं ॥ त
 थ्येनापि श्रूवन् राथो दंडं काष्ठीपणावरं ॥२९॥ मातरं पितरं जायां चातं ननयं गुलं ॥

धे ५

अन्तरयन्त्रातं दायः पंथा नं वा ददुः शोभा आलण्डनियान्मां च दंडः कार्यो विजा
नता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वक्षेत्रिये चैव मध्यमा ॥ विदुश्च ज्ञेयो रेवमेव स्वजातिप्रति
त्वता ॥ छेदवर्जं प्रणयनं दंडस्येति विनिश्चया ॥ एष दंडविधिः प्रोक्तो वाक्याकृतस्य
तत्रतः ॥ अतनुर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दंडपातस्थानि स्थितिं ॥ येन केनचिदंगेन हिंस्याद्भूयां
समं त्यज ॥ छेदव्यंततदेवा स्य तन्मनो रनुशमनं ॥ पाणिमुद्यम्य दंडं वा पाणि छेद
नमर्हति ॥ पादेन प्रहृन्कोपात्पादछेदनमर्हति ॥ गृहासनमनि प्रेक्षु रनुशमनं
वक्ष्ये ॥ कृच्छ्रांस्तान्मो निर्वीर्यः स्फिजं वास्य विकर्तयेत् ॥ अवनिष्ठीवतो रपो
तद्विषोष्ठो छेदयेत् ॥ अवमृत्रयतो मिदुमवशं कृतो गुदं ॥ केशेषु गृह्णतो
हस्तो छेदयेद विचरयन् ॥ पादयोर्घटिकायां च ग्रीवायां च षणोष्ठे च ॥ च ग्रेदकः

६२

२०३

रातं दंडो लोहितस्य च दर्शिका ॥ मांसनेत्रा उषणि निष्कान्प्रवास्य स्वस्थिने दकः ॥
॥ वनस्पतीनां सर्वेषां मुपनो गेयथा यथा ॥ तथा तथा दमकः कार्यो हिंसाया मिति
धरणा ॥ २० ॥ मनुष्याणां पशूनां च दंडः स्वयप्रकृते सति ॥ यथा यथा मरुतः खंदं उं अ
यन्निधा तथा ॥ २१ ॥ अंगवपी उनानां च प्राणशोणितयोस्तथा ॥ समुद्रान्वयं दायः
सर्वं दंडमथापि ॥ २२ ॥ इत्याणि हिंस्याद्योयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ॥ सतस्योऽप्या
दये तुष्टिं राजे दद्याच्च तसमं ॥ २३ ॥ वर्मचामिकिर्नां उडुकाष्टलोष्टमयेषु च ॥ मू
र्यासं च गुणो दंडः पुष्टमूलफलेषु च ॥ २४ ॥ यानस्य चिवयं उडुयानस्य चामिन एव
च ॥ दशातिवर्तनायाः ऊः शेषे दंडो विधीयते ॥ २५ ॥ छिन्ननास्येन गन्धुगेति र्यक् प्रति
मुखागति ॥ अरु नं गेव यानस्य चक्रनं गेव यानस्य ॥ २६ ॥ छेदने चिवयं त्राणां यो क्रोर

श्मोस्तथैव वा॥ आक्रंदेवाप्यपेक्षितिन दंडं मनु रब्रवीत्॥ १७५ यत्रापवर्तते सुखं वै ग
एपात्त्राज कस्य उ॥ तत्र स्वामी न वेदं उद्गोहि सायां द्विशते दमं॥ १७६ प्राज कश्चेद्देवात्तः
प्राजको दंडं महीति॥ युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दंड्याः शतं त्रितं॥ १७७ सवेत्तु पथिसंरु
द्धं पशुनिर्वीरयेन वा॥ प्रमापयेत्प्राणान्तस्तत्र दंडो विचारितः॥ १७८ मनुश्च मारणा
त्तृहि मंचौरवत् किल्बिषी च वेत्तु॥ प्राणान्तं सुमहत्स्वर्धं गोगजोष्ठ हयादिषु॥ १७९ दुष्का
णां पशूनां उद्गोहि सायां द्विशतो दमः॥ पंचाशत्तु न वेदं उः शृतेषु मृगपक्षिषु॥ १८० राज
जाजविकानां च दंडः स्यात्पंचमापिषु॥ माषिकस्तु न वेदं उः श्वश्वकरनिपातने॥
नार्यापुत्रश्च दासश्च शिशोः जातानां च सोदरः॥ प्राप्तापराधमस्ताद्याः स्फुरन्ती वेत्तु
दलेन वा॥ १८१ पृष्टं तस्मै शरीरस्य नोत्तमांगे कथंचन॥ अतोऽन्यथा च प्रहरन् प्राज्ञः

१०४

स्याच्चौरकिल्बिषा॥ १८२ एषोऽखिलो नानिहितो दंडपक्षः परिश्रयः॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्या
मिविविधं दंडनिर्णयः॥ १८३ परमं यत्तमातिष्ठ स्तेनानां निग्रहे नृपः॥ स्तेनानां निग्रहाय
यथोपायं च वक्ष्यात्॥ १८४ अतयस्य हि यो वाता स ह्यज्यः स ततं नृपः॥ स त्रं हि वक्ष्यात्
तस्य स देवान् तय दक्षिणः॥ १८५ सर्वतो धर्मपद्मा गोराज्ञो नवति रक्षकः॥ अधर्मोऽपि
पद्मा गो नवत्यस्य पर रक्षकः॥ १८६ यदधीते यद्युजते यददाति यदर्थति॥ तस्य पद्मा गजा
ग्राजाम् तस्य नवति रक्षणात्॥ १८७ रक्षन् धर्मं पान्दुरा निराजा वध्यां शया तय नृपः॥ यजे
ता हर हयं तोः सह स्र शत दक्षिणः॥ १८८ गोऽरक्षन् बलिमादत्ते करं श्रुत्वा नृपाथिवः॥
प्रतितागे च दंडं च यः स द्यौ नरकं व्रजेत्॥ १८९ अरक्षितं तं राजानं बलि पद्मा गहारिणं॥
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकं॥ १९० अनावहितमया हिंसास्तिकं विप्रलुप

कं॥ अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिं॥४॥ अधर्मिकं त्रितिर्यार्ये निर्गुली
यात्प्रयत्नतानि रोधेन निबन्धेन विविधेन वधेन वा॥५॥ निग्रहेण च पापानां साधू
नां संग्रहेण च॥ द्विजातय इवे जातिः पूर्यं तेषां तनं नृपा॥६॥ हंतं च प्रजुणा निशंक्षि
पतां कार्ये पां नृणां॥ बालवृद्धा उरापां च उर्वतां हितमात्मनः॥७॥ यत्तद्विज्ञो मर्ष
यथा तस्तेन स्वयं मेहीयते॥ यश्चे श्वर्या नक्षमतेन रक्तं तेन गच्छति॥८॥ राजास्ते
नेन गंतव्यो मुक्तकेशेन धावता॥ आनक्षणेन तस्ते यमेवं कर्मास्मि शाधिमां॥९॥
स्वर्धेनादाय मुशलं लगुडं वा पिखादिरं॥ शक्तिं चो जयतस्तीक्ष्णमायसं दंडं मे ववा॥१०॥
शासनाद्यापि मोक्षस्तनः स्तियादि मुच्यते॥ अशासि चात्र तं राजास्तेन स्या प्रीतिकि लिषं
सा अनादे नृणहमाष्टि पत्न्यो नाया प्रचारिणी॥ अरोशिथ श्रयाज्य अस्तेनो राज नि किञ्चि

१०५

पं॥ २२ राजनिर्धृतं दंडं उच्छ्रय चापापा निमानवाः॥ निर्मलाः स्वर्गमायांति संतं सुलति नोय
था॥ २३ यस्तु रजं घटं कपा घरे तन्निद्याच्च यत्प्रपां॥ स दंडं प्राप्नुयात्मापे तच्च तस्मिन् समा
हरेत्॥ २४ धन्यं दशान्यः अनेन्यो हरतोऽन्यधिकं वधः॥ शेषे चैकादशगुणं दाय सत्स्य च
॥४॥ तद्धनं तथा धरि ममियानां राताद न्यधिके वधः॥ सुवर्ष रजतादीना मुत्तमानां च वा सस्य
॥५॥ पंचाशतस्य न्यधिके हस्ते छेदनमिच्छते॥ शेषे चैकादशगुणं मूल्या दंडं प्रकल्पयेत्॥
॥६॥ पुरुषाणां अलीनानां नारीणां च विरोधता॥ मुन्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति॥
॥७॥ महापशूनां हरणे शस्त्राणां मोषधम्य च॥ कालमासाद्य कार्यं च राजा दंडं प्रकल्पयेत्॥
॥८॥ गोषु ब्राह्मणा संस्था सुसू रिका यश्च जेदने॥ पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्यं विपादिकं॥
॥९॥ मूत्रकार्या सकि एवानां गोमयस्य गुडस्य च॥ दशः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य च स्य चो॥

वेणुवेदलनां डानां लवणानां तथैव च ॥ ४२ ॥ नयानां च हरिणो न समन एव च ॥ ४३ ॥
स्थानां पक्षिणां चैव तिलस्य च घृतस्य च ॥ ४४ ॥ मांसस्य मधुन चैव यश्चाप्युसं जवं
४५ ॥ अथोषां चिवमादीनामाद्यानामोदनस्य च ॥ पद्यान्नानां च सर्वेषां तन्मूत्रात्
द्विगुणोदमः ॥ ४६ ॥ पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवद्ग्रीनगेषु च ॥ अल्पे च परिहृतेषु
दंडं स्यात्पंचहस्तस्य ॥ ४७ ॥ परिहृतेषु धान्ये पुष्पाक मूलफलेषु च ॥ निरन्वये
त्रातंदंडः सान्वयेऽर्धत्रातंदमः ॥ ४८ ॥ स्यात्साहसं च न्वयवत्प्रसक्तं कर्म यत्कृतं ॥ निर
न्वयं न वस्ति यं ह वाऽपद्ययते च यत् ॥ ४९ ॥ यस्त्वेतां च पक्वतां निद्रयाणि स्तेन
येन्नरः ॥ तं माघं दंडयेद्वा जायया ग्निं त्वारयेद्गृहात् ॥ ५० ॥ यिनयेन यथां गेन स्ते
नो नृषु विज्ञेयं ते ॥ तत्र देवद्वरे तस्य प्रथा दराय पार्थिवः ॥ ५१ ॥ पिताचार्यः सु

१०६

द्वन्मातानां यो पुत्रपुरोहितः ॥ नादंडो नामराजोऽस्ति यस्त्वधर्मोतिष्ठति ॥ ५२ ॥ का
र्षापणं च वदंडो यत्रान्यः प्राप्तो जनः ॥ तत्र राजा च वेदंडः सहस्रमिति धरणा
५३ ॥ अष्टपाद्यं तु श्वस्य स्तेयेन वतिकिल्विषं ॥ षोडशो वक्तुं चैव स्य द्वात्रिंशद्गृहि
यस्य च ॥ ५४ ॥ ब्राह्मणस्य वक्तुः षष्टिः क्षत्रियपिरातं न वेत् ॥ द्विगुणो वा वक्तुः षष्टिस्तदो
षगुणविद्धि नः ॥ ५५ ॥ वानस्य च मूलफलं दार्वग्यर्थं तथैव च ॥ दृणं च गन्धो यासां
मस्तेयं मनुवब्रवीत् ॥ ५६ ॥ यो दत्तादपि नो दत्ताद्विज्ञेयं ब्राह्मणो धनं ॥ याजनाध्या
पनेनापि यथास्तेन स्ताथैव सः ॥ ५७ ॥ द्विजोऽध्वजाः क्षीणवृत्तिर्वा विद्वद्देवमूलके ॥
आददानः परस्तेनान्नदंडं दंडमर्हति ॥ ५८ ॥ अंहितानां संवाता संदितानां च मोक्ष
कः ॥ दासाश्चर्यदत्तो च प्राप्तः ॥ स्यात्त्रारकिल्विषं ॥ ५९ ॥ अनेन विधिना राजा जवोराः

स्तिननिग्रहं॥ यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाच्चोकेप्रेयवानुत्तमं सुखं॥ ४८॥ एं दं स्थानमिति
 प्रेक्षुर्गृहशालां यमयथा॥ नोपेक्षेत ह्यणमपिराजासाहसिकं नरं॥ ४९॥ वाग्दुष्ट
 स्तस्करश्चैव दंडे निवचहिं स कः॥ आह मस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापसूत्रमः॥ ५०॥ सा
 हसेवतीमानं उयोमर्षयति पार्थिवः॥ अविनाशं व्रजया स विद्वेषं चाधिगच्छति
 भानमित्रकारणा राजा विपुला ब्रधना गमात्॥ ममुस्ते जेसाह मिकानुसवे
 न्ततत्तया वहानु॥ परास्त्रं द्विजातिनिग्राह्यं धर्मो यत्रोपसृध्यते॥ द्विजातीनां च व
 र्णानां विज्ञेयं कालकारिते॥ ५१॥ आत्मनश्च परित्राणि दक्षिणानां च संगारः॥ स्त्रीवि
 प्राप्यवपान्त्रोचमन्धमेणि न दुष्यति॥ ५२॥ गुर्वं वा बालं हृदि वा ब्राह्मणं वा बज्रं
 तं॥ आप्ततामि न माया तं ह न्यादवा विचारयन्॥ ५३॥ ना तता यिवधे दोषो हं उच्यते

२५३

कश्चन॥ प्रकारं वा प्रकारं वामन्यस्तं मय्यष्टयति॥ ५४॥ परदारान्तिमरोष्ठिप्रवृत्तान्
 न्दन्महीपतिः॥ उद्धेजनकरे दंडे श्चिप्रयित्वा प्रवासयेत्॥ ५५॥ तस्य मुष्णो हिलोक
 स्थजायातवसी संकरा॥ येन मूलहरो धर्मः सर्वभाशायकल्पते॥ ५६॥ परस्य पत्न्या
 पुरुषः संजाप्यो जयन् स ह॥ पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्सर्वमाहरी॥ ५७॥
 यत्ननाक्षारितः पूर्वमन्निध्नापे तकारणात्॥ न दंडं प्राप्नुयात्किं विज्ञहितम्ययत्तिक
 मः॥ ५८॥ परस्त्रियं यो निवदे तीर्थेऽरिणे वनेऽपि वा॥ नदीनां वापि संज्ञेदे स संग्रहणमाप्नुया
 त्॥ ५९॥ उपकारक्रियाकोलिः सरोक्षिण वाससां॥ स ह परवद्वाप्तं विव सर्वसंग्रहणं स्मृ
 तं॥ ६०॥ स्त्रियं सरोदिदेशे यः स्त्रिणां वामर्षयेत्तया॥ परस्परस्यानुमते सर्वसंग्रहणं स्मृतं
 दृशः ब्राह्मण संग्रहणं प्राणांतं दंडं मर्हति॥ चतुर्षामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः स्मृताः॥ ६१॥

स्थो २

निष्ठुकाबन्दिनिश्चिवदीहिताः कारवस्तथा॥ संनाषणं सहस्रानिः कुर्येति
 वारिता॥ ४८ न संनाषं सहस्रानिः प्रतिषिद्धं समाचरेत्॥ निषिद्धो नाषमाणस्तु सुव
 र्णं दंडमर्हति॥ ४९ निषचारपादरेषु विधिनीतो पञ्जविधुः॥ अजयंति हितेना
 रीनिगूढाश्चारयंति च॥ ५० किंचिदेव नुदाश्रय्या संनाषं तानि राचरन्तां प्रेष्टा
 लुचिवेव न तास्तु रूः प्रव्रजितास्तु च॥ ५१ योऽकामां हृषये कन्यां स मद्यो वधम
 र्हति॥ अकामां हृषयं कृत्यो न वर्ध्याप्तुयानरः॥ ५२ कन्यां न जंती तु ह्यष्टनकिं
 विहृषिदापयेत्॥ जघनं सेवमानां तु संयतां वा संये जुहे॥ ५३ उचसां सेवमानस्तु
 जघनो वधमर्हति॥ ५४ कंदद्या सेवमानस्तु समाभिधेति ता यद्वि॥ ५५ अतिष्वत्त
 यः कन्यां ऊर्यदिर्पेण मानवः॥ छेत्रयोऽंगुली तस्य दंडं चार्हति षट्त्रातं॥ ५६ स

१५

कामां हृषयानस्तु नांगुली छेदमाप्नुयात्॥ द्विरातं तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्त
 ये॥ ५७ कथेव कन्याया ऊर्यतिशयाः स्यात् द्विरातो दमः॥ ५८ कंच द्विगुणं दद्याद्विषाशे
 वाप्नुयाद्दमः॥ ५९ या उचसां प्रऊर्यति स्त्री सामद्यो मोऽमर्हति॥ अंगुल्योरेव च छे
 दं खरेणोद्धनं तथा॥ ६० न त्रीरंलं घयेद्या उचसी ज्ञानिगुणदपि ते॥ तांश्च निःखादये
 द्राजा संस्ताने वंज संस्ति ते॥ ६१ पुमां संदाहयेत्पापं रायने तप्त आयसे॥ अत्र्यादथ
 श्रकाशानि तत्र दद्ये तस्मात्पापं तत्॥ ६२ संवसरे निरास्तम्य दृष्टम्य द्विगुणो दमो वा
 अया सह संवासे वां डाख्या ता वंदे वत्ता॥ ६३ श्रुद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्विजातं वत्समा
 वसन्ता॥ अगुप्तमंगसर्वस्वे गुप्ते सर्वेण दीयते॥ ६४ विष्णुः सर्वस्वदंडः स्यात्संवस
 रनिताधतः॥ सहस्रं ह त्रियोदशो मोऽयं मूत्रेण चार्हति॥ ६५ बालाणी यद्युतां

उ गच्छेत्तां विश्य पार्थिवो वैश्यं पंचराते अर्थं ह त्रियं उ सहस्रिणं ॥ ७ ॥ उ नाव
 पिउता वव ब्राह्मणं गुप्ताया सह विष्णुतोश्च प्रव दंजो द ग्ध यो वा कटाग्निना ॥
 ८ ॥ सहस्रं ब्राह्मणो दंजो गुप्तां विप्रं बला ब्रज न ॥ रातानि पंच दंडाः स्या दिष्टं
 या सह संगता ॥ ९ ॥ मों दं प्राणं तिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषां उ वल्ग
 नां दंडः प्राणं तिको न वेत् ॥ १० ॥ न जा उ ब्राह्मणं द न्या सर्व पापे श्रमि स्थितं ॥ राश्रा
 दे नं बहिः क्षयी समग्र धन महतं ॥ ११ ॥ न ब्राह्मणं व क्षुद्रया न धर्मो विद्यते ॥ उ वि
 तस्मा दस्य वधं राजा मनसा पि न विं तयेत् ॥ १२ ॥ विश्यश्चे ह त्रियां गुप्तां विश्यं वा
 ह त्रियो ब्रजेत् ॥ यो ब्राह्मणम गृह्णायां ता वु नौ दंड मर्हतां ॥ १३ ॥ ह त्रियां चि व विश्यं
 वा गुप्तां उ ब्राह्मणो ब्रज न ॥ न मूत्र छुं डः कर्तव्यो दाप्य स्त्रे त ममा ह सं ॥ १४ ॥ सहस्रं

१०२

ब्राह्मणो दंडं दाप्यो गुप्ते तु ते ब्रज न ॥ श्रद्रायां ह त्रिय विप्रोः सहस्रो वि न वे द्मः
 १५ ॥ ह त्रियाया मगुप्तायां विश्ये पंचरातो दमः ॥ मूत्रेण मों द्य मिच्छे तु ह त्रिये दंडं मे
 व वा ॥ १६ ॥ गुप्ते विश्य राजे श्रद्रां उ ब्राह्मणो ब्रज न ॥ रातानि पंच दंडाः स्या सह
 स्रं वं यज स्त्रियां ॥ १७ ॥ यस्य स्तेनः पुरे नास्ति ना च स्त्री गोन उष्ट्र वा कान् न सा ह सि क दंड
 श्रो स राजा राक्षसो क ना क ॥ १८ ॥ एतेषां निग्रहो राजः पंचानां विषये स्वके ॥ साम्राज्य
 तस्व जाये शुलो के चि व यशस्विना ॥ १९ ॥ रुचि जं य स्य जे द्रा ज्यो या उ चं व र्वि के च जे
 द्यदि ॥ राक्तं कर्म एष उष्टं च तयो दंडः रातं रातं ॥ २० ॥ न माता न पिता न स्त्री न पुत्र स्या
 ग मर्ही तो ॥ यज न पिता नेता न राजा दंडाः रातानि षट् ॥ २१ ॥ आश्रमे शुद्धि जातीनां
 कार्ये विवदतां मिथ्या न विब्रूया नृपो धर्मं चिकीर्षन् र हित मात्मना ॥ २२ ॥ द्यथा ह मे

तानन्यर्थब्राह्मणैः सहपार्थिवः सांत्वेन प्रशमय्यादोऽथ धर्मं परिपालयेत् ॥ ९
 प्रातिवेश्यानुवेश्योचकल्याणो विंशतिदिजोऽग्रहीविनो जयन् विप्रो दंडमर्हति
 माषकं ॥ १० ॥ श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधु नृत्तिरश्ने श्रुनो जयन् ॥ तदन्तर्दिगुणं दायादिर
 एषं चैव माषकं ॥ ११ ॥ श्रोत्रियः श्रोत्रियं पीठसर्पं सशयास्तविरश्चय ॥ श्रोत्रियेऽप्यं
 वंश्च न दायाः केन चिकरं ॥ १२ ॥ श्रोत्रियं बालवृद्धो वयाधितान् चिकिंचनं ॥ महाज
 लीनमायं च राजा संश्रजये सदा ॥ १३ ॥ शाल्मले फलकेऽक्षद्वेणे निज्यान्ने जकः शनैः
 न्यवासां सिधामो निनिहरे न्मववागयेत् ॥ तं बुवायो दशपलं दद्यादेकपलाश्चि
 कं ॥ १४ ॥ इतोऽथथावर्तमानो दापो बाह्वा कंदमं ॥ १५ ॥ शुक्लस्थाने शुद्धशक्ताः सर्वपण
 विचक्षणाः ॥ अयु रधं यथापणं ततो विंशं नृपो हारत् ॥ १६ ॥ राज्ञः प्रख्याततां डा नि प्र

११०

ति विद्वानियानिच ॥ तानि निहरे तो लोना तमर्वहारं हरे नृप ॥ १७ ॥ शुक्लस्थानं परिहरन् क
 ले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संस्याने दापोऽष्टगुणं मय्यं ॥ १८ ॥ आगमं निर्गमं स्थानं तथा
 हि दद्यादुज्जै ॥ विचार्य सर्वपणानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ १९ ॥ पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे प
 क्षेऽथ वा गते ॥ अर्च्यं तच्चेष्टां प्रश्रद्धमर्थं संस्थापनं नृप ॥ २० ॥ नृत्वा मानं प्रतीमानं सर्ववि
 श्या सुलक्षितं ॥ षड्गुणं नृपमासि षड्गुणं नृपमासि तत्परीक्षयेत् ॥ २१ ॥ पणं यानं तरे दायां पोरु
 षेऽर्धपणं तरे ॥ पादं पशुं योषि च पादा र्धं रिक्तकः पुमान् ॥ २२ ॥ नृत्वा प्रसीनियानानि ता
 यं दाया निवारत ॥ रिक्ततां डा निय किं चि सुमां स आप रिच्छदा ॥ २३ ॥ दीर्घाधि नि यथा देशं
 यथा कालं तरो लजेत् ॥ नदी तीरे शुत विद्या तस्मिन्नेना स्तिलक्षणां ॥ २४ ॥ गतिं णी च धिमा
 यादिस्तथा प्रवर्जितो मुनिः ॥ ब्राह्मणालिं गिना चो वन द्याया स्तारि कं तरे ॥ २५ ॥ यन्नावि

त्मिनो वशोऽपि तारक्षति कौमारे च त्रीरक्षति योवने ॥ रक्षंति स्त्राविरे पुत्रान् स्त्री
स्वातंश्च मदीति ॥ ३ ॥ काले दाता पिता याथोयाथश्चात्र पयनपतिः ॥ मृते च त्रीरि
पुत्रस्तु याथोमात्र रक्षिता ॥ ४ ॥ मृत्युसेन्योऽपि प्रसंगेन्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेष
तः ॥ द्वयोर्हि जलयोः शोकमाहवे सुरक्षिता ॥ ५ ॥ इमं हि सर्ववर्षानां पत्रपंतो धर्मस्तु
तमां यतंते रक्षेत्तं यां चित्तीरो दुर्बला अपि ॥ स्वां प्ररक्षति चरित्रं च जलमा
त्मानमेव च ॥ स्वंच धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् रक्षति ॥ ६ ॥ पतिर्चायं संप्रविश्य
जन्तेऽन्विष्य ह जायते ॥ जाया यास्तस्मिन् जाया च यदृश्यं जायते पुनः ॥ ७ ॥ यादृशं
न जात हि स्त्री श्रुतं स्मृतं तथा विधिं ॥ तस्मात्प्रजा विशुध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ८ ॥
॥ न कश्चिदोषितः शक्तः प्रमथ्य परि रक्षिञ्छा ॥ एतेरुपाये यो गिस्तुराक्यास्तान् ॥

११२

२२

विरक्षिञ्छा ॥ १ ॥ अर्थस्तु संग्रहे चैनां धयेत्सेव नियो जयेत् ॥ शौचे धर्मे न पत्न्यां च पालीणा
थ मयैव क्षणे ॥ २ ॥ अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषे रात्रकारिणि ॥ आत्मानमात्मना या
स्तुरक्षेयुः स्त्राः सुरक्षिता ॥ ३ ॥ पानं दुर्जनसंसर्गः पश्चाच्च विरहोऽटनं ॥ स्वप्नोऽथ गेह
वासश्च नारी संदूषणानि षट् ॥ ४ ॥ नितारूपं परीक्षंते तासां वयसि संस्थितिः ॥ स्वरूपं
वा विरूपं वा पुमानेव जुंजात ॥ ५ ॥ पौंश्चल्याश्चालचित्ताश्च निस्तेषां च स्वजाव
ता ॥ रक्षिता यत्र तोपीरु न दृश्येता विजर्वाता ॥ ६ ॥ एवं स्वत्ता वंजा चासां प्रजापतिर्निर्से
र्जजां ॥ परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ ७ ॥ शय्यासनमलं कामं कामं क्रोध
मनार्यतां ॥ दोहिना वंज्यं च यं च स्त्रीन्यो मनु रक्ष्ययत् ॥ ८ ॥ नास्ति स्त्रीणां क्रिया
मंत्रेरिति धर्मोऽथ वसिष्ठः ॥ निदिद्रियाद्यमं नार्थस्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ ९ ॥

तथाचश्रुतयो बद्धो निगीतानिगमेश्चपि॥ स्वालक्ष्ण्यपरीक्षार्थं तासां शृणु
तनिश्चयीः॥ १५॥ यन्मे माता प्रकुक्षुने विचरंश्च पतिव्रता॥ तन्मे रेतः पिताष्टं का
मिद्यस्थेतनिद्रीनिं॥ १०॥ यत्किं विधाय यन्निदं पाणिग्राहस्थचेतसा॥ तस्यै
षव्यानिवारस्थनिक्त्वः सम्यगुच्यते॥ ११॥ यादृग्गुणेन तत्रोस्त्री संयुजेत यथा वि
धिः॥ तादृग्गुणा सा नवति ममुद्रेणेव निमृगा॥ १२॥ अक्षमाला वारी षेन संयुक्ता
धूमयो निजा॥ शाङ्गी वमंदमालेन जगामा च्चर्हणीयतां॥ १३॥ एताश्चान्याश्च लोके
स्मिन्वत्तद्वत्प्रसूतया॥ उक्त्वा योषितः प्राप्ताः स्वे स्वे नर्तुं गुणेः शुभेः॥ १४॥ एषो
दिता लोकयात्रा निधं स्त्रीसुं मयोः शुभा॥ प्रेये ह वस्तु खोदकीन प्रजाधुमीनि
बोधता॥ १५॥ प्रजनाथं मरुता गाः प्रजाही गृहदीपयता॥ त्रियः त्रियश्च गेहेषु

११३

नविद्वेषोः स्तिक्श्चन॥ १६॥ उत्पादनमपथस्य जातस्य परिपालनं॥ प्रीत्यर्थं लोक
यात्रायाः प्रवहं स्त्रीनिबन्धनं॥ १७॥ अपत्यंधर्मकार्येणि शुश्रूषारतिरुत्तमा॥
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पिदृणा मात्मनश्च ह॥ १८॥ पतिं यानातिचरति मनोवाग्देह
संयता॥ मानदं लोकमाप्नोति यत्किं साधीति चोच्यते॥ १९॥ यन्मित्रा रा मुत्तु
स्त्रीलोके प्राप्नोति निंघतां॥ शृंगालयोनिं प्राप्नोति पापरो गेयपीड्यते॥ २०॥
पुत्रं प्रच्युरितं मद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः॥ विश्वजन्ममिहं पुण्यं पुण्यं सन्निबो
धता॥ २१॥ नर्तुः पुत्रं विजानंति श्रुतिद्वेधं उच्यते॥ आऊतयाद वंकोचिदपरे हे
त्रिणं विदुः॥ २२॥ हेतुः कृता स्मृताना रीबी ऊज्जुतः स्मृतः पुमान्॥ हेतुः बीजसभा
योगा संजवः सर्वदहिनां॥ २३॥ विविधं उच्यते विद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव उच्यते॥ २४॥

मनुस्मृतिः

नयं न संमयत्रा प्रकृतिः प्रसस्यते ॥ ३४ बीजस्यैव योन्याश्च बीजमुच्छ्रमुच्यते ॥ सर्वस्तु प्रकृतिर्हि सर्वलक्षणलक्षिता ॥ ३५ या इदं रूपं ते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ॥ तादृशो ह्यतितत्तस्मिन् बीजं स्वेयं जितं गुणैः ॥ ३६ इयं नृमिलितानां शाश्वती यो निस्त्याता न च यो निगुणान् कांश्चित् बीजं पुष्पतिष्ठति ॥ ३७ नृमावशेक केदारे कालोऽपानिष्ठो बलिः ॥ नाना रूपाणि ज्ञायं त्वबीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ब्रह्म शाखयोः शुक्लान्ति लामा पास्तथा यवाः ॥ यथा बीजं प्ररोहं तिलं शुभानां हवस्तथा ॥ ३९ अन्य उच्यते जातमन्यदिये तन्नोपपद्यते ॥ उच्यते यदियं बीजं तन्न देवप्ररोहति ॥ ४० तत्प्रज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ आशु कामेन वद्वयं न ज्ञातुं परयोषिति ॥ ४१ अत्र गाथां वायुगीतां कीर्तयंति पुराविदः ॥ यथा ॥

११४

जं न वद्वयं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ नृपतीषु यथा हि प्रः खे विध्य मनु विध्यतः ॥ तथानश्य निविक्षि प्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ पृथोरपीमां पृथिवीमां पूर्वविदो विदुः ॥ स्थापुच्छे दस्य केदारमाज्जा शल्यवतो मृजं ॥ ४४ एतावानेव सुखो यज्जाया त्मा प्रजेति ह ॥ विप्रः प्राज्जास्तथा वितत यो न त्रीसां स्मृतां गनां ॥ ४५ न निश्चय विगीत्यां न चर्जय विमुच्यते ॥ एतंधर्मं विजानीमः प्राक प्रजापतिनिर्मितं ॥ ४६ सत्तदे शो निपततिस न कथा प्रदीयते ॥ सत्तदा ह ददामीति त्रीण्येतानि सत्तत्तत् ॥ ४७ यथा गोश्चो शुदासी शुमहिष्य जाविका सुच ॥ नोत्पादकः प्रजाजागो तोये वा न्यो गनास्तपि ॥ ४८ ये ह्ये त्रीणो बीजवंतः परस्ते न प्रवापिणः ॥ तत्वे जातस्य सस्यस्य न लसंते फलं कचित् यद्यद्यजो सुदृष्टमनो वसानां जनयेत्तं ॥ ४९ गोमिनामेव ते वसानां

मनुस्मृतिः

मोघंस्कंदितमार्षन्तं॥ तथैवाक्षेत्रिणो बाजं परदेत्र प्रवापिणः॥ १५० ॥ अवंतिक्षेत्रिणाम
थं बाजी नलनते फलं॥ फलं वनति संक्षयक्षेत्रिणां बाजिनां तथा॥ १५१ ॥ प्रथमं क्षेत्रि
णामथो बाजाद्यो निर्गरीयमा॥ क्रियात्कृपणमात्रे व बाजा थं धत्त दायते॥ १५२ ॥ त
स्य ह नागिनो दृष्टो बाजी क्षेत्रिक एव च॥ उद्यवा ता दत्तं बाजं यस्य क्षेत्रे प्र रा ह
ति॥ १५३ ॥ तत्तद्वेयं क्षेत्रे कस्ये व नव नालनते फलं॥ एषधमेति वा श्रम्य रा म्फा जा वि
कस्य च॥ १५४ ॥ विहंगमहिषीणां च विक्षेयः प्रमवं प्रति॥ एतद् सार फलं च बाजयो
न्याः प्रकीर्तितं॥ १५५ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापि हि॥ चातुर्ज्येष्ठस्य या नार्या
पुरुषस्य तु ज्येष्ठस्य मा॥ १५६ ॥ यवीयसस्तु या नार्यास्तु षा ज्येष्ठस्य मा स्मृता॥ ज्येष्ठो
यवीयसो नार्या यवीया चायजश्चियं॥ १५७ ॥ पतितो नवतोग च॥ निष्ठुक्ता वपना प

११५

दि॥ देवराक्षासपिंडाद्यास्त्रिया सम्यग्भियुक्तया॥ १५८ ॥ प्रजेप्सिताधिगंतव्या संतानस्य
परिहृत्ये॥ विधवायां निष्ठुक्तास्तु दृता को वाप्यतो निश्चि॥ १५९ ॥ एकमुत्पादयेत्पुत्रं न
द्वितीयं कथंचन॥ द्वितीयमे को जननं मयं तस्त्रीष्टुतद्विष्टा॥ १६० ॥ अनिर्वृत्तं नियोगा
थं पश्यं तो धर्मतस्तयो॥ विधवायां नियोगार्थे निवृत्ते नृयथा विधि॥ १६१ ॥ उरुवश्च
स्तुषा वश्च वत्तयेतां परस्परं॥ निष्ठुक्तौ यो विधिं हित्वा वर्तयेतां तु कामतः॥ १६२ ॥ ता
वृजो पतितौ स्थातां स्तुषा गुरुतल्पगे॥ नान्यस्मिन् विधवानारी नियोक्तव्या वि
जातिनि॥ १६३ ॥ अन्यस्मिन् निष्ठुं जानाधर्मं हि कः सनातनं॥ नो द्वादिके मंत्रे षु नियो
गाः कीर्त्यते क्वचित्॥ १६४ ॥ न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं तु नृणां अयं द्विजैर्हिविद्व
क्भिः पशुधर्मो विगर्हितः॥ १६५ ॥ मनुष्याणां मपि प्रोक्तो वेने राज्ञं प्रशासति॥ समहो मरि

११६

लो जुंज नराज विप्रवर पुरा ॥ ५५ ॥ वस्तीनां संकरं च के कामोपहतचेतनः ॥ तदा प्रवृत्ति
यो मोहात्प्रमातपतिकं स्त्रियं ॥ ५६ ॥ नियोजयय पश्याथेते विगर्हंति माधवा यस्या
द्वियेत कन्या यावत्वासयेत्तते पतिः ॥ ५७ ॥ सामनेन विधनेन निजो विदेत देवरः ॥
यथा विध्याधिगम्येनां शुक्लवस्त्रांशु विव्रतां ॥ ५८ ॥ मिथो नजेता प्रसवा सत्त सत्त द
ता वृत्ते ॥ नदत्वा कस्यचि कन्यां पुनर्दद्याद्विदत्ता ॥ ५९ ॥ दत्ता पुनः प्रयच्छन्निशानो
तिष्ठु रूपा नृतां विधिवत्प्रतिगृह्यापि यजेत्कन्यां विगर्हितां ॥ ६० ॥ व्याधितां वा प्रदुष्या
वा छद्मनोपपादितां ॥ यस्तु दोषवती कन्या मनारया यं प्रयच्छति ॥ ६१ ॥ तस्य तदि
तयं कार्यं कन्या दातुं रात्मनः ॥ विधमय वृत्तिं नार्यायाः प्रसवे कार्यं कनरा ॥ ६२ ॥ अ
दत्तिक विरिता हिंसा प्रदुष्या स्ति ति मिथ्यपि ॥ ६३ ॥ विधमय प्रोषिते वृत्तिं जीवे नियम

११६

मा स्तिता ॥ प्रोषिते च विधमयेव जीवे छिल्ले रगर्हि ति ॥ ६४ ॥ प्रोषितो धर्मकामार्थं प्र
तीक्ष्योऽष्टो नरः समाः ॥ विद्यार्थं षट् यशोर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥ ६५ ॥ संवत्सर
मुदीक्षेत द्विषंतीं प्रोषितं पतिः ॥ ६६ ॥ उद्धं संवत्सराच्चैनां दायं क्वान संवत्सरा ॥ ६७ ॥
अतिक्रामेत्प्रमत्तं वा मत्तं रोगात्तमेव वा ॥ सात्री न मासान्परि श्राज्या विहृषण
परिच्छदा ॥ ६८ ॥ उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं पापरो गिणं ॥ न च जीवोऽस्ति द्विषाणा
यान्त्वादायापवर्तनं ॥ ६९ ॥ मद्यपाशयष्टताच प्रतिकूला च या च वेत्ता या धिता च
धिवेत्तया हिंसा र्थं च सर्वदा ॥ ७० ॥ वंध्याश्च मे धिवेद्या हे रशमे उच्छत प्रजा ॥ एका
दरोऽस्ती जननी सद्यस्त्वप्रियवादिना ॥ ७१ ॥ यारो गिणी स्यात्स्वदिता संपन्ना चैव शील
ता ॥ या तु श्राप्या धिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हि चित्ता ॥ ७२ ॥ अधिविन्ना उया नारी नि

गच्छेद्दृष्टिता गृहात् सा सद्यः सन्निरोधव्या याज्या वा अलस निधौ ॥ १३ ॥ प्रतिषि
 द्वापि चेद्या उमद्यमन्तरये अपि ॥ १४ ॥ वेद्या समाजो गच्छेद्या सार्द्धे जातस्य सानिषट्
 ॥ १५ ॥ यदि स्वाश्वपराश्विव विंदेरनयो पितो द्विजा तासां वस्ये क्रमेण गच्छात् ज्येष्ठं
 पूजाय वेदमव ॥ १६ ॥ न तु शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं चानेयकं ॥ स्वास्ते वज्रयसि वे
 दानां सत्तातिः कथंचना ॥ १७ ॥ यस्तु तत्कार्यं रये नो हास्वजा या स्थितया न्यया
 यथा ब्राह्मणचंडालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ १८ ॥ उच्छ्रया निरुपायवराय स दृष्टा
 यच्च ॥ अनाज्ञा मपि तां तस्मै कथां दद्याद्यथाविधि ॥ १९ ॥ प्रयच्छेन्नतिमा कथां न
 त्र कालतया दित्वा रुतमथां हितिष्ठं यामे नो दातार हृष्यति ॥ २० ॥ काममाप्स्येण
 तिष्ठेद्देकयनुमिथपि ॥ न च विवेनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कहिचित् ॥ २१ ॥

वर्षीण्णपासीत अमायु उमती सती ॥ ऊर्ध्वं उ काला देतस्मादिंदेत स दशं पतिं ॥
 २२ ॥ अदीयमाना तत्तीरमधिगच्छेद्यदि स्थया ॥ नेन किंचिदवाप्नोति न च यं साधिष्य
 छति ॥ २३ ॥ अलंकारं नाददीत पित्र्यं कथा स्वयं वरा ॥ मातृकं चाददत्तं वा स्तेयं स्याद्य
 दितं हरेत् ॥ २४ ॥ पित्रे न दद्यात्कुलं कुकथा मृतवती हरन् ॥ स च स्वाम्या दतिक्रामेद्
 दूनं प्रतिरोधनात् ॥ २५ ॥ त्रिशद्वर्षे वहेत्कथां दद्यात्तद्वरा वाषिकी ॥ अष्टवर्षेष्ट
 वर्षां विधमसीदति सत्वर ॥ २६ ॥ देवदत्तां पतिनायं विंदेतानेय्यात्मनः ॥ तां साधु
 विद्वत्तानि यं दवानां प्रियमाचरन् ॥ २७ ॥ प्रजनायं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं वमान
 वा ॥ तस्मात्सा धरणी धर्मी श्रुतो पत्न्या सहोदित ॥ २८ ॥ कथायां दत्तशुल्कायां चि
 यत यदि शुल्कादा ॥ देवराय प्रदातव्या यदि कथा उमद्यत ॥ २९ ॥ अदीत न श्रुतो

पिण्डकंदुहितरंददत्ता॥ शुक्लं हि गुह्यं चरुते ननु दुहितृविक्रयः॥ १८॥ एतत्तु न प
रेव कुनीपरेजातुसाधवः॥ यदस्य स्यात्तु ज्ञाप्य पुनरस्य दायतो॥ १९॥ नानुशुभ्र
मजाते तत्पूर्वेऽपि हि जन्मसु॥ शुक्लसंज्ञेन मूलेन घृणं दुहितृविक्रयः॥ २०॥ अन्यो
न्यस्याद्यतिचारो जावदामराणां तिकः॥ एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः॥ २१॥
तथानिष्प्रयतेयातां स्त्रीपुंसौ उक्ति त्रिक्रियो॥ यथा नाति च परितां तो नि युक्ता वि
तरितरं॥ २२॥ एष स्त्रीपुंसयोः कौधर्मो वोरतिसंहितः॥ आप्यपयथापि श्रद्धाधर्म
निबोधता॥ जुष्टं पित्रश्च मातुश्च समेय आतरः समं॥ न जे रन्यै ट कं रिच्छ मनीषा
स्तेही जीवतोः॥ २४॥ ज्येष्ठ एव जुगुप्सीयाति श्रद्धाधनमशेषतः॥ शेषास्त सुपजीवेयु
र्याये वषितरं तथा॥ २५॥ ज्येष्ठे न जातमात्रे एव पुत्री न वति मानवः॥ पिदणाम नृणां श्रे

११८

वसतस्मात्सर्वमर्हति॥ २६॥ यस्मिन् नृणं सन्नयति धेनवानं यमश्नते॥ स एव धर्मजः पु
त्रः कामजानितरान् विदुः॥ २७॥ पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो नादृश्य वीर्यसः॥ पुत्रव
त्प्रापि वत्तैरनृज्येष्ठे आतरि धर्मतः॥ २८॥ ज्येष्ठः अलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः॥
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः स किरणर्हितः॥ २९॥ ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात्तु मातेव
सपितेव सः॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्य सः संपूज्यस्तु बंधुवत्॥ ३०॥ एवं स ह वसेत्पुत्रोऽपि
श्रद्धाधर्मकाम्यया॥ पृथक् विवर्धत धर्मस्तस्मादधर्मा पृथक् क्रिया॥ ३१॥ ज्येष्ठस्त्वविंश
उच्चारः सर्वद्रव्यस्य च॥ अतोऽर्धमस्य स्यात्तुरीयं त्रयवीर्यसः॥ ३२॥ ज्येष्ठस्य
विंश उच्चारः सर्वद्रव्याच्च यच्च॥ अतोऽर्धमस्य स्यात्तुरीयं त्रयवीर्यसः॥ ३३॥ ज्येष्ठो
व कनिष्ठश्च संहरेतां यथोचितं॥ येन ज्येष्ठ कनिष्ठोऽप्यतृप्तौ स्यान्मध्यमं धनं॥ ३४॥

सर्वेषां धनजातानामादहीताग्रमग्रजः यद्यस्मातिशयं किंचिदंशतः प्राप्नुयात्कुरे
 १४॥ उद्धारी न दृष्टा स्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु यकिंचिदेव देयं त्रुष्टाय मे मानवर्द्धनो
 एवं समुद्धृतो दारे समानं शान्प्रकल्पयेत् ॥ उद्धारेऽनुद्धृते वेषा मियं स्यादंशक
 ल्यना ॥ १५ ॥ एकाधिकं हरेत् ज्येष्ठः पुत्रो धर्मे ततोऽनुजः ॥ अंशमंशं पत्नीयां सश्रुति
 धर्मे विवक्षितः ॥ १६ ॥ स्वयं शौन्यश्च कथा न्यः प्रदद्यात्ततरः पृथक् ॥ स्वात्स्वादं
 शाच्य उतीर्णं पतिताः स्फुरदिसया ॥ १७ ॥ अजा विकं चिकशा फं न जातु विषमं न जे
 त् ॥ अजा विकं उ विषमं ज्येष्ठस्ये र विधीयते ॥ १८ ॥ यदीयान् ज्येष्ठनाययां पुत्र
 मुत्पादयेद्यदि ॥ समस्तत्र विजागः स्यादिति धर्मो विवक्षितः ॥ १९ ॥ उपसर्जनं प्र
 क्षानस्य धर्मतो नोपपद्यते ॥ पिता प्रक्षनं प्रजने तस्माद् धर्मेण तं न जेतु ॥ २० ॥ सुत्रः

११८

कनिष्ठो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च पूर्वजः ॥ कथं तत्र विजागः स्यादिति चे संशयो न
 वेत् ॥ २१ ॥ एकं वृषजमुद्धारं संहरेत् तं स शर्वजः ॥ ततोऽपरे ज्येष्ठदृष्टा सुहृन्नानां स्वमृष्ट
 तः ॥ २२ ॥ ज्येष्ठसुजातो ज्येष्ठाय हरेद्वृषजघोऽंशः ॥ ततः स्वमाहृतः शेषान् जे र निति
 धरणा ॥ २३ ॥ सदृशस्त्रीपुजातानां पुत्राणामविशेषतः ॥ न माहृतो ज्येष्ठमस्ति जन्म
 तो ज्येष्ठमुच्यते ॥ २४ ॥ जन्म ज्येष्ठो न वा कानं सुब्रह्मणा स्वपि स्मृतं ॥ यमयोश्चैव गजे
 षु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ २५ ॥ अपुत्रो न न विधिना सुतां ज्वीत पुत्रिकां ॥ यदप्यंशं
 वेदस्यां तन्मस्यां स्वधर्मैकं ॥ २६ ॥ अनेन उ विधनेन सुरावक्रोच पुत्रिका ॥ विद्वद्यथं स्व
 वंशस्य स्वयंदत्ताः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ ददौ सदृशधर्मयिकस्य पायत्रयोदश ॥ सोमाय राडे
 सक्त्य प्रीतात्मा सश्रुतिं ॥ २८ ॥ याये वात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्या

स्मृतिः

मात्मनितिष्ठं च कथमन्योधनं हरेत् ॥ ३० ॥ मातृसुखोत्तमं यस्या कुमारीनाग एव
 सः ॥ दौहित्र एक उ हरेत् उत्र म्या खिलं धनं ॥ ३१ ॥ दौहित्रो ह्यखिलं रिद्धं पुत्रस्य पित्र
 हरेत् ॥ स एव दद्यात् दौहित्रं ॥ ३२ ॥ पित्रे माता महायया ॥ ३३ ॥ पौत्रो दौहित्रयोर्लोको वि
 शेषो नास्ति धर्मतः ॥ तयोर्हि माता पितरौ संतु तौ तस्य ददतः ॥ ३४ ॥ पुत्रिकायां सता
 यां उ यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विनागः स्यात् ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रियां ॥ ३५ ॥
 पुत्रायां उ मृतायां उ पुत्रिकायां कथं यनः ॥ धनं तस्य पुत्रिका तत्र हरेत् विवा विरयनः ॥
 ३६ ॥ अतः ता वा कृता वापि यं विदे सद्वा सुतः ॥ पौत्री माता मृते न दद्यात् पित्र उ हरेत् धनं ॥
 ३७ ॥ पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानां च मश्नुते ॥ पौत्रास्येव उ पुत्रेण बन्धु स्यान्नो
 तिविष्टपः ॥ ३८ ॥ पुनश्चान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं नयते सुतः ॥ तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्व

१२०

यमेव स्वयं उवा ॥ ३९ ॥ पौत्रो दौहित्रयोर्लोको विशेषो नोपपद्यते ॥ दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रे
 न संतारयति पौत्रवत् ॥ ४० ॥ मातुः प्रथमतः पित्रं निर्वपेत् पुत्रिका सुतः ॥ धितायं उ पि
 तृस्तस्या स्मृतीयं उ पित्रः पित्रः ॥ ४१ ॥ उपपन्नोऽपुत्रः सार्वः पुत्रो यस्य उदा विमः ॥
 सहरोते वत द्विच्छं संप्राप्तोऽप्यन्य गोत्रतः ॥ ४२ ॥ गोत्ररिच्छे जनयितुं न हरेत् दात्रिमः
 क्वचित् ॥ गोत्र रिच्छा नु गः पित्रोऽपि तिददतः स्वधा ॥ ४३ ॥ अनियुक्ता सुताश्चैव पुत्रि
 णाश्च देवरात्रः ॥ तावुन्नो नार्हन्ता गैः क्रूरोऽप्यारजकामजैः ॥ ४४ ॥ नियुक्ता यानपि पु
 मानायां जातो विधनतः ॥ निर्वाहः पित्रं कं रिच्छं पतितोऽपि दितो हि सः ॥ ४५ ॥ हरेत् दं न्यु
 कायां पुत्रो जातो यथोरसः ॥ हेत्रि कस्य उ तद्वा जं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ ४६ ॥ धनेनो बित्त
 याऽत्र उ मृतस्य स्त्रियमेव वा ॥ नोऽप्यं न्ना उ रूपा दद्यात् तस्यैव तद्धनं ॥ ४७ ॥ यानियु

कान्यतः पुत्रं देवराष्ट्रापवाप्तुयात् ॥ तं कामजमरिच्छीयं मिथ्योत्पन्नं प्रवृद्धते ॥
 ४७ ॥ एतद्विधानं विज्ञेयं विना गस्येकयोनिष्ठु ॥ बद्धीषु विकजातानां नानास्त्री
 पुनिबोधत ॥ ४८ ॥ ब्राह्मण्यनुपूर्वेण च तस्मात्सुयदिच्छियः ॥ तस्मात्पुत्रेष्णुजाते
 पुत्रविना गेयं विधिः स्मृतः ॥ ४९ ॥ कानां गो गोष्ठयो यानमलंकारश्च वेष्टनं च विप्रस्यो
 दारिकं देयमेकांशश्च प्रधनतः ॥ ५० ॥ अंशं दद्यात्तद्विप्रो दारिद्र्यं त्रियासुता वै
 त्र्याजो धर्मा मवांशं शंश्रुता सुतो हारता ॥ ५१ ॥ सर्वं वारिच्छुजातं उदराधूपरिक्त
 ल्युत् ॥ ५२ ॥ धर्मं विना गं कवीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ ५३ ॥ चतुरोऽंशान् हरिद्विप्रस्त्री
 नं शान्दत्रियासुता ॥ विद्यापुत्रो हरेत्तु चतुर्गंशं शंश्रुता सुतो हरेत् ॥ ५४ ॥ यद्यपि स्या
 त्समुत्तरो यद्यपुत्रो न रिक्तं नाकं ॥ यद्वामपि तादृशं तद्वामस्य धनं न चेत् ॥ ५५ ॥
 पिबानवेत्ता नाधिकं दशमाद्या सुता पुत्राय धर्मतः ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणद्वित्रियविशांश्च पुत्रो ॥ ५७ ॥

१२१

समवर्षीयुवाजाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनां ॥ उद्यारं जायसे दत्वा न जे रन्नितरे समं
 पक्षश्च दत्वा न सवर्षी विना न्याजार्थं विधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्फुर्यदि पुत्रा
 तं न आवत् ॥ ५८ ॥ पुत्रान् दद्यात्तद्विप्रो दारिद्र्यं त्रियासुता वै
 त्र्याजो धर्मा मवांशं शंश्रुता सुतो हारता ॥ ५९ ॥ सर्वं वारिच्छुजातं उदराधूपरिक्त
 ल्युत् ॥ ६० ॥ धर्मं विना गं कवीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ ६१ ॥ चतुरोऽंशान् हरिद्विप्रस्त्री
 नं शान्दत्रियासुता ॥ विद्यापुत्रो हरेत्तु चतुर्गंशं शंश्रुता सुतो हरेत् ॥ ६२ ॥ यद्यपि स्या
 त्समुत्तरो यद्यपुत्रो न रिक्तं नाकं ॥ यद्वामपि तादृशं तद्वामस्य धनं न चेत् ॥ ६३ ॥
 पिबानवेत्ता नाधिकं दशमाद्या सुता पुत्राय धर्मतः ॥ ६४ ॥ ब्राह्मणद्वित्रियविशांश्च पुत्रो ॥ ६५ ॥

पुत्रश्च

उपरसोविजजनदायेपिच्यंपंचममेववा॥५४॥ अरसक्षेत्रजोउत्रोपिच्यरिच्यस्य
जाजिनो॥ दशापरेउक्रमप्रागोत्ररिच्योत्राजाजिनो॥५५॥ स्वक्षेत्रेसंस्कृतायांउप
त्रमुत्पादयेत्तदितो॥ या॥ तमोरसंविजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पिकं॥५६॥ यस्तत्पुत्रः प्र
मीतस्यजीवस्यथाधितस्यवा॥ स्वधर्मेणनियुक्तायांसपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥५७॥
मातापितावादघातांयमग्निः पुत्रमापदि॥ सदृशंप्रीतिसंयुक्तोसंज्ञेयोद्वित्रिमभुतः
५८॥ सदृशंपुत्रप्रजयाघंगुणदोषविवक्षां॥ पुत्रं पुत्रपुत्रेष्टुक्तं सविज्ञेयस्तुत्रात्रि
मा॥ ५९॥ उत्पद्यतेगुदेयस्यनविज्ञापितकस्यसा॥ सगृहेगृहमुत्पन्नस्तस्यस्याघस्य
तत्पुत्रः॥६०॥ मातापितृभ्यामुत्पद्यंतयोरथतरेणवा॥ यंपुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः
सउच्यते॥६१॥ पितृवेशमनिकन्याउयंपुत्रंजनयेद्दह॥ तं कानानंवदेन्नाम्नाबोदुः

१२३

कन्यासमुद्रवं॥६२॥ यागर्जिलीसंस्क्रियतेज्ञाताज्ञातापिवासती॥ बोदुः सगर्जेति
वतिमहोदश्विकथ्यते॥६३॥ क्रीणीयाद्यस्त्वप्यार्थमातापित्रोर्यमंतिकात्सा॥ सत्री
तकः सुतस्तस्यसदृशोऽसदृशोपिवा॥६४॥ यापथावापरित्यक्ताविधवावास्वयेष्ट
या॥ उत्पादयेत्पुनर्नृत्वा सपौनर्नवउच्यते॥६५॥ साचेदहतयोनिः स्याज्जतप्रया
जतापिवा॥ पौनर्नृत्वननत्रीस्त्रीपुनः संस्कारमर्हति॥६६॥ मानापितृविहीनोय
स्यकोवाय्यादकारिणात्॥ आत्मानंस्पर्शयेद्यसौस्वयंदत्तस्तुसस्मृतः॥६७॥ यंत्रात्
पास्तुश्रद्धायांकामाहुत्पादयेत्सुतं॥ सपारयन्नेवशिवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः॥६८॥
दास्यांवादासदास्यांवायः श्रद्धास्यसुतो नवेत्ता॥ शोऽनुज्ञातोहरेदंशमितिधर्मोयि
वस्तिता॥६९॥ क्षेत्रजोदीनस्तुतानेतानिकादशायोदितान्॥ पुत्रपतिनिधीनाङ्गकि

1

यालोपान्मनीषिणाणां यएतेऽतिरिक्ताः पुत्राः प्रसंगादयुबीजजायस्यते
बीजतो जातास्तस्य तेनेतस्य उ॥ १॥ आद्यानामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवा
नृनवेत्तु सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मलुरब्रवीत् ॥ २॥ सर्वस्मामेकपत्नीनामे
काचेत्पुत्रिणी नवेत्तु सर्वस्मास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मलुरब्रवीत् ॥ ३॥ अथ
सः श्रेष्ठसौलाजेपापीयाहृक्मर्हति ॥ बहवश्चतुसदृशाः सर्वे सक्कयन्ता
गिना ॥ ४॥ न चातरो न पितरः पुत्रारिक्कुराः पिच्छाः पिता हरेद पुत्रस्य सक्क
चातर एव वा ॥ ५॥ पत्नी सुदितरश्चैव पितरौ चातरस्तथा ॥ तस्युतो गोत्रजो बंधुः
श्रीथाः स ब्रह्मचारिणा ॥ ६॥ अथ याणां पुदकं कार्यं विपुषिंडः प्रवर्तति ॥ चतुर्थः
संप्रदातेषां पंचमो नोपपद्यते ॥ ७॥ अनंतरं सापिंडाद्यस्तस्यस्तस्य धनं न प

१२३

त ॥ अत उर्ध्वसजल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ ८॥ सर्वेषामप्यनावेकब्राह्मणास्त
क्कना गिन ॥ त्रेविद्याः शुचयो दंतास्तथा धर्मे निहीयते ॥ ९॥ अहयं ब्राह्मणप्रचारा
ज्ञाधर्ममिति स्थितिः ॥ इतरेषां उवर्षानां सर्वाणां वहरे नृप ॥ १०॥ संस्थितस्यानपमस्य
सगोत्रस्तस्यै समाहरेत् ॥ तत्रयदृक्कजातं स्यात्तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥ ११॥ द्वौ उयो
विवदेयातां दान्तां जातो स्त्रिया धने ॥ तयोर्गृहस्य पित्र्यं स्यात्सगृहीतैनेतस्य ॥
१२॥ जनन्यां संस्थितायां च समं सर्वे सहोदराः ॥ नृजे रनमादकं रिक्कं न गिन्यश्च स
ना नृय ॥ १३॥ यास्तासां स्कुडिदि रस्तासामपि यथा दंत ॥ मातामस्या धनं किं वित्त
दियं प्रीतिपूर्वकं ॥ १४॥ अथ मध्यावर्दिनिकंदतं च प्रीतिकर्मेणि ॥ आटमाटपिट
प्राप्तं षड्विधं स्त्रिया धनं स्मृतं ॥ १५॥ अन्वाधेयं च यदुत्तं पद्या प्रीतेन चैव यत् ॥ पथ्यौ जी

व ५

वतिष्ठतायाः प्रजायास्तद्धनं न वेत् ॥ १८६ ॥ ब्राह्मणद्विवाधेर्गंधर्वप्रजापत्येषु यद्धनं ॥
 अप्रजायामतीतायां न ह्येव तदिष्टते ॥ १८७ ॥ यच्च तस्यैधनं दत्तं विवाहेषु ब्राह्मणसुरादि
 षु ॥ अप्रतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्टते ॥ १८८ ॥ स्त्रियस्तु यद्धनं वेदितं पित्रा
 दत्तं कथंचन ॥ ब्राह्मणी तद्वरे कर्त्तव्यं तदपत्यस्य वा न वेत् ॥ १८९ ॥ न निहिरं स्त्रियाः क
 र्त्तुः कृतं वा द्धुमध्यगात् ॥ स्वकादपि च विना हि स्वस्य न ह्येव नाज्ञया ॥ १९० ॥ पश्चौ
 जीवति यः स्त्रीनिरलंकारो धृतो न वेत् ॥ न तं न जे र न दायादा न जमानाः पतं
 तिते ॥ अनंशो लो व पति तो जायं ध बधिरो तथा ॥ उभयतज दुस्का शये च के
 चिन्नि रिं द्रियाः ॥ सर्वेषामपि पुत्र्या यं दा तुं राक्त्या मनीषिणा ॥ ग्रासाच्छादनमयं
 तं पतितो ह्यदद क वेत् ॥ यद्यर्थिता उदारेः स्यात्तु जीवानो दीनां कथंचन ॥ तेषा

१२४

मुत्पन्नजं ह्यनामपश्यं दायमर्हति ॥ यत्किंचित्पितरि देते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ॥ नागो यवा
 यसां तत्र यद्विद्यानुपालिनः ॥ अविद्यानां च सर्वेषां मीहा तश्चेधनं न वेत् ॥ समस्त
 त्रविनागः स्यादपि अइति धरणा ॥ विद्याधनं च यद्यस्य तत्र स्थेव धनं न वेत् ॥ मैत्रमौ
 धादिकं सेवमाधुप किं किमेव च ॥ आरूपां यस्तु ने हेतुधनं राक्तः स्वकर्मणा ॥ सनिः सार्थः
 स्वकादंशात् किंचिद्विद्योपजीविनः ॥ अनुपपन्नपि च द्रव्यं श्रमेण यदुपाजीयेत् ॥ स्वय
 मीहितं लब्धं न कामो दा च मर्हति ॥ पितृकं तु पिता द्रव्यं अनवाप्तं यदा पुमात् ॥ न त
 त्युत्रै र्न जे सार्धमकामः स्वयमर्जितं ॥ विनक्ता सह जीवंतो विनजे र न पुनर्यदि
 समस्तत्र विनागः स्यात्तज्ज्येष्ठं तत्र न विद्यते ॥ येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा दयेतां राप्रदा
 नतः ॥ प्रियेता यतरो वापि तस्य नागो न लुप्यात् ॥ मोदरा विनजे रंस्तं समेय सहिताः

समं॥ चातरो ये वसंस्तृष्टानि न्यथ सनातनयः॥१॥ योज्येष्टो विनिजवीतलोनाच्चा
दृश्वीयसः॥ यो ज्येष्ठः स्यादनागः स्यान्नियंतयश्च राजनिः॥२॥ सर्वे एव विकर्मस्था
नाहं तिन्नातरो धनं॥ न चादद्यात्कनिष्ठे न्योज्येष्ठं ऊर्वीतयोतकं॥३॥ चादृणामविनक्त
नां यद्यद्वानं न वे स ह॥ न पुत्रं न गं विषमं पिता दद्यात्कथं च न॥४॥ ऊर्ध्वं विना गाजात
स्तु पित्र्यमेव हरेद्धनं॥ संस्तृष्टास्ते न वा ये स्य क्विन्तजे तस्मात्तेः सह॥५॥ अनपत्यश्च पुत्र
स्यामाता दया द्यामा पुयात्मा मातर्यपि च दृतायां पिठमतिहरेद्धनं॥६॥ हरेद्धने च स
र्वस्मिन्प्रविनक्तैरथाविधि॥ पश्चादप्येतय किंचित् तत्सर्वं समतां नयेत्॥७॥ वस्त्रं
पत्रमलंकारं लतान् मुदकं स्त्रियः॥ योगक्षेमप्रचारं च न विनाज्यं प्रचक्षते॥८॥
अथ लुक्ती विना गोवः पुत्राणां च क्रियाविधिः॥ क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मनिबोध

१२५

ता॥९॥ द्यूतं समाकृत्यं चैव राजा राष्ट्रे निवारयेत्॥ राज्यां तकरणा वेतो द्वौ द्वौ द्वौ द्वौ
द्विवा॥१॥ प्रकारा मेतत्ता स्कार्यं यदेव न समाकृत्यो॥ तयो निधिं प्रतीक्षाते रपतिर्यन्तवा
नूनवेत्ता॥२॥ अप्राणि निर्यक्रियते तद्यो के द्यूतमुच्यते॥ प्राणिनिः क्रियते यस्तु स वि
ज्ञेयः समाकृत्यः॥३॥ द्यूतं समाकृत्यं चैव यः अर्यां कारयेत्तथा॥ तान् सर्वा निधातयेत्
जाश्च प्रांश्च धिज्जतिं गिनः॥४॥ कितवान् ऊशीतवान् स्त्रैरा नृपाः षंडस्त्रांश्च मानवान्
किर्मस्थान् रौं उिकांश्च द्विप्रं निर्वासयेत्पुत्रात्॥५॥ एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रा
प्यन्त तस्मिन्॥ विकर्मी क्रियया निधं बाधते न द्विकाः प्रजा॥६॥ द्यूतं मेतत्सुराक
ल्पे दृष्टं विरकरं महत्॥ तस्मात् द्यूतं न सेवेत हास्याथ मेपि बुद्धिमान्॥७॥ प्रब
नं वा प्रकारं वा तन्निषेवेत यो नरा॥ तस्य दंड उ विकल्पः स्याद्यायष्टं नृपतेस्तथा॥८॥

हन्तविद्वद्भ्यो नित्यं दंडं दत्तुं मशकुवन्तः। आनृत्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रोदद्यात्
 नैः। छनेः॥ १२॥ स्त्रीबालोभतवृक्षानां दरिद्रानाथरोजिणां॥ शिफाविदलरज्जाद्यैर्वि
 दध्यान् पतिर्दमः॥ १३॥ येनियुक्तास्तु कार्येषु हन्तः कार्यणि कार्यिणां॥ धनोभ्रणा
 पथमानांस्तानिःस्वानकारयेन्पुणः॥ १४॥ कटशासनकट्टीश्च प्रलतीनांच क्षपका
 न्॥ स्त्रीबालब्राह्मणघ्राश्च दद्यात् विद्वेविनस्तथा॥ १५॥ तीरितं बालु शिष्टं च यत्र
 कचनयद्भवेत्॥ स तं तद्वर्तितो विद्यान्त कुर्यान्निवर्तयेत्॥ १६॥ अमायः प्राद्वि वा
 को वायः अयत्तु कार्यमन्यथा॥ तस्वयं नृपतिः अयत्तिं सदसं उदंडयेत्॥ १७॥ अ
 ब्रह्मवसुरापश्च तस्करोऽसुतत्यगाः॥ एते सर्वे दृष्ट्य कदं अपरा पात किनो नराः॥ १८॥
 अचउष्णीमपि चैतेषां प्रायश्चित्तमवर्तते॥ शरीरं धनसंयुक्तं दध्मं प्रकल्पयेत्॥ १९॥

१२६

असुतत्येनगः कार्यः सुरापणोऽसुराध्वजः॥ स्तेये च श्वपदे कार्यं ब्रह्महण्यशि
 राः पुमान्॥ २०॥ असंजो ल्या असंयाज्या असंपाद्या विवादिनां च रेडः पृथिवी
 दीनाः सर्वधर्मवहिः कृताः॥ २१॥ ज्ञात्ति संबंधि निस्त्वे तेऽस्तकथाः सतलक्षणाः निर्दि
 या निर्नमस्कार्यस्ति भनोरलुशासनं॥ २२॥ प्रायश्चित्तं उच्यते॥ सर्वे वसिष्ठो
 दितं॥ नां क्याराज्ञाललादेषु दायाः स्तुतमसाहसं॥ २३॥ आगमं स्तु ब्राह्मणस्येष्ट
 कार्ये मिथ्यमसाहसं॥ विवाह्यो वाचवेदाश्चासप्रव्याः सपरिछेदाः॥ २४॥ इतरे सत
 वंतस्तु पापाश्चेताद्यकामताः॥ सर्वस्वहारमहं तिकामं स्तु प्रपासुनं॥ २५॥ नादहीतन
 पाः साधुर्मरुपात किनो धनं॥ आददानस्तु तद्योनात्तेन दोषेण लिखते॥ २६॥ असुम
 वेश्पतं दंडं वरुणायोपपादयेत्॥ कृतवृत्तोपपन्नैवा ब्राह्मणोऽपतिपादयेत्॥ २७॥

ईशोदं उभयवस्तुणो राजादं उधरो हिसः ॥ ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपार
 जः ॥ ४५ ॥ यत्र वर्जयते राजा पापलक्ष्णो धनागमो ॥ तत्र कालेन जायंति मानवादीर्घ
 जीविनः ॥ ४६ ॥ निषाद्यंते वसस्या नियथोष्ठा निविर्गा दृशकः ॥ बालाश्च न प्रमीयं
 ते विरुतं न चर्जयता ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणान् बधमानं तु कामाद वरवर्षं जं ॥ हन्याच्चि
 त्रिर्वधो पापे रुद्धे जनकारे रूपाः ॥ ४८ ॥ यावन्नावधय्य वधेतावान् बधस्य मोक्ष
 णे ॥ अधमो रूपाते दृष्टो धर्मस्तु विनियुतः ॥ ४९ ॥ उदितो यं विस्तरशो मिथो विवद
 मानयोः ॥ अष्टादशालुमागेषु व्यवहारविनिर्णयः ॥ ५० ॥ एवं धर्म्याणि कार्याणि च
 वन्सम्यग्महीपतिः ॥ देशानलञ्चान् लिखेत्पुत्रांश्च परिचरेत् ॥ ५१ ॥ सम्यग्निवि
 दृष्टास्तु ततः दुर्गश्चाश्रयः ॥ कंटको रणे निश्चमातिष्ठेद्यन्मुत्तमं ॥ ५२ ॥ रक्षाणां द
 पा ॥ २

१२७

यदृत्तानां कंटकानां च शोधनात् ॥ नरेन्द्रास्त्रिदिवंयांति प्रजापालनतत्परा ॥ ५३ ॥
 अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं शुक्लातिपार्थिवः ॥ तस्य प्रहृत्य तेराष्ट्रं स्वर्गं चिपि
 दीयते ॥ ५४ ॥ निर्जयं हि न वेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितं ॥ तस्यैव दधीतमिच्छंति स्थ
 मानवैश्चक्रमः ॥ ५५ ॥ द्विविधस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ प्रकाशां
 च प्रकाशांश्चैवान् चतुर्महीपतिः ॥ ५६ ॥ प्रकाशवंचकास्तेषां नानापापे पञ्जीवि
 नः ॥ प्रसन्नवंचकास्ते तेनाटया दयोजनाः ॥ ५७ ॥ उक्ते वकाश्चोपधिकानं वकाः
 कितवास्तथा ॥ मंगलादेशादृत्ताश्च न प्राश्न्यात् ॥ सहा ॥ ५८ ॥ असम्यक्कारिणश्च
 वमरुमात्राश्चिकिसकाः ॥ शिल्पोपचार्युक्ताश्च निष्ठुराः ॥ ५९ ॥ पण्यो विदुः ॥ ६० ॥
 वमाद्यान् विजानीयात् ॥ काशां न लोककंटकान् ॥ निशूद्रचारिणश्चाश्चाननाय

नार्यलिंगिनाः॥५०॥ तान् विदित्वा सुचरितिर्गृहे स्तुतुं कारिनिः॥ चारेश्वरानेक
संस्थानेः प्रोक्ष्यात्स्ववशमानयेत्॥५१॥ तेषां दोषान्निरयाप्यस्वस्वे कर्मणि तवतः
अवीतनास्स न राजा सम्यक्सारापराधतमा॥ न हि दंडादृते शक्यः कर्तुं पाप
विनिग्रहः॥ स्तेनानां पापबुद्धीनां निवृत्तं चरतां हिता॥५२॥ स नः प्रपादं पश्या
लावेऽस्ममद्यान् विक्रयाः॥ चतुष्पथाः प्रवृत्ताः समाज्याः प्रहृष्टा निवृत्ताः
जाह्नोद्यानाद्यरण्यनि कारुका विमानानि च॥ शून्यानि च प्रगाराणि वन्या
कूपवनानि च॥५३॥ एवं विधमन्यो देवान् रुद्रैः स्थावरजंगमैः॥ तस्वार्थ
तिषेधं चारेश्वर्याप्यनुचारयेत्॥५४॥ तस्मात्पुनस्तु गतिर्ना ना कर्म प्रवे
शिनः॥ विद्यादुसाहये चैव निषुणिः सर्वतस्करिः॥५५॥ न ह्यजो ज्ञापकः॥

क

१२८

त्रोश्च ब्राह्मणानां च दहीनेः॥ शौर्यकर्मपि देवोश्च अयुस्तेषां समागमः॥५६॥ ये ते न
नोपसर्पेऽप्युर्ध्वेऽपि हताश्च ये॥ तान् प्रसह्य नृपो हन्यात्सुत्रज्ञातिबंधवा
नः॥५७॥ सहोदनेन विनाचौरं घातयेद्दामिको नृपः॥ सहोदं सोपकरणं घातयेद्वि
चारयन्॥५८॥ ग्रामेऽपि च ये केचिच्चौराणां नक्तदायकाः॥ जाह्नवकात्राद्याश्चैव स
वंस्तानपि घातयेत्॥५९॥ राक्षसैश्च रक्षाधिरतान् ग्रामं तांश्चैव चोदितान्॥ अजा
घातेऽप्युपमध्यस्थान्निधौ चोरा निवृत्तं॥६०॥ यथापि धर्मसमयात्प्रवृत्तौ धर्मज्ञ
वन्॥ दंडेऽप्येव तमुद्योषे स्वकाधर्मो विवर्तितः॥६१॥ ग्रामघातेऽप्युज्जंगेऽपि
चौरान्निमर्शने॥ शक्तिर्नान्निधमवन्तो निर्विस्थाः सपरिच्छदाः॥६२॥ राक्षःकोशा
पहदंश्च प्रतिकूलं व्यवस्थितान्॥ घातयेद्विधिधेदी देरीणां चोपजापकान्॥६३॥

संधिस्थितौ उयोच्यं रात्रौ उर्वीति तत्कराः॥ तेषां छिन्नान् उपोहस्तौ तौ चो
 श्रुते निवेशयेत्॥ ७५ अंगुलीग्रंथिने दस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे॥ द्वितीये हस्तचर
 णौ तृतीये वधमहीति॥ ७७ अग्निरान्नं जक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशादान्॥ य
 त्रिधमदंश्च मोषस्य शिथ्याच्चोरानिवेशयेत्॥ ७८ तडागजेदकं हन्यादधुमुं धव
 धेनवा॥ तदापि प्रतिसंस्तुयादद्याच्चोत्रमसाहसं॥ ७९ कोष्ठागारायुधगार
 देवतागारजेदकान्॥ हस्त्यश्चरथहर्दंश्च हन्यादवा विचारयन्॥ ८० यस्तु
 वीनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत्॥ आगमं वा यपां निंद्या सदा स्यः पूर्वसाह
 सं॥ ८१ समुत्तजे प्राजमार्गे यस्तु मेधममापदि॥ सप्तोकापी पणो दाप्य स्वमे
 धं वा शुशोधयेत्॥ ८२ आपजतो यद्वहो वा गजिणी बाल एव वा॥ परिनाष

३४

१२९

एवमर्हति तच्च शोधमिति स्थितिः॥ ८३ चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचर
 तां दमः॥ ८४ अमा लुपेषु प्रथमो मानुषेषु उमध्यमः॥ ८५ संक्रमध्वजयष्टीनां
 प्रतिमानां च जेदकाः॥ प्रतिअयश्चित्तसर्वं पंचदद्यात्तानि च॥ ८६ अहपि
 तानां द्रव्याणां ह्यपणो जेदने तथा॥ मणीनामप्यवेधे च दंडः प्रथमसाहसः॥
 ८७ सामिहि विषमं यस्तु चरेद्विषुल्यतोऽपि वा॥ सप्राप्नुयादमं प्रयं नरो
 मध्यममेव वा॥ ८८ बंधनानि च कष्टानि राजमार्गे निवेशयेत्॥ दुःखिता यत्र
 दृश्येरन्विताः पापकारिणः॥ ८९ प्राकारस्य च जेतारं परिवानां च पुरकं वा
 राणां चैव जेतारं द्विप्रमेव प्रवासयेत्॥ ९० अनिचारे च सर्वेषु कर्तव्यो द्विवातो
 दमः॥ मूलकर्मणि चानाज्ञैः तथा सुविधिस्तु वा॥ ९१ अबीज विक्रयी च ववा

जोहृष्टातथैवच॥ मया दानेदकथेव विसृतं प्राप्नुयाद्धृष्टा सर्वकंठकपाणि
 छंदेमकारं च पार्थिवः॥ प्रवर्तमानमन्यायेच्छेदयेच्च वधालुरेशः॥ २३॥ सीता
 द्रव्यापहरणे शास्त्राणां मोक्षधस्य च॥ कालमासाद्य कार्यं च राजा दंडप्रका
 ल्ययेत्॥ २४॥ स्वाभ्यमाद्यौ चरं राष्ट्रं कोशदंडोऽसु कृतथा॥ सप्तप्रकृतयो
 ह्येताः समस्तं राजमुच्यता॥ २५॥ सप्तानां च प्रकृतानां च राजस्य सांयथा
 क्रमात्॥ पूर्वपूर्वं गुरुतरं जानीयाच्च मनं महता॥ २६॥ सप्तगं गच्छेद्दुराजस्य
 विष्टवस्य त्रिदंडवत्॥ अथोच्यते गुणविशेषा न किं विदतिरित्येते॥ २७॥
 तेषु तेऽपि द्विदंडेऽपि तदंगं विनिश्चिंता॥ येन यस्माद्यते कर्म तत्तस्मिंश्चेष्ट
 मुच्यता॥ २८॥ चारणो साहयोजेनाक्रियते यस्व कर्मणा॥ स्वराक्तिं परराक्तिं

२३०

च निश्चयं विद्यात्परात्मनोः॥ २९॥ पीडनानि च सर्वाणि च सनानि तथैव च॥ आरजेत
 ततः कार्यं संविद्यं गुरुलाघवं॥ ३०॥ आरजेति वक्तव्यं लिश्रंतः श्रंतः पुनः पुनः
 कर्मोपा रजमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते॥ ३१॥ न तत्रेता युगं चैव द्वापरा कलि
 रेव च॥ राजोदृता नि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते॥ कलिः प्रसुप्तो न वतिसंजा
 यत द्वापरो युगं॥ कर्म स्वच्छदितस्त्रेता विचरं स्मृतं युगं॥ ३२॥ इन्द्रस्या धीश्वरा
 तस्य यमस्य वरुणस्य च॥ चंद्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च ते जोहृता नृपश्चरेत्॥ ३३॥ वाषिष्ठा
 श्व उरो मासानयथे ज्ञेति प्रवर्षति॥ तथानि वषेस्त्रेता चंद्रकां मिन्द्रवतं वरुण
 ॥ ३४॥ आश्वि मासानयथा दिशस्तोयं हरति रश्मिनि॥ तथा हरेत्कारं राष्ट्रं नित्यमर्थ
 व्रतं हितं॥ ३५॥ अविश्वसर्वं कृतानि यथा चरति मासतः॥ तथा चारेः प्रवेष्टव्यं व्रतमे

३३५

ना

दिमारुतं ॥ यथायमः प्रियदेष्टो प्राप्ते काले नियच्छति ॥ तथाराज्ञानियंत्यं सर्वं
तदियमव्रतं ॥ वरुणे नयथापारौ बध्ने एव हि दृश्यते ॥ तथा पापानि युक्तायात्
व्रतमेतद्विधारुणं ॥ परित्रसंयथा चंद्रदृष्टा द्रष्टुं तिमानवाः ॥ तथा प्रसूत
योयस्मिन्सचं वृत्तिको नृपः ॥ प्रतापयुक्तस्तोयं स्वीनियं स्यात्पापकर्मसु
दुष्टासां मतिरिह संश्रुतदाग्नेयं व्रतं स्मृतं ॥ यथा सर्वाणि चतानि धराधरय
ते समं ॥ तथा सर्वाणि चतानि विचरंतं पार्थिवं व्रतं ॥ एतेरुपायैरथैश्च युक्ते
नियमं प्रति ॥ स्तेनान् राजानि गृह्णीयात्वेराष्ट्रे परएव वा ॥ परामया
पदं प्राप्नो ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् ॥ ते स्तेनं अपि तादृक् सद्यः सबलं वा हनो ॥
यैः शतः सर्वतश्चो गिरपेयश्च महोदधिः ॥ क्षयिवायायितं शं दुः को न नरोऽप्यकोप्य

१३१

तान् ॥ लोकान् चान् स्मृजे सुर्ये लोकपालंश्च कोपिताः ॥ देवान् अथैरदेवां
शकः क्षिपंस्तान् स्मृक्षुयात् ॥ यानु पाश्चिंयं तिष्ठंति देवा लोकाश्च सर्वदा
ब्रह्म विवधनं येषां को हि न्यात्तान् जिजाविष्ठः ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्नि
देवर्तमहत् ॥ अविधांश्चैव विधांश्च ब्राह्मणो देवतं महत् ॥ अमरानि अपि ते
जस्वी पावको निषेदुष्यति ॥ कृत्यमानश्च यज्ञेषु कृत्य एवा निवर्द्धते ॥ एवं य
द्यपि निषेधु वतं ते सर्व कर्मसु ॥ सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं महत् ॥
क्षत्रियस्यातिष्ठस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वतः ॥ ब्रह्मेव सन्नियं दस्याः ॥ नृत्रं हि ब्र
ह्म संनवा ॥ अश्वोऽग्नि ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोकं छेभु छितं ॥ तेषां सर्वत्र गंतैः
स्वा सुयोनि सुशाम्यति ॥ अना ब्रह्म क्षत्रं मृधोति नाक्षत्रं ब्रह्म वक्षते ॥ ब्रह्म क्षत्रं व

संस्कृतं हि मया सुत्रवद्धते ॥ २२ ॥ दद्याधनं च विप्रैः सर्वदं रसमुच्छितं ॥ पुत्रे
राज्यं समासज्यं च वीतं प्रायणं सौ ॥ २३ ॥ एवं चरन् सदा सुतो राजधर्मं सुपा
थिवः ॥ हितेषु चिव लोकस्य सर्वं निष्ठया नियोजयेत् ॥ २४ ॥ एषोऽखिलो धर्म
विधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥ इमं कर्मविधिं विद्याक्रमशो विप्रश्च द्रव्यो भरणं वेश
स्तुतसंस्कारः श्रुवादारपरिग्रहो वात्रायां निष्ठयुक्तः स्यात्पक्षनां चैव रह
णो ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्दिवि शपायस्तृष्णपरिदहे पशून् ॥ ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः
परिदहे प्रजाः ॥ २६ ॥ न च विप्रस्य कामः स्यात्तनन् चोयं पशूनि ति ॥ वैश्वे च छति
नायेन रक्षितव्याः कथंचना ॥ २७ ॥ मणिस्तु कौ प्रवालानां लोहानां तातवस्थवा
गंधानां च रसानां च विद्यादर्थविलासं ॥ २८ ॥ बीजानां भुक्तिविप्रस्य चैव दोष

२३२

गुणस्य च ॥ मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वत्र ॥ २९ ॥ सारासारं च नां
दानं देवानां च गुणानुणं ॥ लाजालानं च पणानां पशूनां च विवर्धनं ॥ ३० ॥ चत्वा
नां च चर्तुर्विद्याकाषाश्च विविधमनुष्यां ॥ द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव
च ॥ ३१ ॥ धर्मेण च द्रव्यवृद्धावाति श्रेयस्तु न मुत्तमं ॥ दद्याच्च सर्वं कृतानामनुमेव प्र
यत्नतः ॥ ३२ ॥ विप्राणां वदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनां ॥ शूद्राणां वदशूद्रस्य ध
र्मो निःश्रेयसः परः ॥ ३३ ॥ अविशक्तं च शूद्राणां वदवागं हं नैव तः ॥ ब्राह्मणपाश्र्वयो
निष्ठमुच्छ्रितं जातितोऽश्रुते ॥ ३४ ॥ एषो नापदि वणिक्तः कर्मविधिः श्रुतः ॥ आप
द्यपि च यस्तेषां क्रमस्तन्निबोधत ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीमानवेधर्मशास्त्रे चतुर्थो
ऽध्यायः संहितायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥

अध्यायं स्वयो वसीः स्वकर्मस्वादिजातयः ॥ अथ ब्रूयादितरे न्यश्च स्वयं वैव
 तथाचारतां विद्वेष्यात्प्रसूतिश्रेष्ठानियमस्य च धेरेणात्मा संस्कारस्य वि
 शेषाच्च वसीनां ब्राह्मणः प्रजुः ॥ २ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो विश्यस्य यो वणीदितजा
 तयः ॥ चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति उपचमः ॥ ४ ॥ सर्वविषेषि लुप्त्या सुपत्नीश्च
 हतयो निष्ठा ॥ आनुलोम्यन संस्तुता जायते या स्ताथेव ते ॥ ५ ॥ स्त्रीश्च नंतरं जा
 ता सुद्विजैरुत्पादितान् सुतान् ॥ स एव शानेव ताना जमिदोषविगदितान् ॥
 अनंतरं सुजातानां विधिरेष सनातनः ॥ द्वेकांतरा सुजातानां धर्म्यं विद्यादिभं वि
 धिः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणादिषु कथायां संबन्धो नाम जायते ॥ निषादः शूद्रकथायां यः पार
 शव उच्यते ॥ ७ ॥ क्षत्रियाश्च शूद्रकथायां क्रूरचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुजं उरु

१३३

यो नाम प्रजायते ॥ २ ॥ विषस्य त्रिषु वसेषु नृपतेर्वर्षयोर्धयोः ॥ वैश्यस्य वसेषु वि
 कस्मिन् वसेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥ क्षत्रियादिषु कथायां स्तुतोत्तवतिजातितः ॥
 विद्यामागध विदेहो राजविश्रां गनास्तुतिः ॥ ११ ॥ शूद्राद्यायोगवत्तत्तावंचाल
 अधमो नृणां ॥ वैश्यराजस्य विद्यास्तुजायंते वसी संकरे ॥ १२ ॥ एकांतरे वा नुलोम्या
 दंबस्यो यथा स्मृतिः ॥ क्षत्रवेदे ह कौतद्व्यातिलोभ्ये उज्जन्मनि ॥ १३ ॥ उत्रायः
 नंतरं स्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजमनां ॥ ताननंतरं नाम्नस्तुमादोषात्प्रयते ॥ १४ ॥
 ब्राह्मणा दुय कथायां मावृते नाम जायते ॥ आत्मीरो बध कथायां मायोगव्या
 उधिर्वरा ॥ १५ ॥ मायोगवश्च तावंचाल अधमो नृणां ॥ प्रातिलोभ्ये न जायंते
 शूद्रादप सदा स्त्रियः ॥ १६ ॥ विद्यामागध विदेहो क्षत्रियास्तु एव ॥ मतीपमेते जा

१३४

१३५

यंतेपरेप्यपसदास्त्रयः॥१॥ जतोनिषादाच्छ्रयांजाया नवतिष्ठुक्कसा॥ श्रद्धाजातोनिषा
 द्यांउमवेअजठकःस्मृतः॥१॥ द्रुज्जातिस्तथोग्यांउमपाकइतिकीर्त्तया॥ वेदेदिकेन
 त्वं वक्ष्यामुत्पन्नोवेनउच्यते॥१॥ द्विजातयः सवर्णमुजनयंयवतांस्तुयान्॥ तान्रसा
 वित्रीपरिचक्षणान्द्रायांनियन्तिनिदिशेत्॥२॥ ब्राह्मणजायतेविप्रात्पापात्मानृज
 कंटका॥ आवंशवाटक्षानेनपुण्यशेषरएवचा॥ सउल्लोमह्ववैश्वराज्यात्ब्रा
 ह्मणोद्विष्टिविरेक्या॥ नटश्चकरणश्चैवस्वसोप्रविडएक्या॥३॥ विपात्रुजायतेब्राह्मण
 धन्वाचार्यएवचा॥ नारुषश्चविजन्माचामित्रः॥ संचतएवचा॥४॥ अतिचारेपावर्णी
 नामवेद्यावेदनेनच॥ स्वकर्मणाचत्यागेनजायतेघृणीमंकरा॥५॥ संकासीयोनयो
 यिष्ठप्रतिलोमानुलोमजा॥ अन्योन्ययतिषिकाश्चतान्रप्रवक्ष्याम्यशेषतः॥१॥

१३४

युतोवेदेदिकेष्टैवचंडालश्चनराधमः॥ मागधः॥ द्रुज्जातिश्चतथायोगैवचा॥२॥ एते
 षट्सदृशान्रवर्णीनृजनयंतिस्वयोनिष्ठु॥ माउजाद्यांप्रमृयंतेप्रवरास्तुचयोनिष्ठु॥३॥
 यथात्रयाणांवर्णीनांद्योरात्मास्त्यजायते॥ आनंतर्पस्वयोद्यांचतथाबाह्येष्वपिक्रमात्
 तिचापिबाह्यान्नुवक्तुंस्ततोप्यधिकहस्तिताम्॥ परस्परस्यरादेष्टुजनयंतिविगर्हितान्॥४॥
 याथेवक्ष्द्रोबाह्मणांवाह्यंजंउं प्रमृयते॥ तथाबाह्यांतरंवाह्यश्चात्रवर्सेप्रमृयते॥५॥
 प्रतिकूलंवर्तमानात्वाह्यात्स्वाप्यतरात्पुनः॥ हीनाहीनान्रप्रमृयंतेवर्षाणिचदशैवउर
 प्रमाधनोप्रचारजमदासंदास्यजाविनां॥ सैरंध्रंवागुराद्विभूतदैश्वरयोगवे॥६॥
 मित्रेयक्रंतुवेदेहोमाधुर्वैसंप्रमृयते॥ नृनृप्रसंयजसंयोघंदाडौसुगोदयो॥७॥
 निषादोमार्गविंशतेदासंनोकर्मजाविनां॥ किवर्त्तमितिप्राकरायवर्त्तनिवासिनः॥८॥

ता३ जो२

नृत्तवत्त्रयनस्वनार्यगर्हितान्तरानास्तुय॥ नवंचायोगवीष्टेतेजातिहीनाः दृष्टक
क्रिया॥ ३५ ॥ कारावरोनिषाद्यं चिन्मकारं प्रस्तुयते॥ विदहिकादं धर्मो दोषद्विग्रीमप्र
तिश्रयो॥ ३६ ॥ चंडालात्पांडुशोपाकस्त्वक्मारस्यवहारवान्॥ आहिंउकोनिषादेन वेदे च
मेकजयते॥ ३७ ॥ चंडालेन उशोपाको मूलयसन्मृतिः॥ पुष्टस्त्या जायते पापः सदा स
जनगर्हितः॥ ३८ ॥ निषादस्त्री चंडालात्पुत्रमंथा वसायिनं॥ वमशानगोचरं स्मृते वा
ह्यानामपि गर्हितं॥ ३९ ॥ संकरे जातपरस्वेताः पिठमाट्टप्रदर्शिताः॥ प्रछन्नावाप्रकाशा
वावेदित्याः स्वकर्मणि॥ ४० ॥ स्वजातिजानंतरजाः षड्भुता द्विजधर्मिणः॥ क्षत्राणां उ
पधर्माणां सर्वे पिधंस्तजाः स्मृताः॥ ४१ ॥ तपोबीजप्रभावे स्त्रुते गच्छंति युगे युगे॥ उक्
र्षं वापकर्षं च न लुप्येष्टि हजमताः॥ ४२ ॥ शानाके स्त्रुक्रिया लोपादिमाः क्षत्रियजायतयः॥

१३५

दृष्टवत्तुंगतालोके ब्राह्मणतिक्त्रमेण्य॥ ४३ ॥ पौंड्रकाश्चांध्रविडाः कांबोजायव
नाः शकाः॥ पारदाबाधकवाश्चीनाः किरातादरदाः स्वसाः॥ ४४ ॥ मुखबाहूरुपजानां
यालोके जातयो बहिः॥ स्त्रेष्ठवचैर्यवावो वासवेति दृश्यवः स्मृताः॥ ४५ ॥ ये द्विजानामप
सदायेवापधंसजाः स्मृताः॥ ते निंदिते वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मणि॥ ४६ ॥ स्मृतानाम
श्चसारथ्यमंबशानां विकिसितं॥ वेदेहकानां स्त्रीकार्यमागधनां वणिक्पथः॥ ४७ ॥ मस्य
घातो निषादानां वष्टिश्चायोगवस्थः॥ मेदांध्रवृद्धे च मद्रूनामारण्यपशुहिंसनं॥ ४८ ॥
हस्त्रुग्नकुक्षसानां वविलोको वधबंधनं॥ क्षिप्रानां चर्मकार्यं वेनानां नाडबादनं॥ ४९ ॥
चैयं भ्रमशानेषु शैलेः रूपवनेषु च॥ वसेत्युत्तरे विज्ञाता वचयंतः स्वकर्मणि गप
वंडालश्चपवानां उबहिर्गामात्प्रतिश्रयः॥ अवपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्रगर्दने॥

वासं सिद्धत्वे लानि निजनां देव नो जने ॥ काष्ठीयसस्त्रलंकारः परिब्रज्यान्वनि
 यशः ॥ ५१ ॥ नतिः समयमन्विष्टे तुरुधो धर्ममाप्तरन ॥ व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः स
 द्योः सह ॥ ५२ ॥ अन्तर्मेष्ठां पराधीनं देयं स्यात् ॥ किन्नना जने ॥ रात्रौ न विचारे युश्च ग्रामेषु
 न गन्ते सुय ॥ ५४ ॥ दिवा च रेष्टुः कार्योर्थं विक्रिताराजशासनैः ॥ अबाधवंशं बन्धुवनिर्ह
 रेष्टुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥ वध्यां श्रद्धाः सत्ततं यथाशास्त्रं नृपाक्षया ॥ वध्यवासोऽसिगृह्णी
 युः शय्याश्चाजराणाम्नि ॥ ५६ ॥ वस्त्रं पितृमवशात् नरं कलुषयो निजं ॥ आर्यरूपमिवा
 नायं कर्मणिः स्वे विना वयेत् ॥ ५७ ॥ अनार्यतानिष्टुरता कर्तव्याः क्रियात्मता ॥ सुसंयं
 जयंता ह लोके कलुषयो निजं ॥ ५८ ॥ पित्रां जलते शीलं मातुर्वेत्तयमेव वा ॥ न कथं न
 वडुयोनिः प्रकृतिस्त्वं नियच्छति ॥ ५९ ॥ जले नु स्वेऽपि जातस्य पश्यत्याद्यो नि संकरः ॥

१३५

संश्रयद्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा ॥ ६० ॥ यत्र चेते परिधंसा जायंते वस्त्रं ह्येषकाः
 राष्ट्रीयैः सह तद्राष्ट्रं हि प्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देह आगो नुपस्क
 तः ॥ स्त्रीया ज्ञान्यवपत्नौ च वास्यानां सिद्धिकारणं ॥ ६२ ॥ अहिंसा सत्त्वमक्रोधमोक्षमि
 द्रियनिग्रहं ॥ एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्त्तसिद्धिर्ब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥ श्रद्धायां ब्राह्मणा जाता
 श्रेयसा चेत्प्रजायते ॥ आश्रयाद्येयसी जातिं गच्छा सप्तमा घगाता ॥ ६४ ॥ श्रद्धायां ब्राह्म
 णता मेति ब्राह्मणं विद्वत्प्रतः ॥ क्षत्रिया जाता मेवंतु विद्या देशात्तथैव वा ॥ ६५ ॥ अना
 र्यायां सत्त्वमनो ब्राह्मणा नुयदृच्छया ॥ ब्राह्मणमप्यनार्यास्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्
 वेत् ॥ ६६ ॥ आर्यजातस्त्वनार्यायामार्ये नार्यान्वेदुषोः ॥ जातोऽप्यनार्यादायामनार्य
 इति निश्चयः ॥ ६७ ॥ तावुगावप्यसंस्कारा विविधमोच्यवस्थितः ॥ विरुण्य जन्मना पूर्व उन्नतः

प्रतिलोमतः॥५॥ सुबीजं चैव शुद्धे त्रेजातं संपद्यते यथा॥ तथा यजिता तत्रा यीयांस
र्वसंस्कारमदीति॥६॥ बीजमेके प्रशंसन्ति द्वे त्रमेके मनीषिणः॥ बीजदे त्रे तथैवा चै
तत्रेयं तु व्यवस्थितिः॥७॥ अद्वे त्रे बीजमुत्पृष्टं मंत्रमिव विनश्यति॥ अबीजदे त्रे
तथैवा चैतत्रेयं तु व्यवस्थितिः॥ कमापि द्वे त्रे केवलं रुं डितं न वेत्ता॥ अयस्माद् बीजप्र
जावेन तिर्यग्जातं षयो न वत्ता॥ प्रजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् बीजं प्रशस्यते॥८॥
अनार्यमार्यकर्मणि मार्यं चानार्यकर्मणि॥ अत्रायां ब्राह्मणा जातः श्रेयसत्वेन प्रजायते
(९॥) संप्रधर्मा ब्रवीद्भाना न समो नासमाविति॥१०॥ ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्य कर्म
व्यवस्थिता॥ ते सम्यग्जीवसुः षट् कर्माणि प्रजन्मनः॥११॥ अध्यापनमध्ययनं यज
नं याजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माणि प्रजन्मनः॥१२॥ षण्णोक्त कर्मणा मस्य त्री

णि कर्माणि जीविका॥ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहाः॥१३॥ त्रयोधर्मानिवर्तन्ते ब्रा
ह्मणा क्षत्रियं प्रति॥ अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहाः॥१४॥ विष्णुं प्रति तथैवैते नि
वर्तेरन्निति स्थितिः॥ न तो प्रतिहिता न धर्मान् मनुष्या ह प्रजापतिः॥१५॥ ब्राह्मणाश्च नृत्वं
क्षत्रस्य वणिकश्च शूद्राणां विद्वाः॥ आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजि॥१६॥ वेदाभ्या
सो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षाणः॥ वात्सीकामेव विष्णुस्य विन्निष्ठा निस्वकर्मसु॥१७॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्माणा॥ जीवे क्षत्रियधर्मेण सखस्य प्रद्युनंतरा
जी॥ उनाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्ता गोरक्षं नृपि मास्त्राय स जीवे द्वैरप
जीविकां॥१८॥ विष्णुपुत्र्या पिजीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा॥ हिंसा प्रार्थना पराधीनोऽपि
यत्नेन वर्जयेत्ता॥१९॥ नृपि साधिति मन्त्रांतमाह त्रिः सद्भिर्गदितो॥ नृपि नृमित्रायां चैव

हंतिकाष्टमयोमुखं॥७४॥ इदं उदृतिविकल्पात्त्रयजतोधर्मेनेषु॥ विट्पण्यमुदृतो
 द्वारंविक्तेयंविन्नवर्द्धनं॥७५॥ सर्वत्रसानपोहेतत्तत्तानं चतिलिःसह॥ अश्मेनोत्तवणं
 चैवपशवोयेचमानुषा॥७६॥ सर्वंचतांत्वंरक्तंशाणक्षौमाविकानिन्य॥ अपिचैस्कु
 ररक्तानिफलैषुष्यंतथौषधी॥७७॥ अपःशस्त्रंविषंमांसंमोमं गंधंश्चसर्वशरी
 रंक्षौद्रं दधिष्ठितंतेलंमधुउडंअशान्॥७८॥ आरण्यंश्चपक्षन्सवनिदंक्षिणश्च
 वयांसिच॥ मद्यंनलीचलाक्षौचसर्वा॥ श्रेयसापांस्तथा॥७९॥ काममुत्पाद्यतथांउ
 त्थयमेवल्लषावल॥ विकाणीततिलोक्षुधान्धर्माथर्मचिरस्थितान्॥८०॥ तोजना
 न्यंजनादनाद्यदयंकुसुततिलिः॥ क्षमिन्तःश्चविषायांपिष्टतिःसहमज्जति
 ८१॥ सद्यपततिमांसेनलाक्ष्यालवणेनच॥ अहेणक्षुद्रोत्तवप्रियाल्लणःक्षारवि

॥ जन्मः सर्वेणाप्यनयंगत्तः ॥ न चैव ज्यायसां हृत्तिमन्निमन्येत कदाचित् ॥ इति श्रुत्वा लोनादधमो ॐ ३

क्रयात्प्राप्त इतरेषां उपपन्नानां विक्रयादिकामताः ॥ ब्राह्मणं सन्नरात्रेण विश्व
नावं निगच्छति ॥ २३ ॥ रसारसैर्निमातव्या न चैव लवणं रसैः ॥ न तानं यत्ततां नैनति
लाक्षयेन तस्मात् ॥ २४ ॥ जावेदेतेन राजा जावदुच्छेद कर्मणि ॥ तं राजा निध
नेन ब्रह्मि प्रमेव प्रवासयेत् ॥ २५ ॥ वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्व उच्छ्रितः ॥ परधर्मे
ण जीवन् न हि सद्यः पतति जातिता ॥ २६ ॥ विप्रोऽजावनस्वधर्मेण शूद्र इत्यापि वर्तयेत्
अनाचरन् न कार्याणि निवर्तेत च राक्षसात् ॥ २७ ॥ अशक्तुं वंश्च शूद्रांश्च प्रकंठे द्विज
न्मतां ॥ २८ ॥ पुत्रदाराद्ययप्राप्ते जीवेत्कारुक कर्मणि ॥ २९ ॥ यः कर्मणि सुचरितैः शूद्र
यं द्वे द्विजातयः ॥ तानि कारुक कर्मणि शिल्पानि विविधानि वा ॥ ३० ॥ विश्वदत्ति मना
जिष्ठन ब्राह्मणास्त्वे पापि स्तितः ॥ अद्वैतिक इतिः माद निमं धर्मं समाचारत्वात् ॥ स

वतः प्रतिगृह्णीयाद्वास्त्रपाश्चापदंगतः॥ पवित्रं दुष्यतीत्येतत्तु धर्मतो नोपपद्यते॥
नाध्यापनायाजनाद्यागर्हितो वा प्रतिग्रहात्॥ दोषा न वंति विप्राणां ज्वलनाकी
समाहितो॥ राजा विनाशयमापन्नो योऽन्मन्त्रियतस्ततः॥ आकाशमिव पंकेन स पा
पेन लिप्यति॥ ४ अजागर्तः सुतं हं तु मुपासपुं दुहितः॥ न च लिप्यत पापेन दु
त्यतीकारमाचरन्॥ श्रमां स मिच्छन्ना ते हिं धर्मा धर्म विचक्षणः॥ प्राणानां परिरूपा
शं वामदेवो न लिप्तवान्॥ ५ न रक्षाजः दुधमर्त्तु स सुत्रो विजनेव नो॥ बद्धा गाः प्र
तिजयाद्बद्धो स्तुतो॥ मेहातपाः॥ ६ दुधमर्त्तु शालुमन्यागादिश्यामित्रः अजाघ
नी॥ वंजलहस्तादादाय धर्मा धर्म विचक्षणः॥ प्रतिग्रहाद्याजनाद्यातयेवाध्या
पनादपि॥ प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः॥ ७ याजनाध्यापने निश्चक्रियते

१३५

संस्कृतात्मनः॥ प्रतिग्रहस्तु क्रियते श्रद्धया यं यजन्मनः॥ १० जपहोमैरपेक्षेनो
याजनाध्यापनेः कृतं॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु चाग्नेन तपसे वचः॥ ११ शिलोऽश्मया
ददात विप्रोऽजीवनयतस्ततः॥ प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयोस्ततोऽप्यंशः प्रशस्त्यता॥ १२
सीदद्भिः अयमिच्छा धीनं वा वृथिवापतिः॥ गान्धाः स्यान्मातृके विप्रैरदिसंस्त्या
गमर्हति॥ १३ अकृतं वक्षता त्वक्षे चातृगोरजा विक्रमेव च॥ हिरण्यं धनं च मनैव
त्वं पूर्वमदोषवत्॥ १४ सप्तविंशतिगमाधम्यादा यो लानः कुर्योजयः॥ प्रयोगः कर्म
योगश्च सत्यतिग्रह एव च॥ १५ विद्या शिल्पं चरितः सेवागोरक्षा विपणिः क्षपिः॥ धृतिर्नै
हं जमीदं च दशजीवनहेतवः॥ १६ आस्त्रपाश्चापदंगतः॥ १७ चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो नागमा
मं तु स्वसुधमार्थं दद्यात्पापीयसेऽप्यका॥ १८ चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो नागमा

पतापिनं॥१॥ तच्चैतान्स्नातकाविद्याब्राह्मणान्धर्मनिरुक्तान्॥ निःस्वेन्यो
देवमीतन्योदानंविद्याविशेषतः॥२॥ एतेन्योहिद्विजात्रेन्योऽद्वयमन्नंमदक्षिणं॥
इतरेन्योच्चदिवेदिसुतान्तंविधीयते॥३॥ सर्वेस्नानिराज्यान्त्रयथाहंमुपपाद
येत्॥ ब्राह्मणावदविदुषोयज्ञार्थंवेददक्षिणाः॥४॥ ततस्तदोपरान्नद्वारान्नसि
द्धिर्वायोधिगच्छति॥ रतिमात्रंफलंतस्यद्रव्यदात्रस्तुसंततिः॥५॥ धनान्यपियथा
शक्त्याविप्रेषुप्रतिपादयेत्॥ वेदविष्णुविविक्तैषुप्रेक्ष्यर्गैर्ममश्रुते॥६॥ यस्यत्रै
वार्षिकंनक्तंपर्याप्तंनृशृणये॥ अधिकंवापि विद्येतससोमंपात्रमर्हति॥७॥
अतस्त्र्यल्यसिद्रव्येयःसोमंपिबतिद्विजः॥ सपीतसोमंश्रुवेऽपिनतस्तत्समवा
प्नुयात्॥८॥ शक्तःपरजनेदातास्वजनेदुःखजाविनि॥ मध्यापातोविषास्वाहं स

ध ५

१४१

धर्मप्रतिरूपकः॥९॥ नृयानामुपरोधेनयःवरोत्यौर्ध्वदिस्किं॥ तद्रव्यसुखोदकंजाव
तश्चमृतस्यचाप्यज्ञेयत्प्रतिरुक्त्वादेकेनांगेनयज्वनः॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणधर्मिके
सतिराजनि॥१०॥ योविश्वःस्याच्छत्रपञ्चद्वीनक्रतुर्गोपमः॥ ऊर्ध्वंवातस्यतद्रयमाह
रेद्यज्ञमिदमे॥११॥ आरुनेत्रीणिवाधेवाकामंश्चद्रव्यमेवमृतः॥ नरिश्चद्रव्ययज्ञेचुकाश्चिदपि
स्तिपरिश्रमः॥१२॥ योनहिताग्निंशतगुरुंर्यज्वाचसहस्रगुः॥ तयोऽपिऊर्ध्वंवात्यामाहरेद
विवारयन्॥१३॥ आदाननिश्चाद्यादात्राहरेदप्रयच्छतः॥ तथायशोऽस्यप्रथतेधर्मश्च
यविवर्धते॥१४॥ तथेवमप्रमेनक्तेनक्तानिषडनमृताः॥ अथस्तनविधमनेनहर्तेयंहीन
कर्मणाः॥१५॥ स्वलाक्षेयादगाराघायतोवाष्पपपद्यते॥ आस्थातव्यंउततस्मैष्टुतेय
दिष्टुच्छति॥१६॥ ब्राह्मणस्त्वनदतयंक्षत्रियेणकदाचन॥ दस्यनिःक्रिययोसुखमजीवन्

हर्षमहीति॥ योऽसाधु श्रोत्र्यमादाय साधु श्रुः संप्रयच्छति॥ सत्तवा ज्ञवमात्मानं संत
 रयति तावुनो॥ १९ यदनं यज्ञशीलानां देवस्वत द्विडुर्धुम्॥ अयज्वनां च यद्विसमसुर
 स्वत दुच्यते॥ २० न तस्मिन् भारये दंडं क्षमिकेः पृथिवीपतिः॥ हस्त्रियस्य हि वारिण्या
 तज्जाज्ञाणः सीदति क्षुधम्॥ २१ तस्य नृप्यजनं शास्त्राच्च अटं वानमहोपतिः॥ श्रुतशीले च
 विज्ञापयति धर्मो प्रकल्पयेत्॥ २२ कल्पयिवा स्य दृष्टिं चरद्देवं समंततः॥ राजा हि धर्म
 षड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षाणात्॥ २३ न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् विप्रो निदेत धर्मवित्॥ य
 जमानो हि निदिवा चं डालः प्रेय जायते॥ २४ यज्ञार्थं मथं निदिवा यो न सर्वं प्रयच्छति
 स याति भस्मतां विप्रः पाकतां वा शतं समाः॥ २५ देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोके नोपहिनस्ति यः
 स पापात्मा परेलोके शुभो छिष्टे न जावति॥ २६ इष्टं विश्वानो नित्यं निर्वपेदष्ट पर्यये॥

ल्लुत्तानां पशुसोमानां निःसश्रथं मसं न वे॥ २७ आप कल्पेन यो धर्मं अरुतेना पृदिधि
 जः॥ सनाज्ञोति फले तस्य परत्रेति विचारिता॥ २८ विश्वे श्वदेविः सध्वे श्व ब्राह्मणे श्वम
 दधिनिः॥ आपश्चुमरणा क्षी॥ २९ त्वे विधेः प्रतिनिधिः सतः॥ ३० प्रजुः प्रथम कल्पस्य यो नृ
 कल्पेन वर्तते॥ न स्तां पराधिकं तस्य दुर्म त विद्यते फलं॥ ३१ न ब्राह्मणे वेदयेत् किं विप्रः
 जनिधर्मवित्॥ स्ववीर्येणैव तां ~~विद्विहृती नृपसि नृपि~~ नृशिथान्मानवान्पका
 रिणः॥ ३२ स्ववीर्या प्राजवीर्यं च स्ववीर्यं बलवत्तरं॥ तस्माच्चेनैव वीर्येण निगृह्यतां द
 री नृदिजः॥ ३३ श्रुती रथवंगीरमीः अयो दिव्य विचारयत्॥ वाक्यं स्य वे ब्राह्मणस्य
 तेन स्यादरी नृदिजः॥ ३४ हस्त्रियो ब्राह्मणीयेण तरेहापदमात्मनः॥ धानन विरपश्च द्रौ
 उजपहमे द्वि जो त्रमः॥ ३५ विधुता रासिता वक्ता मेत्रो ब्राह्मण उच्यते॥ तस्मेना

उशलं श्रूयान्नशुद्धां गिरिमीरयेत् ॥ ३१ ॥ न विक्क्या न युवति नीत्य विद्यो न बालिशः
 होतस्या दग्निहोत्रस्य नात्रोना संस्तुतस्तथा ॥ ३२ ॥ न रक्त्विपतं ये ते जुह्वन्सचयस्य त
 त् ॥ तस्माद्वितान उशलो होतस्या द्देवपारगा ॥ ३३ ॥ प्राजापयामद चाश्वमग्राधेयस्य
 दक्षिणां ॥ अनाहताग्निर्न वति आल्लो विनवे सति ॥ ३४ ॥ पुण्या न्यन्या निजवीतश्च
 दध्मनो जितेन्द्रियः ॥ न बल्यदक्षिणार्थं जैर्यजोत्त ह कथंचन ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाण्युरा
 स्वर्गमायुः का ॥ त्रिं प्रजां पश्यन् ॥ हंत्यप्यदक्षिणे यज्ञस्तस्मान्नाल्यध्नो जयेत् ॥ ३६ ॥
 ग्रीहोश्च पविथानी न्ब्राह्मणः कामकारतः ॥ चां प्रायणं चरेन्मा संवीरहृद्यां समं हि
 तत् ॥ ३७ ॥ ये श्रद्धादविगम्यार्थमग्नि होत्रमुपासते ॥ चा विजस्ते हि श्रद्धाणां ब्रह्मवादि
 पुगहिता ॥ ३८ ॥ तेषां सततमभ्यानां वृषलाग्न्यपसेविनां ॥ पदामस्तकमाक्रम्य दत्ता

२४३

दुर्गोत्तिसंतरेत् ॥ ३९ ॥ अजर्वन् विहितं कर्म निंदितं च समाचरेत् ॥ प्रसूक्तश्च प्रिया
 र्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरा ॥ ४० ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधः ॥ कामका
 रकृते पापे कुरे केश्रुति निदरीनात् ॥ ४१ ॥ अकामतः कृतं पापं वदन्त्या सेन श्रुयति
 कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पुण्यमिधैः ॥ ४२ ॥ प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्ते देवास्तु वे
 दते नरा ॥ न संसर्गं व्रजे अग्निः प्रायश्चित्तैः कृतैः सति ॥ ४३ ॥ इह दुश्चरितः के विक्के
 विस्मर्वते स्तथा ॥ प्राप्नुवन्ति तुरात्मानो नरा रुस्मं विपर्ययं ॥ ४४ ॥ सुवर्षचोरः
 को न खं सुरापः स्थावदंततां ब्रह्म हृद्यरो गित्वं दोश्चम्यं रुसुत लृण ॥ ४५ ॥
 शुनः प्रतिनासि चं रुचकः प्रतिवक्रतां ॥ ४६ ॥ स न्यचोरोऽगहीन च मातिरेकं उमिश्र
 का ॥ ४७ ॥ अन्नहृत्मीमा विबुं मोक्षं वापै गप हारका ॥ बस्या पहारका ॥ अन्त्यं पंगुताम

श्वरारकः॥५॥दीपहृतीनेवेदंधःकाणिनिर्वीपकोनवेत॥हिंसायाव्याधिरूपस्त्वम
 रोगित्वमहिंसया॥५॥एवंकर्मविशेषेणजायंतेसद्भिर्गर्हितः॥जडसूकांधबधिरा
 विसृतास्तयस्तथा॥५॥वरितव्यमतोनिचंप्रायश्चित्तंविशुद्धये॥निघ्नैरुल्लिख
 णैर्युक्ताजायंतेऽनिष्कृतिनसः॥५॥ब्रह्महत्यासुरापाणंस्तेयंगुर्वंगनागमः॥मह
 तिर्धपातकाद्याः॥५॥संयोगंवेवातेःसह॥५॥अदृतं वसमुक्तेष्वेरीजगामिचपेशु
 नं॥गुरोश्चालीकनिर्बंधःसमानिब्रह्महृत्यया॥५॥ब्रह्मोक्तवेदनिर्दाकटसाहं
 सुकृद्धधः॥गर्हितात्ताद्ययोर्जग्धिःसुरापाणसमानिषट्॥५॥निक्षेपस्यापहरणं
 नराधरजनस्यच॥हूमिवज्रमणिनांचरुक्मस्तेयसमंस्मृतं॥५॥रेतःसेकःस्व
 योन्मसुधमारीघंअजासुच॥सर्वःपुत्रस्यचस्त्रीपुगुरुतल्पसमंस्मृतं॥५॥

१४४

जोवक्षेऽयाज्यसंयाज्यंपारदायीत्तविक्रमौ॥गुरुमादृष्ट्यागःस्वाध्याया
 ज्ञोःसुतस्यच॥५॥परिवित्तितानुजेनपरिवेदनमेवच॥तयोदीनंचकथायास्त
 योरेवचयाजनं॥५॥कन्यायाहूषणंस्वेववाधुषित्वंव्रतान्कति॥तडागारामहा
 राणामपचस्थविक्रयः॥५॥ब्राह्मतावांधवशोऽनृताध्यापनमेवच॥नृता
 द्वाथयनादानमपण्णनंचविक्रयः॥५॥सर्वाकरिधधीकारोमहायंत्रप्रवर्तेनं॥
 आत्मायंयक्रियारंजोनिंदितानादनंतया॥५॥अनादितान्नितास्तेयमृणानां
 चानपक्रिया॥असह्यस्त्राधिगमनंकोशीलस्यैवसनक्रिया॥५॥अथअप्य
 पशुस्तेयंमद्यपस्त्रीनिषेवाणं॥५॥स्त्रीस्तुप्रविदुश्चवधेनास्तिक्यंवापपातकं॥
 आक्षेपस्थरुजःशयंघ्रातिरग्रेयमद्ययोः॥५॥जैर्यंपुंसिचमिथुनंजातिवंश

करं स्मृतं ॥ स्वरोष्णश्च भृगेना एणामजा विकवधंस्तथा ॥ ६२ ॥ अपात्री करणं ज्ञेयम्
 सञ्चयन्वना घणं ॥ नमिकोटवयो हृद्यमघानुगततो ज्ञनं ॥ ६३ ॥ फलेधः अस्तु म
 स्तयमाधेयं चमलावदं ॥ एताद्येनां सिमर्वाणियथोक्ता निष्ठयकरुण्यक ॥ ६४ ॥ येयै
 त्रीतेरपोऽयं ते तानि सन्ध्याग्निबोधत ॥ ब्रह्मदाद्यादद्याद्वा निष्ठुटिं च वावनेवसेव ॥
 ७१ ॥ तिष्ठ्याश्वात्मविश्रुयथं च वावशिरोधजं ॥ लक्ष्यं वास्त्रचतुं वास्यादिदु
 घामिच्छयात्मनः ॥ ७२ ॥ प्राप्ते दात्मानमनौवासमिद्धिनि रवाकगिरां ॥ ज्ञेयं तवाश्चमे
 धेनस्य जित्तगोसर्वेन वा ॥ ७३ ॥ अतिजिद्धिश्च जिद्धां वा त्रिदत्तामिष्टुतापि वा ॥ जप
 न्वा न्यतमं वेदं यो ज्ञानां रातं ब्रजेत् ॥ ७४ ॥ ब्रह्म हृद्या पनोदाय मित्तुमि यतेति
 ७५ ॥ सर्वस्वं वा वेदविदो ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ७६ ॥ धनं वा जीवनाया लं गृहं वा स

१५५

परिच्छदं ॥ हविष्यं चानुसरेत्प्रतिश्रोतः सरस्वतं ॥ ७७ ॥ जपेदानियता हारस्त्रि
 विविदस्य संहितं ॥ नतपैवापनो निवसेद्गामांते गोब्रजेऽपि वा ॥ ७८ ॥ आश्रमे वृद्ध
 मूलैवागो ब्राह्मणहिते रता ॥ ब्राह्मणार्थे गवाथे वा सद्यः प्राणापरित्यजेत् ॥ ७९ ॥
 मुच्यते ब्रह्म हृद्या गोज्ञा रो ब्राह्मणस्य च ॥ अवरं प्रतिरोधात् सर्वस्वमवजि
 त्त्वका ॥ ८० ॥ प्रविश्य तन्निमित्ते वा प्राणलाने विमुच्यते ॥ एवं वृद्धव्रतो निष्ठं ब्रह्मचा
 री समाहितः ॥ ८१ ॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्म हृद्या व्यपोहति ॥ शिष्टावाक्तुमिदं वा
 नां नरदेव समागमे ॥ ८२ ॥ स्वमेनोऽवत्थस्नातो हयमेधे विश्रुयति ॥ धर्मस्य ब्राह्म
 णो मूलमग्रं राज्ञ्य उच्यते ॥ ८३ ॥ तस्मात्समागते तपामेनो विख्याय श्रुयति ॥ ब्र
 ह्मणः संनत्वा निवदेवानामपि देवतं ॥ ८४ ॥ घमाणं चिवलोकस्य ब्रह्मा त्रिवहिकसं ॥

१५६

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिश्चिताः ॥ ८५ ॥ सातेषां पावनाय स्यात्पवित्रं वि
दुषां हि वाक ॥ अतोऽन्यतममास्त्याय विधिं विप्रः समादित ॥ ८६ ॥ असह्यस्तुतं पा
पं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ हत्वागर्तमेविजातमेतदेव ब्रूते चरेत् ॥ ८७ ॥ राज्ञश्च विशेषो
न्येजानावात्रेयीमेव च स्त्रियं ॥ उक्ताचैवानृतं साक्षे प्रतिरुच्य गुरुं तथा ॥ ८८ ॥ अ
पस्त्यवनिक्षेपं सत्राय स्त्रीसु रुद्धं ॥ इयं विश्वदिरुदिता माया कामतो द्विजं ॥
८९ ॥ कामतो ब्राह्मणवधे निश्चितीर्न विधीयते ॥ सुरापी च द्विजो मोहादसिखणं
सुरां पिबेत् ॥ ९० ॥ तथा सकाये निदग्धे सुपैव्यते किं विषाततः ॥ गोमूत्रमभिवर्णं
वापि बिभुदकमेव वा ॥ ९१ ॥ पयो घृतं वामरणात् गोशतद्रुममेव वा ॥ कणान्नवान्न
क्षये ददृष्टं पिण्णकं वा सत्त निशि ॥ ९२ ॥ सुरापाणा पनु सपंचालवासा जटीध्वजा ॥

३४६

सुराविमलमन्नानां पाप्माश्च मलमुच्यते ॥ ९३ ॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च तसुरां पिबे
त् ॥ गोडीपेष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधं युग्मं ॥ ९४ ॥ यथोवेका तथा सर्वानपातच्छादित
ति ॥ यद्वरुहः पिशाचां मद्यं मांसं सुरासवं ॥ ९५ ॥ तद्ब्राह्मणेन नात्तयं देवानामश्नता
द्विजः ॥ अमेधे वोपते नम्रो विदिकं वा फहाहरेत् ॥ ९६ ॥ अकार्यमेव कुर्याद्ब्राह्मणो मदमो
दित ॥ यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सत्ततः ॥ ९७ ॥ तस्य व्यापेति ब्राह्मणं शूद्रत्वं च
संगच्छति ॥ एषा विचित्रा निहिता सुरापाणस्य निश्चिती ॥ ९८ ॥ अतः कुर्ह्यं प्रवक्ष्यामि सुवर्णं स्ति
यनिश्चिती ॥ सुवर्षस्तेयस्तद्विज्ञो राजानमन्ति गम्यता ॥ ९९ ॥ स्वकर्म स्यापयन् ब्रूयौ यान्ता
नवाननुशास्ति ॥ गृहीत्वा मुशलं राजा सत्तद्व्याचुतस्वयं ॥ १०० ॥ वधेन शृङ्गं स्ति
नो ब्राह्मणस्तपसेव वा ॥ तपसा पनु नु सुसु सुवर्षस्तेयजं मलं ॥ १०१ ॥ नीरवासा द्विजोऽ

३४

नि४

रणेचरे ब्रह्म हणितं॥ एते ब्रूते रूपादेतपापैस्ते यत्ततं द्विजः॥ गुरुस्त्रीगमनीयं च
 ब्रूते रैरिपानुदेत॥ गुरुतल्पनिनाथेन स्तने स्वप्यादयो मये॥ स्तमी ज्वलंती वाक्शि
 थै मृच्छनासविश्रुतिः॥ ४४॥ चयं वाशिष्ठ्युषणा च तद्वाधमयचा जयो॥ निरुती दिश
 मातिष्ठे दानिपाता दजिह्वगः॥ ४५॥ घट्टांगीवीरवासा वा वमश्रुतो निर्जने वने॥ प्राजाप
 थं चरेत्तु ब्रूमहमिकं समाहितः॥ ४६॥ चां यपां वात्री न मासान् च सेनियतेन्द्रियः॥ द
 विष्टेण यवाया वा गुरुतल्पा पल्लवये॥ ४७॥ एति ब्रूतिरपोरे सुर्महा पातकिनो मलान्
 जपपातकिनस्त्रेवं विविधैर्नियमैरिमिः॥ ४८॥ उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवानपि
 बित्तात्ततपापो वसेज्जोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः॥ ४९॥ चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवण
 मितं॥ गोघ्नत्रेणात्वरनस्नानं गोमासौ नियतेन्द्रियः॥ ५०॥ दिवानुगच्छेत्ताण्डु तिष्ठन्

१४७

ईरजः पिबेत्॥ अश्विचानमस्तु यरात्रि वीरासनं वसेत्॥ ५१॥ तिष्ठन्तीषु तिष्ठेत्तवजं
 तीषु पचुब्रजेत्॥ आसीनास्तथा सीतनियतो वीतममरः॥ ५२॥ आत्रामनिषकां
 वात्सोरया द्रादितिर्न वि॥ पतितं पंकमग्नं वा सर्वपाणौ विमोक्षयेत्॥ ५३॥ उन्नेवर्षतिश
 त्वा मासते वापि वा नृशं॥ न अवीतात्मनः स्थाणो गोरस्तवा उशक्तितः॥ ५४॥ आत्मनो य
 दिवा न्येषां गृहे हेतरेऽथ वसवले॥ न हयं तीन कथयेत्पिबंतं चैव वसकां॥ ५५॥ अनेन वि
 धिना यस्तु गोघ्नो गार्हनुगच्छति॥ स गोहृद्या ततं पापं त्रिनिर्मासैर्यपो हतिः॥ ५६॥ पृष
 त्तिका दशा गावो दद्यात्सुचरितव्रतः॥ अविधमाने सर्वस्वं वदविज्ञो निवेदयेत्॥ ५७॥
 एतदेव तं अयु रूपपातकिनो द्विजरा॥ पाकयस्तु विधनेन यजेत निरुतं निशि॥ ५८॥
 अवाकीर्णं उकाणेन गृह्णेन च उष्येत्॥ पाकयस्तु विधनेन यजेत निरुतं निशि॥ ५९॥

ऊचाग्रौविधिवदोमानंततश्चसमिष्टुच॥वातेऽयुरुवदानीनांजुऊयासपिपाउतः॥
 १२॥ कामतोरेतसःसेकंअतस्तुस्थद्विजन्मनः॥अतिक्रमंअतस्त्याऊधर्मज्ञाब्रह्मवादि
 नः॥१३॥भारुतंपुरुकृतंचयुरुंपावकमेवच॥चओप्रतिनोऽन्येतिआसंतजोऽवकासिनिः॥
 २१॥एतस्मिन्नेनसिध्नातिवासिवागदत्ताजिनं॥सन्नागारंचरेकैदंअकर्मपरिक्रातेयनः॥
 २२॥तेत्योऽन्वेनानिद्वेनवर्तयंनेकप्रालिकं॥उपस्पृशंस्त्रिषवणमष्टेनसविश्रुयति॥
 २३॥जातित्रंशकरंकर्तव्यवान्यतममिष्टया॥चरेसांतपनंरुद्धंघ्राजापथमनिष्टया॥
 २४॥मंकरापात्रहयासुभोसःशोधनमेदवं॥मलिनीकरिणायेषुतप्तःस्याद्यावक
 स्त्र्यहं॥२५॥उरीयोअलहयायाःहन्त्रियस्यवधेस्मृतः॥विशेषेष्टनोऽशोवृत्तस्तेष्टदेहे
 यस्तुषोडशाः॥२६॥अकामंतस्तुराजयंविनिपात्यद्विजोत्तमः॥वृषनैकसहस्रागाद

१४८

सि
 द्याद्यर्थमात्मनः॥२७॥अहंचरेद्वानियतोजरीअलहणिव्रतं॥वसंश्चहरेयामस्य
 वृहन्मूलैर्निकेतनः॥एतदेवचरेदहंघ्रायश्चित्तंद्विजोत्तमः॥प्रमायवेष्ट
 तसंदद्यात्रैकशतंजवां॥२८॥एतदेवव्रतंरुद्धंघणमासान्शुद्रहाचरेत्॥वृष
 जैकादशावापिदं दद्याद्विप्रायगासिताः॥२९॥मार्जारिनजलोदवावापिमंडू
 कमेववा॥अगोक्षेऽलूककाकांश्चशुद्रहयाव्रतंचरेत्॥३०॥पयापिबोत्रिरात्रंवायो
 जनंवाधनेव्रजेत्॥उपस्पृशंस्त्रवंशंवास्तुक्तंवाहैवतंजपेत्॥३१॥अत्रिकास्त्रीय
 सीदद्यासर्पंदवाद्विजोत्तमः॥पलालजारकंघंटेसिसकंचैवमाषकां॥३२॥घृतंजं
 नंवराहंउतिलघ्राणंचतित्रिरे॥शुकेक्षिरायनंवसंक्रौंचंदवात्रिहायनां॥३३॥हवा
 हंसंखलाकंचैवर्हिणमेववा॥वानरंरूपेनजासौवस्यरीयेद्वाहणायगां॥३४॥वा

सोदद्याद्यं दद्यात्पंचनीलवृषाज्जम्बूजमेषावनङ्गाहंस्वरं हत्वैकहायनं ॥ ३६ ॥
 क्रत्यादांस्तु मृगान्दद्यात्पयस्विनीं ॥ अक्रत्यादेव सतरीमुष्ट्रं दद्यात्तु
 सप्तलं ॥ ३७ ॥ जालकास्तु कवस्तावीनपृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णां प्रपिचस्मिन्ना
 रीर्हत्वा न बस्थिताः ॥ ३८ ॥ वस्मिन्मातुर्द्वेणत्रयाणामविशेषतः ॥ अमत्येव प्र
 मायस्त्रीः शूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ ३९ ॥ दानेन वधनिर्सेकं सपीदीनामराकुवन् ॥ ए
 केकराचरेत्तु द्विजः पापापत्रये ॥ ४० ॥ अस्मिन्मातुः सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमा
 पणं ॥ सस्मिन्मातुः सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणं ॥ ४१ ॥ किंचिदेव च विप्राय दद्यादस्मि
 मतां वधे ॥ अनस्मिन्मातुः सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणं ॥ ४२ ॥ फलदानं च दद्यात्तु
 दने जप्य मृकरातं ॥ गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधं ॥ ४३ ॥ अन्नाद्यजानां स

१४२

३२

त्वानां रजसाणां च सर्वशरीराणां फल उष्यो ज्वानां च दंतप्राशो विशोधनं ॥ ४४ ॥ लघुजानामोषधी
नां जातानां च स्वयंवने ॥ दृथारि नेऽनुगच्छेद्वादिनमेकंपयो व्रत ॥ ४५ ॥ एते ब्रीहतेरपोत्सं स्यादे
नो हिंसा सल्लु क्तवं ॥ ज्ञानाज्ञानक्षते क्षत्रं शृणुता नाद्य न क्षणे ॥ ४६ ॥ अज्ञानाद्यस्तर्णीपी
त्वासंस्कारैरेव व्युत्थिति ॥ मतिपूर्वमनिर्देशं प्राणांतिकमिति स्थितिः ॥ ४७ ॥ प्रमादात्म्यमसु
रांसत्यपीचाद्विजोन्नमः ॥ गोमूत्रयावकाहारोद्धारात्रेण मुञ्चति ॥ ४८ ॥ अपः सुराजा जिन
स्त्वामद्यनां उच्छितास्तथा ॥ पंचरात्रं पीबेत्पीत्वा रां ख उष्यीष्टृतं परम् ॥ ४९ ॥ स्पृष्ट्वा हवाचम
दिराविधिबन्धप्रतिग्रहवा ॥ श्वद्रौ छिष्टाश्च पीत्वापः अशवारिपिवेत्र्यहं ॥ ५० ॥ आसुरास्य सु
रापस्य गंधमाघ्राय सोमं प्रमः ॥ प्राणान् शुभ्रिरायद्यद्यतं प्राश्य विमुञ्चति ॥ ५१ ॥ अज्ञानस्या
स्पृष्टविष्णुचंद्रसुरासंस्पृष्टमेव च ॥ पुनः संस्कारमहं ति त्रयोवर्षा द्विजातया ॥ ५२ ॥ पंचवेनं मे प्र

लादं जेनेत्यचर्यावतानि च ॥ निवर्तत द्विजातीनां पुनः संस्कार कर्मणि ॥ ५३ ॥ अज्ञो
ज्यानां तु मुक्ता न संस्त्राश्च छिद्ये मेव वा ॥ जग्धामां समनस्य च सप्त रात्र्य वा निवे
त्ता ॥ ५४ ॥ कानि वकष्यायां अपी वा मेधायापि द्विजाः ॥ तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्त्र
व्रज्यधः ॥ ५५ ॥ विदुराह खरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ॥ प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्वि
जशं प्रायणं चारत ॥ ५६ ॥ शुक्रा निजग्धममां सानि नो मानिकवकानि च ॥ अज्ञानं वेवम् ॥ ५७ ॥
मेतदेव व्रतं चरेत् ॥ ५८ ॥ क्रव्यादश्च करोष्ट्राणां जकुटानां च नक्षणे ॥ नरकाकख
रेणाणां तप्तं रूषो विरोधनं ॥ ५९ ॥ मासिकानं च योऽश्रीयादसमाष्टत को द्विजाः सत्री एष
स्तन्यपवसेदेकादशोदके वसेत् ॥ ६० ॥ अस्त्रचारी च योऽश्रीयान्मधुमांसं कथंचन ॥
संज्ञवा प्राकृतं च व्रतशिषं समापयेत् ॥ ६१ ॥ विडालकाकाखूछिष्टं जग्धमश्नन्न

१५०

लस्य च ॥ केराकाटावपनं च पिवेद्वा स्त्री सुवर्चला ॥ ६२ ॥ अतो ज्यमन्नं नात्रयमात्मना ॥ शु
द्धिमिच्छता ॥ अज्ञातलुक्तमुद्ययं शोधयं वायाश्च शोधने ॥ ६३ ॥ एषोऽनाद्यादनस्योक्तो
व्रतविधिर्विधिः ॥ स्तेयदोषापरुदृणां व्रतानां श्रयतां विधिः ॥ ६४ ॥ धनधानधनचो
यीणि कृत्वा कामात्तु द्विजोत्तमः ॥ स्वजातीयगृहादेव लब्धार्धेन विशुध्यति ॥ ६५ ॥ मनुष्या
णां तु हरिणस्त्रीणां ह्यत्र गृहस्य च ॥ कपवापी जलानां तु शुद्धिश्चां प्रायणं स्मृतं ॥ ६६ ॥
प्रवाणा मत्स्यसाराणां स्तेयं लब्धार्धेन वेवमेत ॥ चरेत्सां तपनं च व्रतं तनिर्यात्मा शुद्ध
यि ॥ ६७ ॥ नक्षत्रे ज्यपहरणे यानरायासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यं वि
रोधनं ॥ ६८ ॥ नृणां काष्ठद्रुमाणां च शुष्कानि स्य गुडस्य च ॥ त्विलचमीमिषाणां च त्रिरा
त्रं स्यादज्ञानं ॥ ६९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजनस्य च ॥ अयं कांस्योपला

नांच द्वादशाहं कणनता ॥ ६८ ॥ कर्णसि कीटजौ सानिं दिखुरे कखुरस्य च ॥ पक्षिजं
धौषधीनोच रज्जाश्चैव चंदं पयः ॥ ६९ ॥ एति व्रतिरपोहेत पापं स्तेयं च तं विजः ॥ अण
म्यागमनीयं उ व्रतिरेतिर पां नुदेत् ॥ ७० ॥ उरुतल्य व्रतं अयी देतः सिका स्वयोनिष्ठ
स्सक पुत्रस्य वस्त्री पुत्रमारी घं च जातु च ॥ ७१ ॥ पित्रश्च स्वेयी न जिनी स्वस्त्रीयां मा
नुरेव च ॥ मातुश्च न उराहस्य गवां प्रायणं चारत् ॥ ७२ ॥ एतास्ति स्मस्तु नार्थीयं
नोपगच्छेत्तु हिमा न्ना ज्ञाति चेनानु पेयास्ताः पतति स्म पयन्नधः ॥ ७३ ॥ अमानुष
पु पुरुष उदक्याया मयोनिष्ठ ॥ रेतः सिका जले चिव रुध्रे सां त पनं चरेत् ॥ ७४ ॥ त
धुनं उ समासे च उं सियो पिति वा विजः ॥ गोयानेऽस्तु दिवा चैव सवासाः स्नानमा
चारत् ॥ ७५ ॥ बां डालो च स्त्रियो गत्वा नुक्ता च प्रति गृह्य च ॥ पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञाना

१५१

स्नायं उ गच्छति ॥ ७६ ॥ विप्र उष्टं स्त्रियं नर्त्तनं रुंधा देववो रमणि ॥ यत्पुंसः परदारे शुतत्रे ना
वारयेद्भृतं ॥ ७७ ॥ प्रायश्चित्ता र्धमर्हति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ बालश्चा षोडशा द्षर्षी दशा ते
परत पुमान् ॥ ७८ ॥ बाल एव त्रिय विशां स्त्रियः शूद्र ए संगता ॥ अप्रजाता विमुध्युः
प्रायश्चित्ते न नेतरा ॥ ७९ ॥ सविष्णुनः प्र उष्टे तस्म दृशे नोपमं त्रिता ॥ रुध्रे च प्रायणं चै
व तदस्याः पावनं स्मृतं ॥ ८० ॥ माता मातृश्वसा श्वश्रुमा तुलानी पित्रश्च सा ॥ पित्र्यसखि
रिष्यस्त्री सपिनी तस्मी स्नुषा ॥ ८१ ॥ उहिताचार्य नार्थी च सगोत्रा नारणा गता ॥ राज्ञी प्रव
जिता सा धीक्षत्री वसो त्रिमातुया ॥ ८२ ॥ यकरो येकरात्रेण हृषली सेवना त विजः ॥ तद्धि द
नुग्जपन्नि चं त्रिनिर्वर्षे विपोहति ॥ ८३ ॥ एताः पापकृता मुक्ताश्च उस्मि पिनिः क्षती ॥
पतितोऽसं प्रमुक्ताना मिमाः शृणु त निः क्षती ॥ ८४ ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहान्वरन

याजनाध्यापनाद्यौ नान्न उच्यते सनाशनात् ॥ ८६ ॥ यो यो न पतिते नेषां संसर्गवि
 तिमानका ॥ सतस्येव व्रतं अर्थितं संसर्गविशुद्धये ॥ ८७ ॥ पतितस्योदकं कार्यं सपिंडे
 बंधविर्बहिः ॥ निंदिते हनिसाया क्लेशाद्युचिगुरुसन्निधौ ॥ ८८ ॥ दासीघटमपां च
 र्षं पर्यस्येत कथं ददा ॥ अहोरात्रमुपासीरन्नाशौ च बंधवैः सह ॥ ८९ ॥ निवर्तरेय
 तस्मात्तु संज्ञाषणं सहासने ॥ दद्याद्यस्य प्रदानं वयात्रां चैव हिलोकिं ॥ ९० ॥
 ज्येष्ठता च निवर्तते ज्येष्ठावाप्यं च यधनं ॥ ज्येष्ठं त्रां प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुण
 तोऽधिकः ॥ ९१ ॥ प्रायश्चित्ते च चरिते प्रसंभं नमपां नवं ॥ ते निवसां धं प्राप्ते युः स्नात्वा
 पुण्ये जलाराये ॥ ९२ ॥ सचक्रुतं घटं प्राश्य प्रविश्य न वनं स्वकं ॥ सर्वाणि ज्ञाति कार्या
 णि यथा हवं समाचरेत् ॥ ९३ ॥ एतमेव विधिं अर्थी धीः प्रियं पतिताद्यपि ॥ वस्त्रान्

९५२

पानं देयं उवसेयुश्च गृहं तिके ॥ ९४ ॥ एनस्मिन्निरनिस्सिक्तौ नार्थं किंचिदस्माचरेत् ॥
 ततनिर्सेजनांश्चैवान्न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥ बालघ्नोश्च तद्घांश्च विशुद्धानपि
 धर्मता ॥ दारणागतदंष्ट्रं शस्त्रीदंष्ट्रं श्वनसं वसेत् ॥ ९६ ॥ येषां द्विजानां सावित्री नान्ये
 तयथाविधिः ॥ तांश्चारयित्वा त्रीन् स्रष्टुं यथाविधिं पनापयेत् ॥ ९७ ॥ प्रायश्चित्तं विकी
 र्णं तिविकर्मणश्च ये द्विजाः ॥ ब्राह्मणा च परिच्यक्तास्तेषामप्येतदादि श्रेयः ॥ ९८ ॥ यत्नगदि
 तेनार्जयं तिकर्मणा ब्राह्मणा धनं ॥ तस्योसर्गेण शुभं तिजयेन तपस्सेवया ॥ ९९ ॥
 पितृत्राणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितं ॥ मासं गोष्ठे पर्यः पीवा मुच्यते सत्यं ति
 यदा तः ॥ १०० ॥ उपवासस्तथा तं त्रुगो व्रजा त्पुनरागतं ॥ प्रणतं परिपृच्छेत् सुः सोम्य सोम्य
 छसीति किं ॥ १०१ ॥ सद्यमुक्ता उविप्रेषु विकिरेद्यवसंगवां ॥ गोनिः प्रवर्तिते तीर्थे

युस्तस्य परिग्रहं ॥ २ ॥ अथानां याजनं कृत्वा परेषां मंत्र्य कर्म च ॥ अनिवारमहीनं
च त्रिभिः त्रिभिर्विंशत्यति ॥ ३ ॥ अथ एतं परिग्रहं विद्वाच्च वद्विजः ॥ संवत्सरं यवाहा
रस्तस्याप्यमपसेधति ॥ ४ ॥ अथ गालखरे दृष्टो ग्राम्योः क्रव्यादिरेव वा ॥ नराश्वो द्वे वरा
हेश्च प्राणायामेन श्रद्धति ॥ ५ ॥ अनायातो पत्नीदृष्ट्यहंते विदलितश्च वा ॥ अजिः
प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपशूलनं ॥ ६ ॥ अथान्नकालतामासं हिताजप एव च ॥ दोमा
श्च शाकलानि च मपां तानां विप्रो धनं ॥ ७ ॥ उद्धयानं समारुच्य खरयानं वकामतः ॥ स्ना
त्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन श्रद्धति ॥ ८ ॥ विना किर सुवाप्यार्तः शारीरं संनि
षेध च ॥ सचिलो बहिरास्तु यगामालभ्य विश्रद्धति ॥ ९ ॥ वेदोपि नानां नित्यानां कर्म
णां समतिक्रमे ॥ स्नातकं ब्रतलोपे च प्रायश्चित्तमजो जनं ॥ १० ॥ कुंकारं ब्राह्मणस्यो

४५३

क्वाचंकारं च गरीयसः ॥ स्नात्वा नक्षत्रदः शेषमतिवाद्य प्रसादयेत् ॥ ११ ॥ ताडयिष्ये
एनापि कंवे वा बधवाससा ॥ विवादे वा विनिर्जिथे प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ १२ ॥ अवगू
र्य च दृष्टांतं सह स्वमतिदृष्ट्या ॥ जिघांसया प्राप्नुयस्य तरे क्वंती नरकं व्रजेत् ॥ १३ ॥
नरकं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ शोणितं यावत् पांशुसंगुक्ताति द्विजन्मनः ॥ तावत् स ह सहस्र
एत कर्त्तानरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥ अवगूर्य च रेक्ष्य मतिस्तु निपातने ॥ तस्यातिस्तु
ऊचीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितं ॥ १६ ॥ अनुक्त निष्कृतीनां तु पापानामप्यनुत्तरये ॥ शक्ति
चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ १७ ॥ त्विरक्षपात्येरेनां सिमानां च पकर्षति ॥
तान् चोक्षपाया च द्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ १८ ॥ अहं प्रातश्च अहं सायं च ह मद्याह
याचितं ॥ अहं परं वनाश्रयात्प्राजापत्यं च न ॥ १९ ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः उरु

द्विजः १

दकं॥ एकरात्रोपवासश्चरुः सांतपनः स्मृतः॥ १२॥ एकिकं यासमश्नीयात्तच्छ्राणित्री
णिपूर्ववत्॥ अहं चोपवसेदंशमभिक्षं चरुं द्विजः॥ १३॥ तप्तं चं चरुं विप्रो जलदीरा
घृतानिवा॥ प्रतिचंद्रं पिबेदुष्मान् सक्तस्नात्वा समाहितः॥ १४॥ यजात्मनो प्रमत्तस्य द्वा
दशाहमजो जने॥ पाराको नाम रुद्रो यं सर्वपापो पनोदनः॥ १५॥ एकिकं प्रासयेज्जासंत
क्षेष्टं जैववर्द्धयेत्॥ उपस्पृशं स्त्रिषवणमेतच्चंद्रायणं स्मृतं॥ १६॥ एवमेव विधिं रुद्र
माचरेद्यवमध्यमे॥ शुक्लपक्षादिनित्यं चंद्रं चंद्रायणं व्रतं॥ १७॥ अष्टावष्टौ समश्नीया
त्पिंडान् मध्यं दिने स्थिते॥ निघतात्मा हविष्यस्य यतिचंद्रायणं चरुं॥ १८॥ चतुरः प्रातर
श्नीयात्पिंडान् विप्रः स तात्त्रिकः॥ चतुरोः क्षमिति स्मृत्यै शिशुचंद्रायणं स्मृतं॥ १९॥ य
थाकथं विधिं उनांति स्त्रीश्रीतीः समाहितः॥ मासेनाश्न हविष्यस्य चंद्रस्यैतिसंलोकतां॥ २०॥

१५४

एतच्छ्राद्धादियावसवश्चाचरन् व्रतं॥ सर्वदुःखमोक्षाय मरुतश्च महर्षिनिः॥ २१॥ महा
याज्ञति विहोमिः कर्तव्यः स्वयमवहं॥ अहिंसां सद्यमक्रोधमार्जवं च समाचरन्॥ २२॥ त्रिरा
क्षिन्निनिशाया उमवासा जलमाविशेत्॥ स्त्रीक्षुद्रपतितां श्वेव नातिभाषेत कहिं चित्॥ २३॥
स्थानासनाभ्यां विहिरेदुशक्रोधः शयीत वा॥ ब्रह्मचारी व्रती स्यादुरुदेव द्विजा विप्रैः॥ २४॥
सावित्री च जपेन्निशं पवित्राणि च शक्तितः॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः॥ २५॥
एते द्विजातयः शोध्याव्रतेर्मुविश्रुतिनसः॥ अनाविः सतपापांस्तु मंत्रिहोमिश्च शो
धयेत्॥ २६॥ रथापनेनानुतापेन तपसा ध्यायनेन वा॥ पापक्षन्मुच्यते पापात्रयादा
निन्वापदि॥ २७॥ यथायथानरोधमं स्वयं सत्वा तु जायते॥ तथा तथा च वेवाहिस्ते
नाधर्मेण मुच्यते॥ २८॥ यथायथामरी नस्तस्मिन् दुःशतं कर्म गहति॥ तथा तथा शरी

रं उतेनाधमेणुच्यते ॥ ३६ ॥ पापं ह वा हि संतप्य तस्मात्पापान्प्रमुच्यते ॥ नेतत्तु
 यीं नरितिनिवृत्त्या तत्र ॥ ३७ ॥ एवं संविद्यमानसा प्रियकर्मफलोदयं मनो
 वाग्मूर्तिनिनिर्वृत्तं कर्म समाचरेत् ॥ ३८ ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्तत्राकर्मविगर्हि
 तं ॥ तस्मादिमुक्तिमिच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ ३९ ॥ यस्मिन्कर्मण्यस्य ततो मन
 सः श्लाघलाघवैः ॥ तस्मिंस्तपः ॥ अथ यो ध्याव लुष्टि करं न वेत् ॥ ४० ॥ तपो मूलमिदं
 सर्वं देवमानुषिकं सुखं ॥ तपो मध्यं तु विप्रोक्तं तपो तं वेददृशि नि ॥ ४१ ॥ ब्राह्मण
 स्य तपो ज्ञानं तपः ह्यत्र स्य रक्षणं ॥ विप्रं तपो धारति पः श्रद्धस्य सेवनं ॥ ४२ ॥ क्षत्र्यः
 रुद्रांतितात्मनः फलमूलानिलाशनाः ॥ तपस्सेव प्रपश्यंति त्रेलोक्यं सचराचरं ॥ ४३ ॥
 अध्वर्युगदा विद्या देवी च विविधा छितिः ॥ तपस्सेव प्रसिद्धं तपस्सेषां हि साधनं ॥ ४४ ॥

स्य व ३

१५५

यत्तु दुस्तरं यत्तु दुःपयत्तु दुर्गं यत्तु दुःकरं ॥ तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुःतरं क्रमं ॥
 ४५ ॥ मरुपातकिनाश्चैवं शेषाश्चार्क्यकारिणः ॥ तपस्सेव तपेन मुच्यते किं विधात
 त ॥ ४६ ॥ कोऽश्वादिपतं गाश्च परावश्यवयां सिचि ॥ स्थावराणि च कृता निदिवंयां तिसृषा
 बलात् ॥ ४७ ॥ यत्किं विदेनः कुर्वंति मनोवाग्मूर्तिनिर्जनाः ॥ तत्सर्वं निर्दहं या अतप
 सेव तपो धना ॥ ४८ ॥ तपस्सेव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥ इत्याद्यप्रतिगुह्यंति
 कामान् सर्वं दयंति च ॥ ४९ ॥ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपस्सेवा मृजत प्रजु ॥ तथैव वेदा
 न्द्रक्षयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ ५० ॥ इत्येतत्तपसो देवा महानागं प्रवक्षते ॥ सर्वस्यास्य
 प्रपश्यंति तस्तपसः पुण्यं स मुकृतं ॥ ५१ ॥ वेदान्यासीन्बहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥
 नाशयत्याश्रुपापानि मरुपातकं जानयति ॥ ५२ ॥ यथेधं सिंसमिहो गनिः प्राक्ता निद

हृत्तिस्तथा तथानामिना पापं न स्मृद्विद्वेदवित् ॥ १३ ॥ इत्येतेन साधु कं प्रायश्चित्
 तेयथाविधि ॥ अत उद्धरेहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ १४ ॥ सव्या कृत्ति सप्रणवाः प्रा
 णायामास्तुषोडशा ॥ अपि नृणां हनं मासास्तु नं च दहरहः कृताः ॥ १५ ॥ कौसं जह्या पश्च
 त्तित घातिष्ठमिति च चहं ॥ माहेद्रं शुद्धव च शुभुरौपोऽपि विशुध्यति ॥ १६ ॥ स ज जोत्वा
 म्यवामीयं शिवसं कल्पामवचा ॥ अपश्च दहिराणं उहणा क्वति निर्मलः ॥ १७ ॥ ह वि
 श्यांती प म न्यस्य न त मीह इतीति च ॥ जह्याव पो कषं मृत्तं मुच्यत गुरुत ल्यग ॥ १८ ॥
 एन सां मूल मृत्मा णां विकीर्ण न प नोद नो ॥ अवेष्ट चं उपेद दं या किं विदमितीति
 च ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्यं तु ह्या चानं विगर्हितं ॥ जपं स्तारममं दीयं प्रयते मानव
 स्त्रहात् ॥ २० ॥ सोमो रोद्रं उबं केना मा समन्यस्य मुध्यति ॥ स्त्रवं चामाचर न स्नानमय

१५६

मामिति वाच्यं ॥ २१ ॥ अष्टार्धमिदमिद्येतेन स्त्री सप्तकं उपेत्वा अपरास्तं उहत्वा
 शुभा समासीतात्ते दक्षु क ॥ धर्मत्रिः शाकल होमा यिरहं कुवा दृतं क्षिज ॥ मुमु
 र्वथ पदं येनो जह्यावानम इत्यर्थ ॥ २२ ॥ उपपातक संसृक्तोऽनुगळे जाः समादिता ॥
 अत्यम्या दं पावमानी त्दिपा हारो विशुध्यति ॥ २३ ॥ अरण्ये वा त्रिरन्यस्य प्रयतो वे
 द संहिता ॥ मुच्यत पातकेः सर्वेः पाराकेः शोधितस्त्रिभिः ॥ २४ ॥ अहं च प वसे द्यक्त
 स्त्रिरक्षो च्यपय न प ॥ मुच्यते पातकेः सर्वेः ~~पाराकेः~~ शोधितस्त्रिभिः ॥ २५ ॥ अहं जिह्या
 त्रिरघमर्षिणः ॥ २६ ॥ यथाश्चमेधः क्रञ्जराट् सर्व पापा पनोद नो ॥ तथा घमर्षिणं मृत्तं
 सर्व पाप पनोद नो ॥ २७ ॥ ह वा लोकानपी मां स्त्री न अश्नन् प्रिय तस्तता स ज्वेदं धारय न
 विप्रोनेनः प्राप्नोति कंचन ॥ २८ ॥ सक संसृतां त्रिरन्यस्य जुषां वा समादिता सा मां

वासरहस्यानां सर्वपापेः प्रमुच्यते ॥ ६८ ॥ यथा मदाद्भुतं प्राप्य हि प्रलोष्टो विनश्यति ॥
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदो विदति मज्जति ॥ ६९ ॥ अतो यज्जुषियामी निसामानिविविधानि
 च ॥ एष ज्ञेयस्त्रिवेदो यस्तौ वदसं वेदवित् ॥ ७० ॥ आद्यं यत्तु द्वाहं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्
 प्रतिष्ठिता ॥ स गुह्योऽस्त्रिवेदो यो वदैनं सं वेदवित् ॥ ७१ ॥ इत्येषो विदितः कुरुः प्राय
 श्चित्तविनिर्णयः ॥ निःश्रेयसं कर्मविधिं विप्रस्ये मं निबोधत ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीमानवे
 धर्मशास्त्रे चतुःप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः ॥ समाप्तः ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥ ॥
 वाचवर्णस्य कर्त्तव्यमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ॥ कर्मणा फलनिर्घृतेन संनस्तवैतः परा ॥ ७३ ॥
 सता नुवाच धर्मात्मा महर्षी नूमानवोचुः ॥ अथ सर्वस्य शृणु तत्कार्ययोगस्य नि
 र्णयः ॥ ७४ ॥ अतस्तत्फलं कर्म मनोवाग्देहं संजवं ॥ कर्मजागतयो दृणा मुत्तमाधममध्यमा

१५१

तस्यैव त्रिविधस्यापि अधिष्ठानस्य देहिनि ॥ दशालक्षणा मुक्तस्य मनोविद्यात्प्रवर्तकं
 ॥ परप्रवेषनिध्यानं मनसानिष्ठवित्तनं ॥ वितथानिर्वनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसं ॥
 ॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधनतः ॥ परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतं ॥
 ॥ त्रिविधं उशरीरेण वाचा चैव च उर्विधं ॥ मनसा त्रिविधं चैव दशाधर्मपथांस्त्यजेत् ॥
 ॥ मानसं मनसैवायमुपलुंक्ते शुभाशुभं वाचा वाचांस्तं सर्वं कायेनैव उक्तायिकं ॥
 ॥ शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिष्ठावरतां नरः ॥ वाचिकैः पक्षिभृगतां मानसैरंत्यजातितं ॥
 ॥ वाग्देहोऽथ मनोदंडः कर्मदंडः स्तथैव च ॥ यस्येते नियता दंडाः स त्रिदंडी व्यवस्थिता ॥
 ॥ वाग्देहोदंडं विज्ञानं मनोदंडः परां गतिं ॥ कर्मदंडस्तु लोकांस्त्रीनून्यादपरिरक्षितः ॥
 ॥ पारुष्यमदृढं चैव पेश्वयं चैव सर्वशः ॥ अनिबद्धप्रलापश्च वाज्जयं स्याच्च उर्विधं ॥ ७५ ॥

त्रिदंडमेनं निक्षिप्य सर्वक्षतेषु मानवः॥ कामक्रोधेभ्यः संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥
 १३॥ योऽस्यात्मनः कारयित्वा तं त्रहं प्रवक्षते॥ यः करोति उक्तामीणि स त्वात्मोच्यते बुधैः॥
 १४॥ जीवसंज्ञोऽंतरात्मानः सहजः सर्वदेहिनां॥ येन वेदयते सर्वं सुखे दुःखं च जन्म मृत्युं॥
 तावुज्जोत्तुतसंपात्को महान् द्वे त्रज एव च॥ उच्चावयेषु क्षतेषु छितं तं व्याप्य विष्टवः॥
 ३५॥ संख्यामृतेयस्तस्य निष्पतंति शरीरतः॥ जश्चावचानि नूतानि स तनं चेष्टयंति या॥
 पंचम्य एव मात्राः प्रेक्ष्य उः सति नां नृणां॥ शरीरं यात नार्थी यमन्य दुव्या द्यते इडं॥
 तिनानुत्तयतायामीः शरीरेणेह यातनाः॥ तास्वेव नूतमात्रास्तु प्रलीयेत विनागशायि
 योऽनुत्तयः सुखोदकीर्णदोषान् विषयसंज्ञजान्॥ व्यपेतकलमषोऽप्येति तावेवोचोम
 होजसो॥ ३६॥ तौ धर्मं पश्यतस्त्वस्य पापं चातं प्रितिस्सहीयायां प्राप्नोति संवृत्तः प्रेक्षेत्

१५८

यस्सर्वेति छेति ज्ञानं यन्न लज्जति याचरन्॥ येन उच्यति चास्यात्मा तस्मै वरुणलक्षणां
 ३७॥ तमसो लक्षणां कामो रजसस्त्वर्थोच्यते॥ सत्त्वस्य लक्षणां धर्मः प्रेक्ष्य मेषां यथाक्रमं
 ३८॥ येन यांस्तु गुणो निषां संसारान् प्रतिपद्यते॥ नौने तान् स मासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य
 यथाक्रमं॥ ३९॥ देववंसाविकायांति मानुषचंडराजसाः॥ तिर्यक्तांतामसानि च मिथेषा
 त्रिविधगतिः॥ त्रिविधमि विधिषां उविज्ञेया गौणिकी गतिः॥ अधमामध्यामा च
 कर्मविद्या विशेषतः॥ ४०॥ स्थावराः समिकीटाश्च मस्याः संपर्पाः सरीसृपाः॥ पशवश्चष्टगा
 लाश्च जघन्यातामसी गतिः॥ ४१॥ हस्तिनश्च उरंगाश्च शूपाश्चैवाश्च गतिः॥ सिंहाद्याश्च
 वराहाश्च मध्यामातामसी गतिः॥ ४२॥ वारणाश्च पुरुषाश्चैव दान्तिकाः॥ रक्षांसि च पिशाचा
 च तामसी चोत्तमा गतिः॥ ४३॥ ऊर्ध्वामघानटाश्चैव पुरुषाश्च जठरतयाः॥ धूतपानप्रस

क्ताश्च प्रथमाराजसी गतिः ॥४७॥ राजानः द्वित्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ॥ वाहयुक्प्रथ
नाश्च मध्यमाराजसी गतिः ॥४८॥ गंधर्वाश्चैव कायक्षा विबुधानुचराश्च ये ॥ तथैवाप्सरसाः
सर्वा राजसे पुनर्मा गतिः ॥४९॥ तापसा यतयो विप्रार्ये च वैमानिका गणाः ॥ नृक्षत्राणि च
दिद्याश्च प्रथमा साविकी गतिः ॥५०॥ यज्वानस्तं षयो देवा वेदाजोतीषिवस्मराः ॥ पितृस्थे
वसाध्याश्च द्वितीया साविकी गतिः ॥५१॥ ब्रह्मा विश्वस्तृजो धर्मो महानथ कर्मैव च ॥ तृतीया
साविकी मेतां गतिमा कुर्मना षिणः ॥५२॥ एष धर्मः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणा ॥ त्रिविध
स्त्रिविधः सत्तः संसारः सार्वज्ञोत्तिकः ॥५३॥ इंद्रियाणां प्रसंजेन धर्मस्था सेवनेन च ॥ पा
पान् संयंति संसारान विद्धां सो न राधमा ॥५४॥ यां यां योनिं भुज्यते येन येन ह कर्म
णा ॥ क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् तत्र सर्वं निबोधत ॥५५॥ ब्रह्म नृवर्ष गणान्धारान् नृ

३६०

रका नृप्राप्य तच्छरणं संसारान् प्रति पद्यंते महापातकी नस्त्रिमान् ॥५६॥ श्वश्रूश्चरख
रोष्माणो गोजा विभृगपक्षिणं ॥ चांडालकुक्षसानां च ब्रह्महायो निमृच्छति ॥५७॥ समिकी
टपतंगानां विभृजो चैव पक्षिणं ॥ हिंसाणां चैव सचानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥५८॥
तूता हि शरटानां च तिरश्चां च वारिणं ॥ हिंसाणां चैव सचानां सुरापो वपिशाचानां
स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥५९॥ तृणं गुल्मलतानां च कृथा दंष्ट्रिणामपि ॥ क्रूरकर्मततां चैव
शतशो गुरुतल्पगः ॥६०॥ हिंसा जवंति कृथा ह्यः स मयोऽनृप्य न क्षिणः ॥ परस्परं रादिनः
स्तेनाः प्रेतांश्च स्त्रीनिषेविणः ॥६१॥ संयोगं पतितिर्गवा परस्यैव च योषितं ॥ अप्रकृत्य च वि
प्रस्यं न वति ब्रह्मराक्षसः ॥६२॥ मणिमुक्ताप्रवालानि रुचालोपै जेन मानवा ॥ विविधानि च
रत्नानि जायते हेमकटीनिष्पु ॥६३॥ धान्यं रुवा न वद्याशुः कांस्यं हंसो जलं प्लवा ॥ मधुदंशः प

यः काकोरसंश्चानञ्जलोघृतं॥१४॥ मांसं दृष्ट्वैव सां मज्जुस्तेलं स्यात्तेलपायिके॥ श्रीरी
वाकस्तुलवणं बलाकाशञ्जनीरुषि॥१५॥ कौरोयंतितिरिस्तुत्तौ मंस्तुत्तुदुर्दृशं
कापसि तां तवं तौ चो गोक्षणां वलुलिङ्गुं॥१६॥ बुधुदरिः शुभान्नं गंधमन् पत्रशकं
ववर्हिणः॥ श्राविहृतानं विविधमस्ततानं उशत्यका॥१७॥ बको तवति रुवाभिं गृह
कारिस्तु पस्कतं॥ रक्तानि रुवावासो सिजायते जीवजीवका॥१८॥ दृक्का मृगे तं यो घ्रा
श्वं फलं पुष्पं उमर्कटः॥ स्त्री मृदुश्चातको वारियानाथः पशुनजः॥१९॥ यदा तदा पर
द्रव्यमपस्तु यद्वलान्नरः॥ अवश्यं यातितिर्यक्तं जग्धमस्येवाकृतं हविः॥२०॥ स्त्रियोप्येते
न कल्पेन रुवादीषमवाप्नुयुः॥ एतेषामेव जं हनं नार्या विपुपयां तितः॥ जीस्तेन्यः स्वे
न्यस्तु कर्मन्यश्चातावस्ति सिनापदि॥ पापान् संस्तुय संसारान् प्रेथनां यांति दस्युः॥२१॥

१६३

वां ताश्च फल्का मुखः प्रेते विप्रो धर्मास्त्वकाश्च तः॥ अमेध्यञ्जणापारी उक्तत्रियः कटस्तनः॥
७३॥ मेत्रारथज्योषितः प्रेतो विस्पो नवति दस्युः कः॥ चैलाशकस्तु नवति दस्युः धर्मास्त्वका
श्च तः॥७४॥ यथा यथा निषेवंते विषयान् विषयात्मकाः॥ तथा तथा जलता तेषां तेषु प
जायते॥७५॥ तेन्यासात् कर्मणां तेषां पापानामत्यबुद्धयः॥ संप्राप्नुवंति दुःखानि ता
स्तु तास्विहो निष्ठा॥७६॥ तामिश्वादिषु चो ग्रेषु नरकेषु विवर्तनी॥ असिपत्रवनादि
नी बंधनछेदनानि च॥७७॥ विविधश्चैव संपीडाः काकोल्लकोश्च नक्षत्राणि॥ करं तवा
लुकापातापा नृञ्जीपाकांश्च दुःसहान्॥७८॥ संनवांश्च अस्योनीषु दुःखप्रायास्तु
सर्वशः॥ शीता तपा निघातांश्च विविधानि जयान् वि॥७९॥ असह्यं नृवं सेषु वा संज
मंदास्तृणं॥ बंधनानि वक्त्राणि परप्रेथत्वं मेव॥८०॥ बंधुप्रियवियोगं च संवासे चै
व

निर

सनातनाः ॥ १९ ॥ अत्राकं चाप्रमेयं च वेदाशास्त्रमिति स्थितिः ॥ यावेदवास्याः श्रुतयोया
 श्रुकाश्चित्तुजदृष्टया ॥ २० ॥ सर्वस्तिानिः फलाः प्रेयतमो निष्ठाहिताः स्मृत्या ॥ उत्पद्यं
 ते च यं तेव याच्यते ॥ यानिकानि चित्ता ॥ २१ ॥ ताश्चर्वाकालिकतया निष्फलान्यन्तता
 निवा ॥ वा उर्वीणं त्रयो लोकाश्च वास्थाश्रमाः पृथक् ॥ नृत्तं च चं न विद्य च सर्वं वे
 दात्मसिद्धिः ॥ २२ ॥ राष्ट्रः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः ॥ वेदादेव प्रसिद्धं ति प्र
 स्तुतिगुणकर्मता ॥ विजित्ति सर्वे कृतानि वेदशास्त्रं सनातनं ॥ तस्मादेतत्परं मय्ये
 यजं तोरस्य साधनं ॥ सेनापत्यं च राज्ञं च दंडने च मेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वे
 दशास्त्रविद्वद्दति ॥ २३ ॥ यथा जातवलो वक्तिर्दृष्ट्या नीपि क्रमान् ॥ तथा दहति वे
 दज्ञः कर्मजं दोषमात्मना ॥ २४ ॥ वेदशास्त्रार्थं ते वदो यत्र तत्राश्रमे व मनु ॥ तथैव लो

१६४

केति ह न स ब्रह्मन्तु याय कल्पतो ॥ २५ ॥ अज्ञेनो ग्रंथितः श्रेष्ठो ग्रंथि श्रोतारिणो वरा ॥
 धरित्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठो ज्ञानिनो ॥ ध्यवसायिनः ॥ २६ ॥ तपो विद्या च विप्रस्य निः श्रेय
 सकरं परं ॥ तपसा कलमर्षं देति विद्यया मृतमश्नुते ॥ २७ ॥ प्रयत्नं वा तु मानं च शास्त्रं
 च विविधमगमं ॥ त्रयं सु विदितं कार्यं धर्मश्रद्धि मनी प्रता ॥ २८ ॥ आर्षं धर्मोपदेशं च शा
 स्त्रं च विविधमगमं ॥ २९ ॥ विरोधिना ॥ ३० ॥ यस्तर्केणा नुसंधत्ते स धर्मं वेदनेतरा ॥ ३१ ॥ ने श्रेयसि
 मिदं कर्म यथो दितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रत्नस्य सुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अना
 म्नाते सुधर्मे सुकथं स्यादिति वेदवेत्ता ॥ चं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः सधर्मी स्यादरां कि
 म् ॥ ३३ ॥ धर्मेणाधिगतो ये सुवेदः सपरिहृष्टा ॥ तेशिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रयुक्त
 देतव्या ॥ ३४ ॥ दशावरा च या पर्षा धर्मं परिकल्पयेत् ॥ ३५ ॥ चवरा चापि दृष्टत्वा तं धर्मं न वि

वेदा १

वारयेत् ॥ १३ ॥ त्रैविद्यो देवकस्तर्ही निरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वपिषे
 षां दशावता ॥ १४ ॥ त्रैविद्यो देवकस्तर्ही निरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वपिषे
 यनिर्णयः ॥ १५ ॥ एकोऽपि वेदविद्विधं धर्मं व्यवस्येत् ॥ द्विजो त्रिमः ॥ स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञा
 ना मुदितोऽयुतिः ॥ १६ ॥ अत्र ताना ममं नाना जातिमात्रोप जा विना ॥ सहस्रशः स
 मेतानां पृथिवं नेव विधते ॥ १७ ॥ यत्तु वदंति तमो हस्ता मृषा धर्ममेतद्विदः ॥ तस्यापरात
 धमन्तु चाना न वक्तु न तु गच्छति ॥ १८ ॥ एतद्विहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परं ॥ अस्माद
 प्रवृत्तो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिं ॥ १९ ॥ एवं स न गवान् देवोऽलोकानां हितकाम्यया
 धर्मस्य परमं गुह्यं भवेत् सर्वं मुक्तवान् ॥ २० ॥ सर्वमात्मनि संपश्येत् स चासन्नसमाहितः ॥ २१ ॥
 सर्वं स्यात्मा नि संपश्येत् ना धर्मो अस्ते मनः ॥ २२ ॥ आत्मेव देवताः सर्वाः सर्वमात्मव्यव

स्थितं ॥ आत्मा हि जनयद्येषां कर्मयोगं शरीरिणां ॥ स्वसंनिवेशाये श्वेषु चेष्टने स्प
 र्शनेऽनिलं ॥ पक्तिदृष्ट्याः परं तेजः स्नेहः योगं च मूर्तिषु ॥ २३ ॥ मनसी दुर्दिशः श्रोत्रे कां
 ते विष्णुं बले हरं ॥ वायुमिं मित्रमुसंगे प्रजने च प्रजापतिं ॥ २४ ॥ प्रशासितारं सर्वेषां
 मणीयां समणेषु रपि ॥ रुक्मानं त्वन्धीगम्यं विद्या उग्ररुषं परं ॥ २५ ॥ एतमेकैव दंष्ट्रं नि
 मनुमेकै प्रजापतिं ॥ इन्द्रमेकै परे प्राणमपरं देवराजं शश्वतं ॥ २६ ॥ एषः स्वीलिकृता
 निपंचनिर्वाणमूर्तिर्निजः ॥ जन्मदृष्टिद्वयनिर्जितं संचारयति चक्रवर्त्त ॥ २७ ॥ एवं यः सर्व
 कृतं पश्येत्प्राप्नोति नाना मात्मना ॥ स सर्वसमता मेव ब्रह्मन्त्येति परंपदं ॥ २८ ॥ च उवेदे स
 मं भुङ्क्ते मस्य शास्त्रं ब्रह्मरणात् ॥ नृयो वाप्यतिरिच्ये तपापनियतिनं मरुत ॥ २९ ॥ इत्ये त
 न्मानवंशास्त्रं नृगुप्तोक्तं परं द्विज ॥ न च याचारवान्ति यं यथेष्टं प्राप्नुयात् ॥ ३० ॥

मनुस्मृतिः

इति श्रीमानवेधमशास्त्रे नृगुप्तोक्तायां संहितायां कर्मयोगनिर्णयो नाम द्वादशोऽ
ध्यायः ॥ समाप्तोऽयं नृगुप्तोक्तमनुस्मृतिः ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ श्रीः ॥
यं वदतीत्येवमेषां विष्णुप्रवर्तमानोऽस्मिन् तस्मै नमः ॥ महामो गल्यप्रदेष्टुण्यपवित्र
पौष्पमः सिते पद्मे नृगुप्तिने ममाज्ञायं ग्रंथः ॥ ॥ लेखकः पाठकयोश्च तेन वक्तुः ॥
॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥
ग्रंथसंख्या ३९०० ॥ मु. ४१ भा. १ मेहेता श्रीसूरजीकस्येदं मनुस्मृतेः पुस्तकं ॥ श्रीः ॥
॥ नवानीशंकसेदुर्गारहां ऊवंडि मेसदा ॥

१६६